

FACULTY OF EDUCATION, UNIVERSITY OF PRIMORSKA
A. F. M. KRAKOW UNIVERSITY

ALONG CLIO'S WAYS ...

TOPICAL PROBLEMS OF MODERN
HISTORICAL SCIENCE

Nr. 1/2016

Koper 2016

Along Clio's Ways...

Topical Problems of Modern Historical Science

Št./Nr.: 1/2016

Založnik/Published by: Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta/University of Primorska, Faculty of Education

6000 Koper, Cankarjeva 5

Nosilec avtorskih pravic/Copyright: Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta

Uredniški odbor/Editorial Board:

Karel Rýdl, University of Pardubice

Jerzy Mizgalski, University of Częstochowa

Boris Kožuh, A. F. M. Krakow University

Ema Miljković, University of Niš

Dalibor Jovanovski, University of Skopje

Виктор Докашенко, Donbas State Pedagogical University

Tajnica/Secretary:

Ewa Anielska

Tiskarna/Printed by: Mellow

Publikacija je brezplačna/The journal is free of charge

Naklada/Copies: 120

This publication is the effect of the long-term research cooperation between three universities: Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Pedagogical University, Ukraine, A. F. M. Krakow University, Poland and University of Primorska, Slovenia.

ISSN 2464-0069

Contents

Анна Гедьо

Українсько-грецькі відносини в наукових студіях Н. О. Теретьєвої 7

Анатолій Демидович

Хозяйственные реформы в Беларуси в XVI веке
(в освещении российской позитивистской историографии) 33

Jerzy Mizgalski, Anna Kożuh

Procesy przemian wewnątrz społeczności żydowskiej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku 51

Віктор Докашенко

Профспілки й встановлення семигодинного робочого дня
(середина 50-х – середина 60-х рр. XX століття) 71

Andelka Mitrović, Ema Miljković

Oriental Studies in Serbia – On Behalf of 90th Anniversary of the Department of the Oriental Studies at the Belgrade University 97

Галина Докашенко

Людське обличчя «великої» відбудови (за матеріалами центральних та місцевих архівів України) 111

Сергій Євсєєнко, Дарина Бойко

До історії визначення дати заснування м. Бахмута 121

Dalibor Jovanovski, Vojislav Sarakinski

‘Textbook Truths’ and Political Dilemmas: the Image of Ancient Macedonia in 19th Century Greek Historiography 127

Викторія Концур

Идеологическая работа с советскими репатриантами во второй половине 1940-х гг. (на материалах Украинской ССР) 137

Magdalena Mizgalska

The Stereotypes of Jewish Emigrants to Palestine in the 1930's (Through the Eyes of the Satirists of "Mucha" and "Wróble na Dachu" Weekly Newspapers) 151

Олена Мосієць

Стаханівський рух в Україні у кількісному вимірі (за основними галузями виробництва та регіонами) 167

Ирена Лубомировић

Религијски живот Наиса у III и IV веку Н.Е. 181

Ольга Сараєва

Інформативний потенціал матеріалів діловодства місцевих органів влади щодо освітньої діяльності земств півдня України 207

Anna Kożuh

Charakterystyka diaspory żydowskiej w Polsce w latach 1919-1939 na przykładzie Częstochowy i okolic 229

Karel Rýdl

Alternativy ve vzdělávacím procesu v České republice - historie a současnost 247

Пенка Цонева

Развитие на връзката Църква-българско образование 1870-1989 271

Boris Kożuh

Poskus reforme srednjega šolstva v Jugoslaviji 1965. leta 289

Анна Гедьо

Донецький національний університет Вінниця
Україна

УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ В НАУКОВИХ СТУДІЯХ Н. О. ТЕРЕНТЬЄВОЇ

У процесі здійснення етнічних студій особливе значення мають узагальнюючі, синтезуючі дослідження. Вони не тільки підсумовують накопичений попередниками досвід вивчення проблеми, часом наводячи нові факти й тези щодо окремих її аспектів, але й порушують найбільш складні і неоднозначні питання, зазначаючи напрямки їх подальшого ґрунтовного розв'язання. Це дозволяє науковцям чіткіше усвідомити маловивчені аспекти грецької проблематики і, отже, визначитися з пріоритетами власних пошуків.

Особливе значення для повноцінного функціонування вітчизняної елліністики мають історичні дослідження. Адже у попередні періоди так і не було комплексно простудійовано історію грецької діаспори, потреба в чому визначалася не тільки необхідністю вироблення та реалізації нових, вільних від марксистських догм, методологічних підходів, але й, перш за все, елементарним заповненням лакун в історичних знаннях стосовно греків України і українсько-грецьких зв'язків.

Першою серед таких робіт стала видана в 1995 р. в Афінах новогрецькою мовою монографія Н. Терентьєвої [16]. Праця

стала результатом багаторічної роботи автора, підсумком ретельних досліджень та архівних розшуків. У книзі висвітлено історію основних поселень греків в Україні, розглянуто життя і внесок у вітчизняну культуру видатних діячів грецької діаспори, що вирізнялися своєю культурно-просвітницькою, добродійною діяльністю. Багатий ілюстративний матеріал вдало поєднано з різнобічною інформацією. Адресована передусім грецькому читачеві, праця викликала великий інтерес у наукових колах. Вона була видана як додаток до грецького періодичного видання «Καθημερινή» та вийшла великим тиражем, завдяки чому її могли прочитати не тільки у Греції, а й у багатьох країнах, де мешкають греки.

Сама назва роботи свідчить про досить сміливе опанування дослідницею понятійно-категоріального апарату грецької історичної науки. Адже саме з дослідженням Н. Терентьєвої у вітчизняну елліністичну історіографію вперше увійшов термін «еллінізм» у тих значеннях, які поширені в гуманітарних студіях Греції, а саме – у розумінні «грецька діаспора» чи грецький соціокультурний вплив протягом різних історичних часів. Це сприяло методологічному й теоретичному зближенню елліністичних досліджень в Україні та Греції.

Монографія Н. Терентьєвої «Греки в Украине: культурно-просветительская и экономическая деятельность (XVII–XX вв.)» стала наступною спробою узагальнення історії греків в одній підсумковій синтезі [3]. Незважаючи на хронологічні межі, зазначені в назві роботи, виклад матеріалу охоплює період від античності до сьогодення.

Те, що у книзі вперше у вітчизняній історіографії наскрізь простежена історія грецької спільноти на українських теренах, уже мало значну пізнавальну цінність. Крім того, книга містить ряд важливих висновків і нові погляди на конкретні історичні сюжети.

По-перше, авторка детально проаналізувала різні підходи щодо тлумачення термінів «діаспора», «торгівельна діаспора», «поселення», «група». Так, в роботі наводиться визначення

грецькими істориками терміна «діаспора», згідно з яким діаспора - це та частина греків, що емігрували через різні причини і заснували нові поселення у країнах і регіонах поза грецькою територією, продовжуючи зберігати матеріальні й культурні зв'язки з історичною Батьківщиною [3, с. 10]. У цілому дослідниця виокремила три загальновідомі періоди, пов'язані з виникненням грецьких діаспор – античний, візантійський і сучасний.

У структурі діаспори дослідниця виділила окремий елемент – торгівельну діаспору - частину населення, що була сформована в межах окремої етнічної групи та мешкала компактно на перетині торгових шляхів або в торговельних центрах. Хронологічно її межі включають період з античних часів до ХІХ ст. Причинами утворення торгівельної міграції можуть ставати як економічні процеси, так і політичні, пов'язані з переслідуваннями або насильницьким виселенням.

З подальшого змісту монографії видно, що торгівельна діаспора може включати майже всіх представників грецької етнічної групи певного регіону – як-от у Львові, або ж бути частиною більш широкої та строкатої у соціальному плані діаспорної групи - Ніжин, Одеса.

Водночас Н. Терентьєва зауважує, що попри різні економічні й політичні умови, активність у торговельній і взагалі економічній діяльності у країні розселення була основною характерною рисою всіх грецьких осередків [3, с. 9].

Дослідниця вважає, що детермінантою при визначенні грецької діаспори слід вважати перебування греків поза ядром свого етносу.

Авторка наводить також сучасне тлумачення грецькими дослідниками терміна «поселення». Він передбачав утворення розрізаних соціальних груп унаслідок невеликого за чисельністю переселення, що розмістилися в міських центрах за кордоном, поза межами національного центру та розширеного простору грецько-православного Сходу [3, с. 9].

Увага дослідниці зосереджена на складному питанні стосовно визначення терміна «громада». В авторському тлумаченні – це об'єднання представників діаспори в національно-релігійну організацію. Н. Терентьєва зазначала, що прагнення до визнання

себе як окремих юридичних осіб з адміністративно-правовою автономією було чи не центральним сюжетом життєдіяльності майже всіх міських грецьких громад. Формування таких громад на території України відбулося у XVII – на початку XIX ст. і було пов'язане, на думку автора, із наданням привілеїв та самоуправління, а також активізацією політики Росії на Балканах, російсько-турецькими війнами й особливим покровительством, яке надавав грецьким поселенцям російський уряд.

Іншим важливим моментом праці Н. Терентьевою є те, що етнологічний аспект економічного та культурного розвитку грецьких громад на українських теренах розглядається як складова частина політичної системи країни в контексті всього суспільного життя регіону. Тим рельєфніше виглядають взаємовпливи грецького та українського елементів, формування мультикультурного середовища, що визначало буття окремих районів Південної України. Широкий хронологічний ареал дозволив простежити історію формування, діяльності та занепаду практично всіх грецьких осередків, що існували в різні часи на українських теренах з акцентуванням на періоді XVII–XX ст. Чи не вперше в історіографії було розглянуто долю маловідомих і не чисельних осередків грецької присутності в Галичині, Херсоні, Миколаєві, Єлизаветграді тощо.

Аналізуючи розвиток грецьких громад на території України, Н. Терентьева виокремила наступні осередки за географічним принципом: Волинь та Галичина, міста Центральної України, Крим, Приазов'я і Південь України. Зокрема, розвиток грецьких поселень у Західній Україні, на думку Н. Терентьевої, пов'язаний із приїздом грецьких релігійних діячів та вчених, а також з розвитком торгівельних зв'язків між Україною та Візантією. Новий етап міграції до Львова припадає на першу половину XVII ст. – він представлений переважно купцями, які прагнули органічно ввійти до місцевого соціуму шляхом активної меценатської діяльності [3, с. 62].

Причини появи ніжинської грецької колонії Н. Терентьева бачить у прагненні греків знайти захист від Османської імперії, розвивати торгівельні зв'язки Балканського півострова з Україною

й Московією, а також у політиці українського гетьманського уряду, який був змушений надавати привілеї грецьким купцям із метою компенсації втрат від бойових дій та станових змін. Значну увагу Н. Терентьева приділила духовно-релігійній та культурно-просвітницькій діяльності ніжинських греків, зокрема будівництву церков, відкриттю шкіл. Причини занепаду ніжинської грецької колонії автор бачить у запровадження сплати гільдійських податків за межами Чернігівської губернії, переміщенні Всеїдного ярмарку з Ніжина до Ромен, що призвело до банкрутства багатьох греків та їх переїзду до Москви, занепаді закордонної торгівлі в губернії, що відбулося через надання переваги товарам російського виробництва [3, с. 85-86].

Розвиток грецької громади Полтави Н. Терентьева розглядає в контексті діяльності Є. Булгаріса – відомого просвітника, наукового та релігійного діяча, фундатора Полтавської духовної семінарії. Оцінюючи його роль, дослідниця відзначає: «Пребывание в течении двенадцати лет на Украине было плодотворным для научной и просветительской деятельности Е. Булгариса. Его вклад в науку и просвещение получил широкое признание. Видный деятель новогреческого Просвещения К. Кумас отзывался о Е. Булгарисе, что он обессмертил себя энциклопедичностью знаний, большим вкладом в развитие системы образования в Греции. Обширные и разнообразные сведения по почти всем отраслям науки – плод таланта и неутомимого трудолюбия, ставят Евгения Булгариса в ряды наиболее известных учёных не только Греции, но и Европы» [3, с. 99-100].

Формування київської грецької колонії, на думку Н. Терентьевої, пов'язане із загальним переселенським рухом балканського населення Османської імперії у XVII ст., вигідним географічним розташуванням міста, яке перетворилося на важливий центр транзитної та місцевої торгівлі, а також наданням Петром I торговельних привілеїв міщанам (1700 р.). Дослідниця звертає увагу, що київські греки намагалися отримати такі ж права, як і грецька громада Ніжина, зокрема, можливість створення власного братства. Цікаво також, що, на відміну від інших громад, за правління Катерини II починається поступова асиміляція київських

греків, які, за Н. Терентьевою, прийнявши російські прізвища й перейшовши на російську мову зробили значний внесок у розвиток економіки, науки й культури Києва [3, с. 108, 124].

Н. Терентьева визначає спосіб створення невеличкої Єлизаветградської громади, що був подібним до того, як створювався ніжинський осередок – спочатку грецька церква та громада навколо неї, яка згодом трансформувалася у самоврядну купецьку спільноту. Її основу склали переселенці із центральних районів Балканського півострова, що служили в Македонському полку, а також вихідці з Ніжина, які здебільшого займалися торгівлею.

Цікаві дані повідомляє Н. Терентьева про утворення Єлизаветградського купецького братства. Передумовою була боротьба між священиком та грецькою громадою за контроль над церковними фінансами. Це призвело до звернення з проханням утворити братство, яке було направлене до новоросійського військового губернатора. Клопотання було задоволене і через рік утворилося правління, яке займалося розглядом судових справ, збиранням податків із грецьких купців та наданням дозволів на від'їзд із фортеці співвітчизників. Остання дані щодо існування братства, за Н. Терентьевою, фіксуються 1777 р. [3, с. 188].

Висвітлює дослідниця й грецький фактор в економічному становленні Херсона та Миколаєва. Він не був довготривалим, адже тутешні греки-підприємці через два-три покоління зросійщувалися. Утім, вони зробили вагомий внесок не тільки у справу поживлення торговельних зв'язків, але й прилучилися до поповнення духовної скарбниці українського народу. Про це свідчить приклад сім'ї миколаївських греків Аркасів, і, особливо, постать історика й композитора М.М. Аркаса [3, с. 197].

Появу грецької колонії у Херсоні Н. Терентьева пов'язує з переселенням балканських греків у 1768–1774 рр. та 100 греків з о. Менорка, які з'явилися в Росії в 1784 р. Миколаївська грецька громада з'являється на початку ХІХ ст. і складається з 49 дворів (578 осіб). Її формування відбулося традиційно навколо церкви, а вже пізніше з'явилися училища, жіноча гімназія, чоловіче комерційне училище та ін.

На думку дослідниці, «греки-предприниматели в Херсоне и Николаеве дали Украине выдающихся общественных деятелей, учёных и деятелей культуры, которые обогатили духовную сокровищницу украинского народа. ... Они были активно представлены в сфере торговли и внесли свой вклад в развитие региона» [3, с. 199].

Особливої уваги заслуговують розділи, присвячені економічній, громадській і культурній ролі кримських, приазовських та одеських греків.

Н. Терентьєва вказує на існування у Криму проблеми етноконфесійної взаємодії, яка виявлялася у соціальній та моральній приниженості християн і православного духовництва. Значний іноетнічний вплив, особливо в південно-західній частині півострова, обумовив поступову ісламізацію грецької культури Криму. На практиці ж, за Н. Терентьєвою, відбувалося дещо інше: «Взаимоотношения между представителями разных конфессий в Крыму были не всегда лояльными, имели место факты социальной и нравственной униженности христиан и православного духовенства. В течение пяти веков греческое население находилось под чужеродным влиянием в сфере экономической и духовной жизни, постоянно испытывало влияние турецко-татарской культуры. Наиболее активно процесс взаимовлияния культур проходил в юго-западной части Крыма, в тех городах и сёлах, где греки жили совместно с татарами и составляли количественное меньшинство. ... Этническая ассимиляция выражалась в постепенной мусульманизации культурных обычаев и обрядов» [3, с. 127-128]. Водночас греки мали змогу сповідувати православну релігію, мали власного митрополита, навчалися у школах із грецькою мовою викладання.

Новий етап у житті кримських греків припадає на другу половину XVIII ст. Саме у цей період виник феномен, який знайшов яскраве відображення в дослідженні Н. Терентьєвої, а саме нелегальна міграція балканських греків до Росії. Дослідниця докладно проаналізувала наслідки такої міграції, в результаті якої в Керчі та Єнікале з'явилися грецькі військові поселення. Водночас вона повідомляє про численні випадки дезертирства греків із

військових підрозділів, що, однак, не викликало жорстких репресій із боку російського уряду. Причини такої поблажливості історик бачить у нерегулярному характері підрозділів, у прагненні мати греків на своєму боці у випадку нової російсько-турецької війни та в небажанні погіршувати образ Росії серед грецького населення Архіпелагу.

Значну увагу авторка приділяє питанню переселення греків до Північного Приазов'я й утворенню в регіоні району компактного проживання грецького населення. Утім, дослідниця уникає чіткого визначення мотивів переселення з боку грецької кримської спільноти. І хоча Н. Терентьева за інерцією поширеної у дореволюційній історіографії думки ще називає листи митрополита 1771 р. до Сенату та Катерини II з проханням про підданство безпосереднім поштовхом до виселення, інші автори з цим не згодні. Причинами цього процесу, на думку дослідниці, стали прагнення Росії послабити економічні позиції Кримського ханства з метою його подальшої анексії та отримання пріоритету на Чорному морі; бажання позбавити ханський уряд податкових надходжень від грецьких громад і, відповідно, домогтися фінансової залежності від Росії; необхідність заселення південноукраїнських земель та їх економічного освоєння; потреба в наданні допомоги християнам-одновірцям у рамках «грецького проекту».

У цілому Н. Терентьева намагається уникати конкретної типологізації історичних подій 1778 р., тому використовує загальні поняття – вихід християн з Криму, еміграційні процеси. Отже, відповідно до означеної позиції автора – переселення християн мало мирний характер. Дослідниця також зазначає, що тимчасово у Криму залишилося лише 60 греків. Цей факт є досить дискусійним та не підтримується багатьма сучасними дослідниками. Історик змушена відзначити, що близько 2000 християн через хвороби, голод, холод, невлаштованість побуту повернулися на Кримський півострів уже в 1778 р.

Авторка докладно висвітлила перипетії розселення грецького населення у Північному Приазов'ї. Зокрема, вона погоджується з тим, що спочатку місцем поселення повинні були стати землі між

Дніпром, Самарою та Орїлло, однак пізніше через те, що дані землі були вже зайняті, греків відправили до річок Кальміус і Кальчик.

До речі, Н. Терентьєва є чи не єдиною у сучасній історичній елліністиці (на відміну від краєзнавців), хто не підтримує «грецьку версію» заснування Маріуполя і бачить початки міста у Павловську, що існував до прибуття кримських християн. Аналізуючи розвиток грецької громади Північного Приазов'я, Н. Терентьєва відзначає зміни в господарській діяльності місцевого населення. Так, після переселення з Криму греки займались переважно скотарством і дрібною торгівлею. Однак під впливом місцевих умов поступово все більшого значення набували землеробство, виноградарство та садівництво. Дослідниця зазначає, що освоюючи нові землі, греки зіткнулися з низкою проблем, які призвели до зростання невдоволення серед населення: «Пришлось осваивать целинные земли, обживать безлюдные места, привыкать к более суровому климату. Трудности первых лет проживания на новых землях приводили к недовольству, некоторые греки пытались вернуться обратно в Крым, особенно после присоединения к России в 1783 г.» [3, с. 166].

Окремий, ретельно опрацьований сюжет, являє собою розділ, присвячений грекам Одеси. Важливо відзначити, що авторка спромоглася вийти за межі традиційного для радянської історіографії акцентування революційної еміграції греків до Одеси та колонізаційних процесів. Н. Терентьєва, розглядаючи у тому числі ці, безумовно, важливі аспекти, водночас приділяє увагу іншим, не менш значним складовим грецького фактору в Одесі. Вона наводить яскраві біографії впливових грецьких комерсантів, засновників крупних торговельних домів – Раллі, Родоканакі, Інглезі, Маразлі, які своєю діяльністю зробили вагомий внесок у формування «обличчя» капіталістичного, космополітичного міста. На основі великої кількості джерел Н. Терентьєва демонструє ту провідну роль, яку відігравали торговельні дома греків у традиційному для Північного Причорномор'я експорті хліба.

Особливу увагу дослідниці привернув факт участі греків в управлінні містом. У цьому зв'язку схарактеризована благодійна та

адміністративна діяльність Г. Маразлі, який з 1878 по 1895 рр. був одеським міським головою. За цей час Г. Маразлі побудував близько 40 громадських і навчальних установ, підприємств, культурно-просвітницьких закладів. Із його ім'ям пов'язана поява в Одесі трамвая, газового освітлення, будівництво центрального поштамту. За урядування Г. Маразлі також відкривалися притулки, ідальні й лікарні для незаможних одеситів [3, с. 218]. У результаті копіткої роботи із збору розпорошеного по різних фондах та газетним публікаціям джерельного матеріалу, вперше була представлена цілісна картина життя й діяльності цієї видатної постаті.

Багато уваги приділено історії грецького комерційного училища в Одесі. Парадоксально, але менш авторитетне ніжинське Олександрівське училище значно ширше презентовано в історіографії. Можна сказати, що Н. Терентьєва встановила справедливість, надавши всебічну характеристику Одеському грецькому комерційному училищу. Вона пов'язує заснування цього навчального закладу із меценатськими традиціями одеських підприємців та їх благодійних об'єднань. У цьому зв'язку авторка порушила дуже важливу проблему, пов'язану із благодійною діяльністю грецьких купців, що згодом стане окремим сюжетом для елліністичних студій.

Училище, в якому безкоштовно навчалися не тільки греки, але й представники інших національностей, здобуло великий авторитет в еллінському світі і за якістю освіти було на порядок вище від багатьох грецьких навчальних закладів. Тут викладалися як спеціалізовані економічні та юридичні дисципліни, так і гуманітарні предмети, а випускники з успіхом самореалізувалися на комерційній та громадсько-політичній ниві як Російської імперії, так і Греції [3, с. 220].

На увагу заслуговує також перша у сучасній елліністиці спроба об'єктивного, незаідеологізованого висвітлення місця й ролі греків у буремних подіях національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Продемонстровано (хоча й певною мірою схематично) процес самоорганізації верхівки грецького суспільства Маріупольщини, зародження автономістських тенденцій в її середовищі в контексті підтримки політики Української Центральної

Ради. Зокрема, Н Терентьева повідомляє про утворення у грудні 1917 р. Маріупольського союзу еллінського народу, який повинен був стати організаційним центром майбутньої національної грецької автономії. Зокрема, вони вимагали економічної, фінансової, церковної, культурно-просвітницької самостійності, а також утворення грецьких військових формувань. Цікаво, що союз фактично виступив проти більшовиків, намагаючись спиратися не лише на Центральну Раду, але й уряд Греції, а також керівництво грецьких громад Франції, Англії та США.

Громадянська війна та іноземна інтервенція впритул торкнулися й українських греків. Історик пише про загострення соціальних суперечностей в їх середовищі, а також активну участь у бойових діях на боці різних політичних сил. Водночас дослідниця чомусь підтримує думку радянського історика С. Ялі, і відзначає, що попри географічну близькість деяких грецьких сіл (Старий Керменчик, Великий Янісоль) до епіцентру махновського руху (район Гуляйполя) повстанці-греки не поповнювали лав махновців [3, с. 266].

Зокрема, Н Терентьева повідомляє про утворення у грудні 1917 р. Маріупольського союзу еллінського народу, який повинен був стати організаційним центром майбутньої національної грецької автономії. Союз вимагав економічної, фінансової, церковної, культурно-просвітницької самостійності, а також утворення грецьких військових формувань. Цікаво, що організація, фактично виступивши проти більшовиків, намагалась знайти підтримку не лише у Центральній Раді, але й в уряді Греції, а також у керівництва грецьких громад Франції, Англії та США.

В дослідженні на широкому джерельному матеріалі показано успіхи та суперечності політики коренізації грецького населення Північного Приазов'я. Так, Н. Терентьева зазначає, що серед греків залишалися популярними ідеї автономізації, хоча їх тлумачення відрізнялося від офіційного радянського («Следует отметить, что понимание целей проведения национальной политики было нередко различным у советского правительства и определённых слоёв греческого населения. Часть греческой интеллигенции и крестьянства понимали идею автономизации

как возможность вернуть льготы, которые они получили ещё в XVIII в., другие – как возврат «национальных земель», что были захвачены (по их мнению) соседними украинскими и русскими сёлами в период военного коммунизма, когда греки попали «в волну раскулачивания». Советское правительство рассматривало национальные административно-территориальные единицы прежде всего как способ привлечения широких кругов национальных меньшинств к социалистическому строительству, ускорению их социально-экономического и культурного развития по советскому образцу» [3, с. 270-271]. Незнання представниками радянської влади національно-господарських особливостей життя місцевого населення призвело до зростання невдоволення серед греків, зокрема й через перерозподіл земельних угідь на користь українських та російських сіл. У зв'язку з цим, на думку Н. Терентьевої у приазовських греків почав формуватися комплекс «особливого утиску інтересів греків». Натомість недовіра до ВКП(б) не завадила певній кількості українських греків стати членами партії більшовиків і провадити небажану для грецької спільноти політику.

Усвідомлення вітчизняними елліністами важливості системного вивчення джерельної бази елліністичних студій зумовило проведення окремої конференції, присвяченої виключно питанням архівної спадщини греків в Україні. Адже природна тенденція грецьких переселенців до створення своїх колоній, громад, парафій виводила взаємини між іноземцями і владою на певний суспільний рівень, що набувало форм міжвідомчого листування. Інтереси окремих осіб грецького походження представляли купецькі та церковні братства, суди, магістрати, а на сучасному етапі - національно-культурні товариства. Діяльність цих установ і привела до накопичення значного обсягу грецьких документів на всій території поширення грецької діаспори.

Є. Чернухін і Н. Терентьева у статті, що відкриває збірку тез конференції «Україна - Греція: архівна та книжкова спадщина греків України», кваліфікували грецькі писемні пам'ятки в Україні за такими групами:

- I. Власне грецькі архіви: 1) церковні: метричні книги, поминальники, книги пожег, списки парафіян; 2) громадські братства, суди, магістрати, товариства; 3) підприємницькі; 4) приватні або родинні.
- II. Грецькі справи в архівах: державних установ; релігійних установ; приватних осіб [13, с. 76-80].

При цьому справи власне грецьких архівів є нечисленними. Це, насамперед, архів Ніжинського грецького братства та магістрату у Чернігові, що нараховує декілька тисяч документів, систематизація яких ще не завершена.

Певним узагальненням економічної історії грецької діаспори в Україні стала книга «Торгово-економічні зв'язки України та Греції: історичні традиції та сьогодення», що була написана Н. Терентьевою у співавторстві з О. Слюсаренко [15]. Підприємницька діяльність греків вже давно перебувала в полі зору Н. Терентьевої. Комерційна складова грецького буття займала чимало місця як в її узагальнюючих працях, так й у вузькоспеціалізованих дослідженнях 1990-х рр. [8; 9; 4; 5; 12].

На сторінках згаданої монографії Н. Терентьева та її співавтор розглянули торговельні зв'язки Заходу та Сход у за часів середньовіччя й нового часу, виокремлюючи ті фрагменти, що були пов'язані з українсько-грецькою торгівлею, роллю греків як посередників у торгівлі Європи з мусульманським Сходом. Автори засвідчили, що досвід комерційних операцій греків, володіння ними певними сумами капіталів сприяли розвиткові українських міст. В якості прикладу автори використали діяльність грецьких купців у Львові, яких протягом XVI - на початку XVII ст. у міських фінансових книгах було зареєстровано 700 осіб. Зокрема, про високий рівень організації грецьких комерсантів в Україні говорив той факт, що вже у XVI ст. у Львові діяло не менше двох купецьких спілок, які надавали фінансову та організаційну допомогу одна одній [15, с. 33-34]. Внаслідок чергової хвилі грецької еміграції на землі Західної України, яка, на думку авторів, припала на другу половину XVII ст., в середовищі міських греків значно зросла кількість грецьких ремісників-ткачів та купців. Спираючись на

такі детермінанти, як юридичний та суспільний статус особи або її професійну приналежність, Н. Терентьєва та О. Слюсаренко виокремили кілька основних умовних категорій грецької громади Львова:

1. Купці, які прибували в торгових справах і затримувалися в місті лише на період проведення ярмарок;
2. Торговці, які мали на міському ринку факторії чи власних представників;
3. Греки, які були членами Ставропігійського братства та постійно проживали в передмісті Львова;
4. Викладачі школи при Ставропігійському братстві, місіонери та ремісники [15, с. 38].

Н. Терентьєва та О. Слюсаренко також докладно розглянули життя та функціонування ніжинської колонії греків, яка стала одним з визначних ділових центрів України в період існування Гетьманщини. Причини привабливості Ніжину для греків полягали, на думку авторів, у вигідному географічному розташуванні міста, де перетиналися основні торгівельні шляхи, а також у політиці українських гетьманів, яка приваблювала купців.

Економічні умови портів Півдня Росії, що розвивалися на рубежі XVIII-XIX ст. доволі швидко, зумовили той факт, що деякі греки зі звичайних купців перетворилися на власників торговельних підприємств з мільйонними обігами, великих землевласників, судновласників і банкірів. Успіхи греків-купців у торговельній діяльності, за висловом Н. Терентьєвої, стали основою добробуту та розквіту грецької одеської громади. Розглядаючи розвиток зовнішньої торгівлі Новоросійського краю, дослідниця дійшла висновку, що багатством і розмахом торговельних операцій особливо вирізнялися грецькі купці, так звані «хлібні королі» Т. Серафіно, А. Мавро, Д. Інглезі, І. Раллі, Ф. Родоканакі, К. Папудов. Значну цінність мали представлені автором матеріали з історії заснування та функціонування грецьких торгових домів і соціокультурний зріз діяльності греків-купців Одеси [15, с. 193].

Якщо в історичній частині аналізованої праці була відбита переважно торговельна діяльність представників грецької

діаспори в Україні, то сучасність презентована характеристикою двосторонніх міждержавних зв'язків. Автори проаналізували договірно-правову базу співробітництва, висвітлили українсько-грецькі економічні контакти в межах Організації Чорноморського Економічного співробітництва (ОЧЕС), охарактеризували основні напрямки двосторонньої економічної співпраці, структури експорту-імпорту, регіональні аспекти грецьких інвестицій в економіку України. Останні, до речі, за обсягом є доволі незначними [15, с. 294]. Особливу увагу автори зосередили на діяльності Грецько-української торговельної палати. Палата пропонує для зацікавлених суб'єктів загальні відомості щодо економіки України та Греції - оподаткування, законодавство, статистика, організовує наукові семінари й виставки промислових товарів.

Н. Терентьева та О. Слюсаренко дійшли висновків, що українська та грецька економіки мають різну спеціалізацію, доповнюючи одна одну, її галузі не є конкуруючими, що є добрим потенціалом для активізації співпраці. На жаль, цей потенціал використовується неповно. Автори підкреслили, що вільні економічні зони слід розглядати як фактор, який може сприяти залученню капіталів [15, с. 195]. Утім, час дуже швидко спростував зазначену рекомендацію. Скасування Кабінетом міністрів податкових преференцій створив труднощі для функціонування вільних економічних зон.

У своїх дослідженнях Н. Терентьева вийшла за межі вивчення історії грецької діаспори в Україні і звернулася до проблематики, пов'язаної з політичною історією Греції. Однією з таких праць стала її монографія «Грецьке таємне товариство «Філікі Етерія» [7]. На основі значної за обсягом джерельної бази, включаючи наукові праці грецькою мовою, в роботі було досліджено передумови грецького національно-визвольного руху та його особливості на теренах Греції, соціально-економічні та політичні умови функціонування таємних організацій греків, роль національних культурно-просвітницьких організацій у згуртуванні греків у боротьбі за своє національне визволення з османського гноблення. Основну увагу у книзі було приділено заснуванню, організаційній структурі, політичній програмі і діяльності таємної організації «Філікі Етерія», яка була ідейним і організаційним центром підготовки революції 1821-1829

пр. та залишилася яскравою сторінкою в історії боротьби грецького народу за національну незалежність.

В книзі ґрунтовно було розкрито соціально-економічні та політичні умови функціонування таємних грецьких організацій. Авторка показала досить строкату соціальну картину Греції та діаспори. Аналізуючи різні стани грецького суспільства – купецтво, селянство, духовенство, специфічні верстви фанаріотів та кодзабасів, дослідниця висвітлила їх економічне становище, соціальний статус, політичні можливості й прийшла до висновку, що орієнтація на визвольну боротьбу була не вельми однозначною. Адже досить особливе становище окремих груп грецької еліти робило її більш схильною до суспільно-політичного компромісу з турецькою владою. Водночас, ідея повстання була щиро сприйнята підприємницькою верствою грецького народу. При всіх перевагах, наданих імперією грецькій верхівці, державний лад Османської імперії, традиційні мусульманські інститути стримували комерційну активність грецьких купців. У країні не було створено необхідних умов для підприємництва й торгівлі, а грецькі купці, як і загалом християнське населення, були беззахисними перед свавіллям османської влади [7, с. 51].

Зіставлення мемуарів учасників революції зі спогадами та записками європейських філеллінів дозволило виявити зв'язок грецької суспільної думки з європейською. Використання дипломатичних документів надало змогу перевірити, наскільки об'єктивною була оцінка греками зовнішньополітичної ситуації та впливу зовнішніх факторів на хід революції.

Історія «Філікі Етерія», її організаційна структура та діяльність, поряд з історичними портретами головних дійових осіб організації, зайняли у книзі центральне місце. Розвиваючи думку про значну роль купецтва в організації революції, Н. Терентьєва звертається до грецького середовища Одеси - великого центру грецької діаспори. Заможність і чисельність одеських купців грецького походження, патріотичність їх поглядів, сприятлива позиція російської влади щодо національних ініціатив, без сумніву, були важливими факторами, що обумовили роль Одеси як колиски грецької революції й батьківщини «Філікі Етерія».

Дослідниця простежила, як крок за кроком маленька таємна групка невідомих одеських купців перетворилася на міцну й розгалужену організацію з великими фінансами, широкою підтримкою та географією осередків. Вона проаналізувала соціальний склад товариства, здійснила ретельний підрахунок добровільних грошових внесків з боку грецьких підприємців.

У праці подано розгорнуті біографії трьох засновників цього товариства: Ніколаоса Скуфаса, Афанасіоса Цакалова та Емануїла Ксантоса, – та охарактеризовано їхній внесок у діяльність центру підготовки грецької революції 1817-1820 рр. і національне визволення Греції, відомості про добре знану в Російській імперії родину Іпсіланті. Не обминула авторка й дискусійного питання відносин етеристів з І. Каподистрією. В роботі висвітлено погляди видатного дипломата та державного діяча Іоанніса Каподистрії на національно-визвольну революцію, його роль у боротьбі за незалежність Греції [7, с. 118]. Завершується книга цікавим розділом про Одеську ефорію – правонаступницю «Філікі Етерії», яка в умовах вигнання продовжувала справу грецьких патріотів. Значну інформаційну цінність мають 28 додатків, до яких включено й низку маловідомих архівних документів за темою діяльності «Філікі Етерії».

Отже, запропонована в монографії історія таємної організації «Філікі Етерія» дозволила всебічно розкрити широку панораму доленосного для Греції періоду національної революції.

Окреме місце серед узагальнюючих елліністичних студій посідає перший в Україні навчальний посібник з історії та сьогодення грецької спільноти - «Греки в Україні: історія і сучасність», авторами якого стали Н. Терентьєва та К. Балабанов [10]. Структурно робота складається з шести розділів, де комплексно презентовано історичний розвиток грецьких громад України, що дало змогу досягти якісно нового рівня узагальнень. Укладачі посібника поєднали загальновідомі факти і маловивчені та практично не представлені в науковій літературі епізоди з історії грецьких громад. Автори проаналізували основні причини та напрями міграції греків в українські землі, дослідили умови формування громад. Позитивне враження справляє намагання дослідників об'єктивно представити

найбільш дискусійні проблеми сучасної елліністики. В аналізі причин переселення автори подають не лише загальновідомі факти, які вказують на політичні та економічні інтереси Російської імперії, а й звертають нашу увагу на очікувані греками економічні та автономістські перспективи з боку царського уряду. Особливий інтерес становить поданий авторами аналіз системи національної освіти грецького населення та благодійної діяльності греків Приазов'я. У роботі здійснено спробу систематизації наявного історичного матеріалу щодо створення та функціонування виборної самоврядної інституції - Маріупольського грецького суду. Означені аспекти представлені як важливі чинники внутрішньоетнічної згуртованості й збереження культурних традицій.

Характерної рисою, що відрізняє цю фундаментальну працю серед інших грекознавчих студій, є відхід від формалізації історіописання та намагання репрезентувати біографії видатних діячів, греків за походженням в загальноретроспективному історичному контексті з визначенням їх внеску в розвиток науки і культури України та зарубіжжя.

Іншим важливим напрямком досліджень Н. Терентьевої була благодійна діяльність грецького купецтва. У своїх численних дослідженнях авторка слушно зауважувала, що філантропічна діяльність греків полягала у допомозі різноманітним освітянським та релігійним установам грецької діаспори, фінансовій підтримці визвольної боротьби грецького народу проти османського панування, а також у допомозі жителям країни, де греки проживали. Меценатство грецьких купців було здійснене на підставі приватної ініціативи або через громадські фонди та благодійні організації.

Важливо відзначити, що біографічний напрямок в наукових студіях Н. Терентьевої надавав можливість органічно поєднувати важливі сюжети, пов'язані з культурною, просвітницькою, комерційною діяльністю. Беручи за основний предмет дослідження життя й діяльність особистості, дослідниця відкривала широку панораму життя діаспорної групи в цілому, її зв'язок з місцевим середовищем, етнокультурний діалог тощо. В цьому випадку є зрозумілишими причинно-наслідковий механізм міграцій та адаптації в новому етнічному середовищі. У своїх працях авторка

висвітлює ті чи інші історичні факти, накреслюючи портрети головних діючих осіб, розкриваючи особливості їх внутрішнього світу, шляхетність ціннісних орієнтирів і життєвих прагнень. Досить показовими в цьому плані є роботи, що висвітлювали благодійну діяльність як грецьких дипломатів [2], так і відомих грецьких купецьких родин Маразлі [5; 13], Раллі [13], Родоконакі [4].

В комплексному дослідженні «Благодійна діяльність греків в Україні: основні напрями соціальної допомоги (XVIII XIX ст.)» Н. Терентьева, на підставі висвітлення добродійства ніжинських, одеських та маріупольських грецьких купців, переконливо доводила, що їхня багатогранна діяльність помітно вплинула на соціально-економічне, культурне та релігійне життя грецького населення, яке проживало на українських землях. Греки надавали значні гроші на поліпшення умов життя малозабезпечених співвітчизників у країнах тимчасового перебування, об'єм коштів, що виділявся на соціальний захист, був значним. Вони намагалися доповнити державні програми соціального захисту грецького населення в Російській імперії. Володіючи значними ресурсами, що вимірювалися сотнями тисяч грошових одиниць, купці вкладали їх у розвиток економіки, соціальної та культурної сфер не тільки грецьких земель, а й країни свого тимчасового перебування [6, с. 22-23].

Прикметним у наукових студіях Н. Терентьевої є використання біографічного жанру історіописання. Поворот до мікроісторії наприкінці 1990-х років вніс корективи у цей жанр. На зміну повчальній «історії героїв» прийшов інтерес до розгляду «малого життєвого світу». Спостерігається утвердження інтересу до біографічного підходу як призми, через яку переломлюються соціальні процеси, миттєві тенденції й унікальний життєвий досвід.

Саме в цьому руслі написана одна з останніх розвідок Н.О. Терентьевої, упорядкована й опублікована її донькою О.О. Терентьевою «Ласкаріна Бубуліна: портрет на тлі Грецької революції» [14]. Вона є символічною з декількох причин. По-перше, це дослідження є завершенням наукового шляху одного з найяскравіших дослідників українсько-грецьких відносин. По-

друге, сама книга про одну з найяскравіших героїнь Грецької революції, яка очолила один з морських загонів грецьких революціонерів в період грецької визвольної революції 1821-1829 років, є вкрай актуальною на сучасному етапі розвитку України. Книга описує долю успішної грецької підприємниці і мореплавця Ласкаріни Бубуліни, яка залишивши заняття, що вважалися традиційно жіночою справою в її епоху, не вагаючись, ризикнула своїм станом і життям, щоб взяти участь в боротьбі за свободу і незалежність Греції. Через призму долі конкретної героїні авторки аналізували роль жінки в грецькому суспільстві в епоху бурхливих національних і соціальних змін. Висновки, зроблені в роботі, можуть стати цінною порадою для побудови української держави і формування патріотичного громадянського суспільства в нашій країні, ролі і потенціал жінки і родини.

Книга органічно вписує долю героїні в епохальні події кінця XVIII - початку XIX ст. В рамках цих подій в найбільш важкі періоди грецька героїня знаходить притулок на півдні України, де в контакт з греками-етерістами продовжила підготовку грецької визвольної революції.

Таким чином, в рамках дослідження долі однієї з керівниць грецького повстання Н.О. Терентьева і О.О. Терентьева відкривають читачеві ті сторінки розвитку України, які органічно вписані в історію Європи.

Крім біографічних студій, в науковому доробку Н. Терентьевої є робота, присвячена історії самоврядного органу північноприазовських греків – Маріупольського грецького суду. На жаль, завершальну роботу з підготовки і написання книги зробила А. Гедьо, систематизувавши доробок Н.О. Терентьевої та Р.І. Саєнко і додавши власні наукові розробки [1].

Основна частина книги висвітлює події з 1780 до 1872 рр. – часу існування грецького суду. Але розуміючи, що історичну сутність цього явища не збагнути без занурення у проблему становлення маріупольської грецької громади, автори здійснили короткий екскурс у історію питання, продемонструвавши квінтесенцію сучасних підходів до з'ясування причин та характеру переселення греків з Криму до Північного Приазов'я. Отже, на формування

грецької громади Північного Приазов'я вирішальний вплив справила заохочувальна політика російського уряду. Втім, пріоритетну мотивацію переселення греків склав комплекс політичних чинників – від намагання Росії «малими кроками» забезпечити анексію півострова до геополітичних устремлінь домінувати у Східному Середземномор'ї. Саме тому, враховуючи політичний підтекст переселення, автори вирізняють міграцію греків від колонізаційних хвиль на терени Новоросії німців, болгар та інших етносів, що мали виразне «господарське» обличчя.

Акторки особливо акцентують увагу читача на тому, що автономія, її певний різновид були провідними вимогами маріупольських греків до російського уряду та чи не головною умовою переселення. На нових місцях автономія стала засобом фіксації та розширення привілейованого становища грецької громади та тим стрижнем, навколо якого оберталася її життєдіяльність. Адже саме автономія була засадничим чинником нечуваного для Російської імперії початку XIX ст. ступеню економічної свободи поселенців та їх політичних прав [1, с. 56-59].

Аналіз структури і функцій Маріупольського грецького суду супроводжується висвітленням особливостей політико-правових відносин з загальнодержавними владними органами, що дозволяє зрозуміти місце грецького самоврядного органу у системі управління Російської імперії. Автори дослідили сфери компетенції, масштаби та характер управлінських функцій грецького суду, детально розглянули кожний з напрямків цієї діяльності – судочинство, фінансово-господарська робота, поліціанська справа, господарство тощо.

Дослідники спромоглися простежити зв'язок особливостей соціального складу і життєдіяльності громади з визначенням сфер діяльності її самоврядного органу. В цьому контексті логічним виглядає те, що поліцейські функції Маріупольського грецького суду були природними для установи, що здійснювала всю повноту місцевої влади у територіальній автономії. До речі, поєднання адміністративної, судової і поліцейської влади у грецькому суді розглядається авторами як явище неоднозначне. З одного боку, воно сприяло фіксації окремішності грецької спільноти, збереженню

її консолідованості та ідентичності, але водночас породжувало зловживання та несприйняття прогресивних нововведень як у системі управління, так і в господарському житті.

Незважаючи на удавану простоту визначення безпосередніх причин ліквідації Маріупольського грецького суду, пов'язаних з уніфікацією державного управління, автори показали певні нюанси цього процесу. Так, простежено досить тривале з'ясування на рівні вищої державної влади правомірності скасування грецького самоврядування, адже цей крок суперечив наданим грекам привілеям. Взагалі, досліджуючи ці питання, дослідники продемонстрували обізнаність у юридичних реаліях того часу, порівняли особливості статусу грецької установи з іншими подібними утвореннями імперії. Очевидно, вмотивованим є висновок щодо причин ліквідації суду не тільки з огляду адміністративних реформ у державі, а й через невиконання ним завдань ефективного місцевого управління в нових умовах [1, с. 129-144].

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, видовими ознаками, змістом опубліковані та архівні джерела, в процесі опрацювання яких автори намагалися встановити ступінь достовірності і репрезентативності вміщеної в них інформації. А. Гедьо, Н. Терентьєва, Р. Саєнко провели цілеспрямований архівно-евристичний пошук, в результаті якого було виявлено та проаналізовано великий і водночас досить строкатий комплекс матеріалів, що зберігаються в архівних установах України та Російської Федерації. Фрагментарність та розпорошеність архіву Маріупольського грецького суду ускладнювало відтворення історії грецького самоврядування у Північному Приазов'ї. У зв'язку з цим значну наукову цінність мають архівні матеріали, наведені у додатках. Документи відображають вузлові питання історії Маріупольського грецького суду. Даний комплекс документів є своєрідною хрестоматією з вивчення грецького самоврядування.

Таким чином, поява перших узагальнюючих досліджень з історії греків України, авторкою яких була Н. Терентьєва, свідчить про намагання їх авторки створити синтезований комплексний погляд на історію грецького етносу в Україні. Ці роботи надавали комплексну характеристику грецького чинника в контексті суспільних та

28

державотворчих процесів в Україні. Саме Н. Терентьєвій належать і ґрунтовні розробки питань грецької національної революції та становлення державності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гедьо А.В. *Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність* / А.В. Гедьо, Н.О. Терентьєва, Р.І. Сасенко. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – 480 с.

2. *Терентьєва Н.А.* Благотворительная деятельность греческого генерального консула в Одессе Ивана Вучины / *Н.А. Терентьєва* // Україна - Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, листопад 1998 р. – К., 1998. – С. 137-140.

3. *Терентьєва Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность XVII – XX вв. / *Н.А. Терентьєва* – К., 1999. – 351 с.

4. *Терентьєва Н.А.* Одесские купцы Родоканаки / *Н.А. Терентьєва* // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001. – С. 153 – 166.

5. *Терентьєва Н.А.* Семья Маразли в Одессе / *Н.А. Терентьєва* // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції «Одесі – 200». – Одеса, 1994. – С. 132 – 134.

6. *Терентьєва Н.О.* Благодійна діяльність греків в Україні: основні напрями соціальної допомоги (XVІІ – ХІХ ст.) / *Н.О. Терентьєва* // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 22 – 33.

7. *Терентьєва Н.О.* Грецьке таємне товариство «Філікі Етерія»: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821 – 1829 рр. / *Н.О. Терентьєва.* – К., 2005. – 352 с.

8. *Терентьєва Н.О.* Із історії торгово-економічних зв'язків України та Греції / *Н.О. Терентьєва* // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 11-15.

9. *Терентьєва Н.О.* Українсько-грецькі зв'язки: грецька громада в Києві (XVІІІ – ХІХ ст.) / *Н.О. Терентьєва* // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С. 261 – 280.

10. *Терентьєва Н.О.* Греки в Україні: історія та сучасність / *Н.О. Терентьєва, К.В.Балабанов.* – К., 2008. – 352 с.

11. *Терентьєва Н.О.* Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі / *Н.О. Терентьєва, Г.В. Тищенко* // Подвижники й меценати.

Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001. – С. 133-140.

12. *Терентьєва Н.* Сім'я Маразлі в Одесі / *Н. Терентьєва, Н. Ішуніна* // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001. – С. 121-131.

13. *Терентьєва Н.* Греки України: джерелознавчий аспект / *Н. Терентьєва, С. Чернухін* // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, листопад 1998 р. – К., 1998, – С. 76-80.

14. *Терентьєва Н.* Ласкарина Бубулина – портрет на фоні Грецької революції / *Н. Терентьєва, Е. Терентьєва.* – Тбілісі, 2011. – 100 с.

15. *Слюсаренко О.* Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення / *О. Слюсаренко, Н. Терентьєва.* – К., 2005. – 500 с.

16. *Τερεντιέβα Ν.* Ο Ελληνισμός της Ουκρανίας / *Ν. Τερεντιέβα.* – Αθήνα, 1995.

Резюме:

У статті проаналізований науковий доробок відомого вітчизняного еллініста Н.О. Терентьєвої. Її перу належать як узагальнюючі, синтезуючі дослідження, які підсумовують накопичений попередниками досвід вивчення проблеми, наскрізно простежуючи історичний період грецького буття в українських землях, добродійну та торгівельно-економічну діяльність греків в Україні, історію українсько-грецьких зв'язків. В роботі, присвяченій грецькому таємному товариству «Філікі Етерія», дослідницею розкрито його діяльність на широкому тлі соціально-економічного, суспільно-політичного та духовного життя грецької діаспори, а в дослідженні, присвяченому учасниці боротьби грецького народу за незалежність Л. Бубуліні через призму окремої особистості розглянуто історію грецької революції.

Ключові слова: Н. Терентьєва, українсько-грецькі зв'язки, історіографія, грецькі громади, добродійність.

Abstract:

The article analyzes the scientific achievements of one of the famous domestic Hellenists – N. Terentyeva. She is the author of a summarizing, synthesizing research that accumulated the experience of the predecessors' study of the problem, through tracing the historical period of Greek life in the Ukrainian lands, charitable and commercial and economic activity of Greeks in Ukraine, the history of Ukrainian-Greek relations. The work dedicated to the Greek secret society «Filiki Eteria». Researcher uncovered its activities on a broad background of socio-economic, socio-political and spiritual life of the Greek diaspora, and in the part of the study devoted to the struggle of the Greek people for independence of L. Bubulini in the light of the individual events we may observe the history of the Greek revolution.

Keywords: N. Terentyeva, Ukrainian-Greek ties, historiography, Greek community, charity.

Анатолий Демидович

Барановичский государственный университет
Республика Беларусь

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ РЕФОРМЫ В БЕЛАРУСИ В XVI ВЕКЕ (В ОСВЕЩЕНИИ РОССИЙСКОЙ ПОЗИТИВИСТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Новый этап в исследовании хозяйственной жизни Беларуси связан с формированием в российской историографии социально-экономического направления. С середины 80-х гг. XIX века социально-экономическая проблематика под влиянием позитивизма и марксизма выдвигается в российской исторической литературе на первое место. Основоположником социально-экономического направления в истории Беларуси, безусловно, можно считать М. К. Любавского, выделившего проблему хозяйственного развития княжества в отдельную область исследований.

М. К. Любавский на основании материала Литовской метрики рассмотрел аграрную деятельность органов центральной власти и провинциальной администрации и пришел к заключению, что первыми актами, которыми правительство попыталось урегулировать дворовое хозяйство, явились аграрные уставы 1514 и 1529 гг. Историк проанализировал состояния хозяйства княжества и пришел к следующим выводам:

- в стране преобладала натуральная система хозяйства, наблюдалась незначительная связь с рынком и неразвитый товарно-денежный обмен;
- аграрная политика великокняжеского правительства в начале XVI века проводилась «от старины», т.е. вся хозяйственная деятельность сводилась к контролю за выполнением населением повинностей и сбору податей;
- в условиях натурального хозяйства города окончательно не выделились из волости, при этом в восточных областях государства такая тенденция только намечалась [1, с. 264].

Представитель московской исторической школы усмотрел в аграрных уставах 1514 и 1529 гг. тенденцию к переходу на рациональные формы ведения хозяйства, направленную к увеличению доходности, что обуславливалось, в первую очередь, внешнеполитическими обстоятельствами. Эта хозяйственная политика достигалась, по мнению М. К. Любавского, путём перехода от сбора натуральных податей к денежному оброку и усилением контроля над взысканием податей и выполнением повинностей [2, с. 214-215]. Продолжением этих мероприятий, по мнению историка, явилось проведение аграрной реформы 1557 г., направленной не только на создание фольварочного хозяйства, но и на структурное изменение всей экономики страны с целью перехода от натуральной формы хозяйства к денежной [2, с. 245].

Последствия аграрной реформы, по убеждению историка, привели не только к экономическим изменениям, но имели немаловажные последствия в социальной жизни государства. Волочная устава, подчеркнул учёный, способствовала становлению крепостничества. «Немецко-польское право освободило владельческих крестьян от повинностной и податной зависимости от господарских урядников, а также и от юрисдикции последних, заменив её юрисдикцией владельца, и таким образом превратило их в «подданных панов» [1, с. 387]. Следовательно, исследователь подчеркнул, что «законодательство только утверждало и оформляло сложившиеся социальные отношения» [1, с. 389].

Характеризуя развития городов Беларуси начала XVI века, М. К. Любавский отметил единство города и волости, которое проявилось в сходстве экономического и юридического положения населения [1, с. 359]. Исследователь утверждал, что введение магдебургского права содействовало повышению экономического благосостояния городов. Прямым образом это содействие, по мнению историка, выражалось в следующих мерах: 1) освобождении мещан от различных крестьянских повинностей; 2) предоставлении городам хозяйственных доходных статей; 3) организации городского самоуправления и суда [2, с. 148].

Аграрная реформа 1557 г., по убеждению историка, непосредственно коснулась и городов, особенно непривилегированных. Устава на волоки, констатирует учёный, «ввела единообразие в систему податей и повинностей мещан, определила их взаимоотношение с урядом, что способствовало социально-экономическому развитию городов» [2, с. 251].

М. К. Любавский в социально-экономической истории Беларуси выделил проблему развития частновладельческих городов. Быстрый рост таких городов и получение ими магдебургского права историк объяснял социально-экономической политикой шляхты, направленной на увеличение производительности своего хозяйства. Однако социально-экономическое положение мещан частновладельческих городов исследователь считал более стеснённым, чем великокняжеских. Конкуренция частновладельческих городов, по мнению учёного, наносила значительный ущерб развитию великокняжеским городам [2, с. 132].

М. К. Любавский часто отступая от собственной позиции прибегал к формально-юридическому подходу, приписывая государству роль решающего фактора в развитии экономики, что порождало противоречивые и ошибочные выводы. Так, например, в распространении магдебургского права в городах Беларуси историк видел чисто внешнюю, финансовую меру, а не органическую реформу, подготовленную внутренним развитием городской жизни. Выделяя значительную роль в развитии хозяйственной

жизни Беларуси денежного рыночного хозяйства, исследователь отмечал: «Однако при всем этом тенденция к замене натуральных повинностей и податей на денежные шла впереди совершившейся эволюции в народнохозяйственной жизни. Это тенденция вызывалась и поддерживалась потребностями международной борьбы» [2, с. 216].

Таким образом, стремление М. К. Любавского в своей концепции видения социально-экономического развития Беларуси ограничить влияние немецко-польского права привело к попытке связать экономические преобразования в Беларуси с внешнеполитическими и внутренними социально-экономическими условиями.

М. В. Довнар-Запольский, исходя из «общего взгляда» на историческую науку, как на дисциплину «выдвигающую на первый план вопросы экономики и финансов» считал, что в хозяйственном развитии Беларуси решающую роль сыграло «естественное следствие народной жизни и условий, в которых создавалось государство» [3, с. 87].

Аграрную реформу исследователь первоначально трактовал как следствие распада сельской общины [4, с. 154]. Вместе с тем, в хозяйственных уставах исследователь видел планомерную аграрную политику, направленную на постепенное преобразование всей хозяйственной жизни страны, что обуславливалось, по его мнению, не только внешнеполитическими обстоятельствами, но и экономическими закономерностями. Указывая на сходство устав 1514 и 1529 гг., историк заметил в последней не только более систематическую инструкцию ведения дворового хозяйства с целью поднятия доходности и производительности, но и попытку приспособления к новым хозяйственным условиям [4, с. 140].

Устава 1529 г., по мнению исследователя, не вполне отвечала духу времени и требованиям великокняжеского правительства, и поэтому эти причины побудили правительство издать новый аграрный указ под названием «Наказ старостам и державцам». В этом документе историк видел систематические попытки создать новые формы землепользования и землевладения в Беларуси. Они были впервые предприняты королевой Боной в течение 1552 – 1555 гг. на территории Пинского и Клецкого княжеств [3, с. 285].

В ходе исследования аграрной реформы Сигизмунда-Августа учёный подчеркнул, что под влиянием хозяйственных мероприятий верховной власти произошла эволюция хозяйственной структуры княжества: «старинное натуральное хозяйство постепенно заменяется более высшим и приближается от промыслового хозяйства к земледелию, от натурального к денежному» [3, с. 802].

М. В. Довнар-Запольский поддержал позицию представителей историко-юридической школы о том, что выделение города из волости имело разрушительные последствия для волостного населения и косвенно способствовало установлению крепостных отношений. Однако учёный, в отличие от предшественников, выделение города из волости не связывал с искусственным процессом, обусловленным введением магдебургского права, а считал это следствием изменения экономических отношений [4, с. 43]. Подробно охарактеризовав городские повинности и подати, схему самоуправления и суда, историк отметил, что функции городской общины были весьма незначительны и ограничены [4, с. 256].

Исследователь отрицал теорию упадка городов, так как считал мнение об ослаблении великокняжеской власти в связи с распространением магдебургского права несостоятельным и указывал на заметную тенденцию усиления контроля со стороны правительства. Этому свидетельствуют, как констатирует учёный, следующие факты: 1) мещане избирали себе войта с согласия державцы; 2) городские финансы ставились под строгий контроль замка; 3) самостоятельность городских общин в сборе податей сводилась к минимуму. Всё это, по мнению историка, приводило к бесконечным столкновениям городских общин с великокняжеской администрацией и резко обостряло социальную напряженность [4, с. 279-280].

В рамках позитивистских методологических установок охарактеризовал хозяйственное развитие Беларуси (в контексте Великого княжества Литовского) М. С. Грушевский. Причину становления крепостного права историк находил в усиленном распространении фольварочного хозяйства. Процесс хозяйственного преобразования исследователь связывал с

«экономическим переворотом» в Западной Европе. Нахождение в сфере западноевропейского рынка, заметил М. С. Грушевский, содействовало оживлению хлебной торговли, и к усиленному распространению помещичьего хозяйства. Оживление фольварочного хозяйства, констатировал учёный, привело к закреплению крестьянства, изменению структуры экономики и обострило социальное напряжение в обществе [5, с. 287-307].

В отношении вопроса развития городов Беларуси М.С. Грушевский опирался на теорию упадка. Историк утверждал, что города, отстранённые от участия в парламентской жизни и законодательстве, подпали под власть шляхетского сословия, подверглись целому ряду ограничений и оказались в условиях, которые делали невозможным их экономическое развитие [6, с. 287]. По мнению М. С. Грушевского, города Беларуси в результате польского влияния приходят в упадок, утрачивают свое значение культурных и хозяйственных центров и отстают от прогресса экономической и культурной жизни, вместе с тем приобретая всё более инородный характер [7, с. 58].

А. С. Грушевский на примере Пинского староства подвёл комплексному исследованию хозяйственную реорганизацию Беларуси XVI века. Проанализировав подробно хозяйственный уклад жизни местного населения и их юридическое положение, автор поставил задачу изучить характер аграрных мероприятий. Историк утверждал, что реформы королевы Боны имели огромное значение для всего государственного хозяйства, не только как пример проведения аграрных преобразований, но и в плане создания общегосударственного рынка: «Управление Боны втянуло обособленные до сих пор области в круг общегосударственных интересов, хозяйственных и общественных» [8, с. 40].

А. С. Грушевский считал единство города с волостью незыблемой основой существования и развития городов Беларуси. Однако в начале XVI века, констатирует историк, окрепшая великокняжеская власть выступила инициатором попиранья вечевого старины по причине изменившихся политических условий жизни, что заставляло ее вводить новые отношения в области финансовой, военной, административной [9, с. 189-191].

Считаясь с фактами хозяйственного развития, А. С. Грушевский признаёт экономический рост городов как центров ремесла и торговли и наступивший их разрыв извечных связей с земледельческим миром волости. Этот разрыв городов с волостью учёный связывает с процессом введения в городах магдебургского права, которое даровалось, по его убеждению, с целью экономического развития городов и ограждения их от злоупотреблений власти шляхты [9, с. 34]. Историк подчеркнул, что правительство выступило инициатором попирания вечевой старины по причине изменившихся хозяйственных условий, что заставляло его вводить новые отношения во всех сферах государственной жизни [9, с. 189].

М. О. Ключевский связывал разложение единства города с волостью увеличением шляхетских привилегий и ростом частновладельческих пожалований. «Старинные области вечевых русских городов постепенно разлагались на княжеские и панские вотчины, и обессиленный вечевой город оставался одиноким среди этих чуждых и часто враждебных ему владельцев; голос веча замыкался в его стенах, не доходя до пригородов» [10, с. 91]. Введение магдебургского самоуправления М. О. Ключевский рассматривал положительно по причине экономической целесообразности, а также как единственную защиту от посягательств шляхетского сословия.

Ф. В. Клименко обстоятельно изучил социально-экономическую и правовую организацию городских цехов и взаимоотношения между их членами. Историк обратил внимание на констатацию правовых норм цеховых уставов, однако не сделал социально-экономического анализа развития цехов. В вопросе генезиса цехов в белорусских городах исследователь придерживался позитивистской позиции, связывая их происхождение с социально-экономической эволюцией страны, и рассматривал развитие цехов, исходя из «социально-экономических условий быта и деятельности ремесленников», а не в результате внешнего влияния. Ф. В. Клименко считал, что цехи являются «самоуправляющимися ассоциациями ремесленников-мастеров, преследующими хозяйственно-технические задачи» [11, с. 21]. Учёный пришел к выводу, что цехи белорусских городов в

отличие от западноевропейских цеховых организаций, принимали пассивное участие в формировании городского самоуправления. Главная их роль, по утверждению исследователя, сводилась к установлению монополии на торговлю и ремесло, и в этом отношении цехи, несомненно, сыграли заметную роль в улучшении экономического состояния городов [11, с. 25]. Следовательно исследование Ф. В. Клименко было направлено на опровержение утверждения об экономическом упадке городов Беларуси.

В либеральной российской историографии конца XIX – начало XX веков отдельные стороны социально-экономического развития Беларуси нашли отражение в трудах Н. И. Антоневича, Н. Г. Бережкова, К. Н. Бестужева-Рюмина, Н. П. Василенко, Г. В. Вернадского, А. Я. Ефименко, Д. И. Иловайского, Н. И. Костомарова, И. И. Лаппо, С. Ф. Платонова, М. Н. Покровского, А. Е. Преснякова, Е. Ф. Шмурло и др.

Необходимо отметить, что процесс изучения хозяйственной жизни Беларуси непосредственно связан с изучением исторических документов. В этот период Виленская, Киевская, Петербургская археографические комиссии, Московское общество истории и древностей российских опубликовали огромное множество архивных материалов. Большое значение имело издание «Русско-еврейского архива» С. А. Бершадского (М., 1882), «Актów Литовской Метрики» (М., 1896) Ф. И. Леонтовича, «Литовской метрики» (М., 1897) и «Актów Литовско-Русского государства» (М., 1899) М. В. Довнар-Запольского, «Витебской старины» А. П. Сапунова (Витебск, 1883-1888), «Актów Виленской Археографической комиссии» (Вильно, 1887) И. Я. Спрогиса. Важный архивный материал содержался в работах В. Б. Антоновича, М. С. Грушевского, И. И. Лаппо, М. К. Любавского, В. И. Пичеты и др.

Определенное значение в исследовании социально-экономической жизни Беларуси и в издании архивных документов имела деятельность любителей местной старины: А. К. Киркора, П. Я. Никифоровского, Е. Ф. Орловского, А. М. Сазонова, А. П. Сапунова, А. М. Сементовского и др., опубликовавших по истории хозяйственной жизни края немало статей в местных периодических изданиях.

Таким образом, в российской историографии конца XIX – начала XX веков был собран и систематизирован огромный фактический материал по разным вопросам хозяйственной жизни Беларуси. Однако российские исследователи пришли к диаметрально противоположным выводам относительно результатов социально-экономического развития. Сторонники теории упадка склонялись к мысли о социально-экономическом кризисе городов Беларуси, вызванном последствиями введенного магдебургского права. Под влиянием идеологического фактора ряд историков рассматривал магдебургское право негативно, находя в нем попытку польских властей уничтожить в крае русское начало, что приводило к отрицательным последствиям в социально-экономической жизни государства.

Историки-позитивисты, в большинстве своём, придерживались позиции, что изменение экономической конъюнктуры западноевропейского рынка и вытекающие отсюда преобразования всей хозяйственной жизни ВКЛ способствовали социально-экономическому развитию Беларуси. Учёные рассматривали развитие города в контексте социально-экономической жизни всего государства. По мнению сторонников социально-экономического направления привилегии магдебургского права способствовали экономическому и культурному развитию городов, и хозяйственные последствия от его введения были огромны. Города Беларуси втягивались в круговорот западноевропейского товарообмена, изменялся облик хозяйственного уклада всей страны. Все это способствовало, по мнению историков-позитивистов, развитию культуры и формированию новых ренессансных идей и представлений.

Первым комплексным трудом в российской историографии по аграрной истории Беларуси XVI века явилось исследование В. И. Пичеты. Генезис аграрных мероприятий в княжестве историк поставил в зависимость от общих условий западноевропейского рынка, внешнеполитических обстоятельств и внутренней эволюции экономики страны [12, с. 38]. Учёный обратил внимание на роль и влияние западноевропейской торговой конъюнктуры на хозяйственную жизнь Беларуси. Исследователь непосредственным

образом связал начало аграрных преобразований в Беларуси с формированием капиталистической системы хозяйства в Западной Европе. «Хозяйственная жизнь в Литве была крепкими нитями связана с Западной Европой. Литва стала для последней поставщиком своего сырья, и выгода такого товарообмена заставляла правительство и частных владельцев переходить к новой системе ведения хозяйства, стремясь к его интенсификации, что в итоге поставило перед правительством вопрос о необходимости грандиозной аграрной реформы» [12, с. 426].

Перестройка хозяйства с целью ориентации на западный рынок, по мнению исследователя, привела к изменению форм феодального землепользования. В связи с этим появляется новая форма условного землевладения – «до двух животов» и т.п., т.е. создавался новый порядок передачи земли по наследству. «Эволюция условного землевладения свидетельствует об отмирании этого земельного института, как устаревшей формы земледержания, поскольку она не отвечала интересам феодалов в условиях наступления новых экономических отношений в Литовско-Русском государстве» [12, с. 491].

Следовательно, по мнению историка, хозяйственные нововведения правительства были вызваны не только внешнеполитическими обстоятельствами, а в большей степени обуславливались экономическими закономерностями. В хозяйственных уставах 1514 и 1529 г. исследователь видел планомерную аграрную политику, которая была направлена на постепенное преобразование всей хозяйственной жизни страны. Историк-позитивист пришёл к выводу, что изменение экономической конъюнктуры Западной Европы привело к структурному изменению хозяйственной жизни Беларуси. «Начиная с Устава 1514 г. господа и феодалы осуществляли свои мероприятия по реорганизации хозяйства с целью усиления его производительности, которые продолжились Уставом 1529 г., затем вышедшим Наказом старостам и державцам, реформой королевы Боны и, наконец, проведение землеустроительной политики закончилось грандиозной аграрной реформой 1557 г.» [12, с. 108].

Систематические попытки создать новые формы землепользования и землевладения в Беларуси, по мнению историка, были впервые предприняты королевой Боной в течение 1552-1555 гг. на территории Пинского и Клецкого княжеств. На основании архивных источников исследователь относительно задач аграрных реформ королевы Боны пришел к следующим выводам:

- аграрная реформа королевы Боны насильственно разрывала со старинными формами землепользования и землевладения путем разрушения старого земельного строя с помощью введения волоки;
- устава королевы Боны, определяя повинностное и податное положение населения, учитывала качество почвы и считалась с наличием специальных разрядов населения;
- создание дворовой пашни выдвинуло вопрос о замене труда челяди невольной для ведения хозяйства трудом тяглого крестьянства;
- проверка прав на землю задевала материальные и социальные интересы шляхетских и крестьянских слоев, вызывая общее недовольство, однако, не привела к активному сопротивлению. Это спокойное осуществление реформы оказало влияние на проведение Сигизмундом II общегосударственной аграрной реформы [13, с. 27].

В. И. Пичета акцентировал внимание на преемственности аграрных мероприятий королевы Боны и Сигизмунда II. «Принципы, положенные в основу хозяйственного руководства королевы Боны, были приняты во внимание Сигизмундом II при производстве общегосударственной реформы. Сравнивая приемы производства отмен и принципы обложения сельского населения в Пинском и Клецком княжествах и по волочной уставе 1557 г., можно установить их значительное однообразие» [13, с. 172].

Исследуя аграрную реформу 1557 г., В. И. Пичета выделил следующие основополагающие принципы аграрного мероприятия:

- устава на волоки имела общегосударственное значение, несмотря на то, что первоначально она коснулась только западных областей княжества;

- целью реформы являлось повышение доходности и производительности господарского хозяйства, что предусматривало создание новых господарских фольварков;
- осуществление земельных мероприятий совершалось непосредственно под руководством великокняжеской администрации, которая стремилась централизовать хозяйственную деятельность наместников;
- повинностное и податное положение определялось в зависимости от количества и качества земли. При этом строго учитывалось деление сельского населения на определенные разряды;
- аграрная реформа направлялась на индивидуализацию владения землей, уничтожение общинного хозяйства;
- замена натуральных повинностей денежными ставила сельское население в тесную зависимость от внутреннего рынка [12, с. 541-543].

В. И. Пичета отметил, что продолжением аграрных мероприятий в восточных областях княжества явились положения Бобруйской устави 1626 г. Учитывая особенности экономической жизни восточных областей, по утверждению В. И. Пичеты, правительство провело в них хозяйственные преобразования в 1560 – 1561 гг., ограничившись проверкой прав на землю и регламентацией повинностей и платежей. По убеждению ученого, Бобруйская устава представляла собой попытку организовать фольварочное хозяйство в восточных областях на основе принципов устави 1557 г. Однако исследователь выделил некоторые расхождения между ними: 1) сохранение старой волостной административно-судебной системы; 2) сохранение сябринного землепользования, частичного коллективного повинностного и податного отношения; 3) отсутствие категории осадных крестьян [14, с. 122].

В. И. Пичета обратил внимание, что перелом в лесной хозяйственной политике совпал с проведением аграрной реформы. Исследователь отмечал, что с целью упорядочения лесной торговли и получения прибыли для господарского скарба в 1547 г. была введена монополия лесного торгова и проведена реорганизация

лесного дела, нашедшая выражение в описании господарских пуш 1559 г. и Кнышинской лесной уставе 1567 г. [12, с. 258]. Задачи и цели лесной уставы, по утверждению ученого, вполне соответствовали основным принципам «Уставы на волоки», и её следует считать прямым дополнением к аграрным мероприятиям [12, с. 281].

Исследуя финансовую политику правительства ВКЛ XVI века, В. И. Пичета отметил, что в связи с финансовыми трудностями, создавшимися во время Ливонской войны, правительство принимает меры, которые приводят к стеснению свободной торговли. «Устанавливается мельничное право, монополия броваров и солодовен, соляная монополия. Нужда господарского скарба, приходит к выводу ученый, подрезала хозяйственный рост страны, к оживлению которого стремилось само же государство» [12, с. 361].

В монографии, посвященной аграрной реформе 1557 г., В. И. Пичета затронул вопрос об экономических и юридических изменениях в жизни городов в связи с аграрными преобразованиями. Исследователь, соглашаясь с мнением историков формально-юридической школы об искусственном характере городского самоуправления, однако видел в нем, прежде всего, экономическую целесообразность: «Предоставляя городам самоуправление, князья желали поднять экономическое развитие страны путем возбуждения хозяйственной деятельности городского населения. Только князья не знали, что предоставление немецким городам самоуправления явилось следствием их экономического процветания. В Литве было совсем наоборот, процветание городов зависело от получения магдебургского права» [12, с. 426]. Следовательно, историк связывал распространение магдебургского права с происходящими аграрными мероприятиями, которые касались преимущественно измерения городских земель и обложения их налогом. «Все натуральные повинности при этом заменялись денежными, что непосредственно способствовало развитию торговли. Облагая города поземельным налогом, устава вводила и новое однообразное налоговое обложение» [12, с. 338]. Аграрная реформа, подчеркнул учёный, городами была встречена весьма сочувственно, особенно непривилегированными, так как она поставила их в лучшее

положение, заменив натуральные повинности денежными и введя однообразное налоговое обложение, что непосредственно способствовало развитию торговли [12, с. 430].

Историк-позитивист отрицал теорию упадка городов, он не находил в магдебургском праве непосредственной причины, разрушившей старинное сословное единство земли и города. По мнению исследователя, новое городское устройство никаких новшеств в разрушение древнерусского общинного строя не вносило, так как он разрушался благодаря образованию привилегированного землевладения. Учёный связывал причины разрушения единства города и волости с процессом хозяйственной эволюции страны. «Магдебургское право только способствовало ускорению естественного процесса выделения города из волости. Это произошло бы и само по себе, независимо от магдебургского права, исключительно в силу экономического развития страны» [12, с. 427].

Таким образом, В. И. Пичета пришел к выводу, что изменение экономической конъюнктуры западноевропейского рынка и вытекающие отсюда преобразования всей хозяйственной жизни Беларуси способствовали получению белорусскими городами магдебургского права. В свою очередь привилегии нового права способствовали экономическому и культурному развитию городов.

Подводя итоги исследования аграрной политики правительства ВКЛ В. И. Пичета пришел к выводу, что аграрная политика, проводившаяся правительством на протяжении XVI века, являлась последовательной и преемственной, она обуславливалась не только внешнеполитическими обстоятельствами, а в большей степени определялась внутренними экономическими закономерностями. «Тесные торговые связи ВКЛ с западноевропейским рынком создавали весьма благоприятную почву для экономического роста государства. Волочное измерение господарских дворов способствовало упорядоченности повинностного и податного положения сельского населения, приводило к индивидуализации ведения сельского хозяйства. Однако неблагоприятные политические условия не привели к предполагаемым результатам. В итоге вынужденной раздачи господарского земельного

46

фонда, огромное количество земли перешло в руки шляхты, что значительно ослабило великокняжескую власть в экономическом и политическом отношении, и привело к заключению Люблинской унии. Аграрная реформа тяжело ударила по крестьянству, лишила его старинных форм землепользования и землевладения, но она не привела к его обезземеливанию. Закрепощение крестьян не произошло по причине какого-либо законодательного акта и не явилось непосредственной причиной введения волочной устави, крепостное право возникло как итог исторической эволюции хозяйственного развития страны. Результатами аграрной политики воспользовалась шляхта, а не правительство, постепенно растерявшее земельный фонд. Шляхетское хозяйство стало предпринимательским и втянулось в круговорот западноевропейских торговых отношений, что способствовало росту хозяйственной жизни государства» [12, с. 542].

Таким образом, в российской историографии середины 80-х XIX века – 1917 г. было выявлено и введено в научный оборот огромное количество новых архивных документов, собран и опубликован значительный фактический материал по хозяйственному развитию Беларуси. Исследователи пришли диаметрально противоположным выводам относительно результатов хозяйственных преобразований в Беларуси. С одной стороны, отстаивалось мнение, что упадок городов и формирование крепостного права в Беларуси были вызваны последствиями введения магдебургского права и волочной устави, с другой, историки утверждали, что городское управление и аграрная реформа способствовали экономическому развитию страны. Историки в исследовании проблемы ограничивались периодом конца XV – середины XVI веков. Итоги и результаты хозяйственных реформ практически не были изучены. Социальная сословная конфронтация общества, обусловленная экономическими преобразованиями, оставалась практически вне поля зрения российских исследователей.

Новым шагом в изучении хозяйственной жизни Беларуси в российской историографии явилось положение историков-позитивистов о внутренней обусловленности социально-экономического развития Беларуси, происходившей под влиянием

благоприятных изменений конъюнктуры западноевропейского рынка. По мнению представителей позитивистского направления, магдебургское право и аграрная реформа втягивали Беларусь в круговорот западноевропейского товарообмена, изменяли облик хозяйственного уклада всей страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Любавский, М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута / М.К. Любавский. – М., 1892. – 998 с.

2. Любавский, М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – М., 1915. – 317 с.

3. Довнар-Запольский, М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах: в 2 т. / М.В. Довнар-Запольский. – Киев, 1901. – Т.1. – 807 с.

4. Довнар-Запольский, М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке / М.В. Довнар-Запольский. – Киев, 1905. – 307 с.

5. Грушевский, М.С. Історія України-Руси: в 10 т. / М.С. Грушевский. – Киев; Львов, 1903 – 1936. – Т.6. – 670 с.

6. Грушевский, М.С. Історія України-Руси: в 10 т. / М.С. Грушевский. – Киев; Львов, 1903 – 1936. – Т. 5. – 687 с.

7. Грушевский, М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. – СПб., 1905. – 414 с.

8. Грушевский, А.С. Пинское Полесье XIV–XVI вв. / А.С. Грушевский. – Киев, 1903. – 398 с.

9. Грушевский, А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и их борьба за старину / А.С. Грушевский. – Киев, 1918. – 242 с.

10. Ключевский, В.О. Сочинения: в 9 т. / В.О. Ключевский. – М.: Мысль, 1988. – Т. 2: Курс русской истории. – 414 с.

11. Клименко, Ф.В. Западнорусские цехи XVI – XVIII вв. / Ф.В. Клименко. – Киев, 1914. – 166 с.

12. Пичета, В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В.И. Пичета. – М., 1917.– 547 с.

13. Пичета, В.И. Волочная устава королевы Боны и устава на волоки / В.И. Пичета // Белоруссия и Литва XV – XVI вв. / под ред. З.Ю.

Копысского, В.Д. Королюка, Н.И. Улащика. – М.: Изд-во АН СССР, Ин-т славяноведения. 1961. – С. 21–42.

14. Пичета, В.И. Аграрная реформа в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI – начала XVII вв. / В.И. Пичета // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. / под ред. З.Ю. Копысского, В.Д. Королюка, Н.И. Улащика. – М.: Изд-во АН СССР, Ин-т славяноведения. 1961. – С. 121–151.

Резюме:

В статье рассматривается хозяйственная политика правительства Великого княжества Литовского XVI века в освещении российской позитивистской историографии второй половины XIX – начало XX веков. В частности, приводятся утверждения российских историков о последовательности и преемственности хозяйственных мероприятий правительства ВКЛ на протяжении XVI века, тесной связи аграрной политики в ВКЛ с западноевропейской экономической конъюнктурой.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, аграрная политика, российская историография.

Abstract:

The article reviews the problem of agrarian policy of the Grand Duchy of Lithuania XVIth century as specified by Russian historiography in the second half of the XIXth century – early XXth century.

Keywords: The Grand Duchy of Lithuania, agrarian policy, Russian historiography.

Jerzy Mizgalski, Anna Kożuh

University of Częstochowa, A. F. M. Krakow University

Poland

PROCESY PRZEMIAN WEWNĄTRZ SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ NA ZIEMIACH POLSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Wprowadzenie

Przemiany wewnątrz żyjącej na ziemiach polskich diaspory żydowskiej kształtowały się przede wszystkim pod wpływem zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych oraz stosunków z społecznościami, z którymi przypadało im żyć i współpracować. Determinantami tych przemian były między innymi procesy przemieszczeń jednostkowych i grupowych oraz związana z nimi adaptacja do nowego środowiska. Duże znaczenie odgrywały też rozwijające się ruchy społeczne, proces powstawania partii i ugrupowań politycznych, wzajemne przenikanie kultur, percepcja nowych ideologii, podporządkowanie się uregulowaniom prawnym, a także awans lub degradacja elit żydowskich. W przemianach tych duże znaczenie odegrało również dziedzictwo kulturowe Europy XVIII, XIX i XX wieku, utrata niepodległości przez Polskę i zniewolenie narodu polskiego pod rządami trzech zaborców, które miało ważny wpływ na życia Żydów w diasporze, na ich historię, dziedzictwo i wyartykułowanie swojej własnej tożsamości kulturowej.

Wiek XIX pod względem społecznym i politycznym był właściwie okresem realizacji haseł rewolucji francuskiej z XVIII wieku, czyli wolności, równości i braterstwa. Wytworzył on pewien sposób przeżywania przeszłości i kult historii, a także wyzwolił w skali powszechnej ducha przedsiębiorczości. Z rewolucją łączył się ściśle rozwój handlu jako trzeciego, obok przemysłu i finansów, czynnika życia gospodarczego. Z XIX stulecia wiek XX odziedziczył w spadku problemy bilansu handlowego i płatniczego, skomplikowane problemy międzynarodowej polityki handlowej, zjawiska silnego ścierania się poglądów politycznych i społecznych, walkę z liberalizmem i kapitalizmem, jak i socjalizmem, a także rozkwit nacjonalizmu i kosmopolityzmu. Nacjonalizm znalazł swój wyraz ostatecznie w imperializmie i faszyzmie XX wieku.

Przemiany społeczne w okresie końca XIX i pierwszych dziesięcioleci XX wieku ulegały bardzo dynamicznym przemianom. W prezentowanym artykule skoncentrowaliśmy się na procesach zachodzących wewnątrz rodzin żydowskich i żydowskim systemie edukacyjnym. Dom był bowiem w judaizmie ogniskiem życia religijnego, a rodzina pełniła rolę podstawowej komórki społecznej, głównego ośrodka życia religijnego, obrzędowego i rytuału żydowskiego, a także stanowiła podstawę ciągu pokoleń. Prześledzenie ewolucji procesu przemian zachodzących wewnątrz oświaty żydowskiej, pozwala lepiej zrozumieć zmiany, jakie zachodziły w kształtowaniu postaw, tworzeniu nurtów ideologicznych oraz myślenia politycznego wśród Żydów na przełomie XIX i XX wieku.

Przemiany wewnątrz społeczności żydowskiej

Żydzi to pierwotnie członkowie plemienia Judy, jednego z dwunastu plemion izraelskich zamieszkujących Palestynę, od X wieku p.n.e. mieszkańcy państwa Judy, nazywanego później Judeą. Po powrocie części ludności izraelskiej z niewoli babilońskiej do Palestyny nazwa „Żydzi” zaczęła oznaczać zarówno mieszkańców Judy, jak i przebywających poza jej obszarem wyznawców judaizmu. „Niewola babilońska” oznacza pobyt Żydów na wygnaniu w Babilonii około 597 r. p.n.e.- 538 r. p.n.e., po ich dwukrotnym wysiedleniu przez

52

Nabuchodonozora II: po zdobyciu Jerozolimy i po jej zburzeniu (około 587 r. p.n.e). W roku 587 p.n.e. Babilon opanował król Persów Cyrus II Starszy, który pozwolił wrócić Żydom do Palestyny.

W analizie omawianego problemu nie można przeoczyć i innych faktów z dziejów żydowskich. Żydzi od XIII wieku p.n.e. do I wieku n.e. zamieszkiwali Palestynę, a w I wieku n.e. byli podlegli Rzymowi. Po pierwszym powstaniu żydowskim (66-70) cesarz rzymski Tytus deportował znaczną część Żydów do wielu prowincji rzymskich, najwięcej do Hiszpanii, Galii i Panonii. Drugie powstanie żydowskie (132-135), zakończone także klęską, spowodowało wygnanie prawie całej pozostałej ludności żydowskiej z Judei. Rozpoczął się więc dla Żydów okres diaspory, czyli rozproszenia ich wśród innych narodów lub wyznawców innych religii. Od drugiej połowy II wieku w wielu prowincjach rzymskich oraz w krajach z nimi sąsiadujących rozwijały się kolonie żydowskie. Największe znaczenie wśród nich miała od końca V wieku gmina żydowska w Babilonie, gdzie powstał *Talmud*, czyli zbiór tradycyjnych praw judaizmu. Przepisy w nim zawarte ukształtowały i ostatecznie zespoliły wyznawany przez Żydów judaizm oznaczający wiarę w jednego boga Jahwe. Wygnanie (hebr. „galut”- poczucie wygnania) towarzyszyło Żydom w diasporze od czasu zburzenia Drugiej Świątyni, choć genezy tego zjawiska można doszukać się już w rozproszeniu Dziesięciu Zaginionych Plemion i niewoli babilońskiej w VIII i VI wieku p.n.e.

W średniowieczu wyobcowanie potęgowało się z każdym wypędzeniem Żydów z kolejnego kraju. W miarę pogarszania się sytuacji wzbierała nadzieja na nadejście Mesjasza, który poprowadzi naród żydowski z powrotem do Ziemi Świętej. Dla Izraela istotne stały się przede wszystkim niektóre daty i zdarzenia historyczne. Pierwsze z nich to około 2000 roku p.n.e. (wg Biblii), czyli przybycie Abrahama ze swym ludem do Kanaanu. Kolejna data to XI wiek p.n.e., czyli ustanowienie królestwa Żydów w Palestynie przez Saula. Istotne znaczenie miał 70 p.n.e., czyli zniszczenie przez Rzymian Jerozolimy oraz wypędzenie Żydów i początek diaspory. Ważny był też 63 r. p.n.e., czyli anektowanie Palestyny przez imperium rzymskie. Kolejnymi ważnymi zdarzeniami był rok 637, czyli podbój Palestyny przez Arabów oraz rok 1099, oznaczający zdobycie Jerozolimy przez

chrześcijan podczas ich pierwszej krucjaty do Ziemi Świętej. Istotną datą jest również rok 1517, czyli podbój Palestyny przez Turków osmańskich oraz rok 1897, będący datą obrad pierwszego Kongresu Syjonistycznego, zwołanego przez Teodora Herzla. Wiek XIX oznacza chylenie się ku upadkowi imperium tureckiego i nasilenie się emigracji żydowskiej do Palestyny. Kolejne istotne zdarzenie to rok 1918, czyli ustanowienie Palestyny mandatem brytyjskim. Lata 1918-1939 przyniosły nasilenie żydowskiego osadnictwa, początki starć i napaści zbrojnych Arabów i Żydów. W roku 1947 podpisano rezolucję ONZ o podziale Palestyny na państwo żydowskie i arabskie, a Jerozolima pozostawała pod międzynarodową kontrolą. Dnia 14 kwietnia 1948 roku, w przeddzień wygaśnięcia mandatu brytyjskiego ogłoszono przez Dawida Ben Guriona powstanie państwa Izrael.

Choć współcześnie nazwa „Żydzi” oznacza zarówno wyznawców judaizmu, jak i członków grupy etnicznej rozproszonej po całym świecie, w tym i w Polsce, to jednak trzeba w tej nazwie dostrzegać - poza aktualnym jej znaczeniem - zasadniczo niezwykle i w przeważającej części dramatyczne dzieje żydowskie. Przykład stanowi spostrzeżenie Jana Górskiego, który zauważył, że „współżycie polsko-żydowskie oraz żydowsko-polskie było wzajemnym odpychaniem się i przyciąganiem, niewątpliwie polskość wieloimienna zawdzięcza społecznościom i twórcom żydowskim, a także Polakom żydowskiego pochodzenia, wartości, bez których nie byłaby sobą”¹.

Licniejszy napływ Żydów na ziemie polskie nastąpił między XII a XV wiekiem, kiedy to prześladowania w krajach zachodniej Europy zmusiły ich do wędrówki na Wschód w poszukiwaniu schronienia. W Polsce Żydzi znaleźli w większości opiekę i tolerancję oraz dogodne warunki do uprawiania handlu i rzemiosła. Otrzymali także przywileje królów, między innymi Kazimierza III Wielkiego. Z czasem powstało w Polsce największe w Europie skupisko Żydów. Różne prądy religijne i kulturowe, od chasydyzmu (ruch religijny powstały na Podolu w XVIII wieku) aż po żydowskie oświecenie (tzw. Haskala), jak również prądy asymilacyjne, dały impuls do rozwoju społeczności żydowskiej w Polsce. Doprowadziło to w efekcie do sytuacji, że w dziewiętnastowiecznej

---

1 J. Górski, Przedmowa, w: Hertz Aleksander, Żydzi w kulturze polskiej. Kraków 1988. Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak” Biblioteka „Więzi”, s. 18

Polsce wśród twórców przemysłu, handlu i finansowości było wielu Żydów.

Funkcje rodziny żydowskiej

Życie społeczne i życie polityczne rodzin żydowskich było niezwykle bogate. Ich determinantami były między innymi naród, język, etniczność, kultura, państwo, ustrój społeczno-polityczny, prawo, gospodarka, wartości i interesy społeczno-polityczne, a także doktryny oraz ideologie, religia i etyka. Determinanty te miały zasadniczo wymiary podmiotowy i przedmiotowy. O zamożności rodziny świadczył wówczas określony styl życia, poziom posiadania i zaspokajania potrzeb, wyposażenie oraz sposób funkcjonowanie domu, posiadanie przedmiotów określonych ówczesną modą, a także organizacja przestrzeni domu i jego otoczenia. Wygląd domu, podział na pomieszczenia, organizacja tej przestrzeni, znaczenie przypisywane poszczególnym jego częściom, pomagało zrozumieć system społeczny i kulturowy danego społeczeństwa dominującego i własnego żyjącego diasporze.² Biorąc pod uwagę te

2 Każdy dom wzniesiony przez religijnego Żyda i każde mieszkanie zasiedlone przez niego musiało być poświęcone. Na drzwiach wejściowych zajmowanych przez religijną rodzinę żydowską była przybita mezuz. Stanowiła ona znak i symbol informujący, że w tym domu pozostaje duch Najwyższego. Akt przybijania mezuz na drzwiach był czynnością religijną podczas, której wypowiadano odpowiednie błogosławieństwa. Często łączono ten akt z poświęceniem mieszkania czy całego domu. Miał on charakter rodzinny przeprowadzano go zgodnie z tradycją rodzinną bądź też ukształtowaną w miejscowej gminie żydowskiej. Rabin Simon Philips De Vries Mzn., przedstawił opis mezuz: „Hebrajski wyraz mezuz oznacza sam przez się tylko węgar w odrzwiach, samą futrynę. Został on jednak przeniesiony na symbol, który powinien być przymocowany do futryny, i stał się terminem określającym jeden ze „znaków” na drzwiach [...] Y Księga Mojżesza rozdział 6, rozpoczynając od wersetu 4 *Suchaj, Izraelu! Pan, Bóg nasz, Pan jeden jest. Będziesz miłował Pana, Boga twego, ze wszystkiego serca twego i ze wszystkiej duszy twojej, ze wszystkiej siły twojej. I będą te słowa, które ja dziś przekazuję tobie, w sercu twoim, i będziesz je powiadał synom twoim, i będziesz o nich rozmyślał, siedząc w domu twoim i idąc drogą, śpiąc i wstając. I przywiążesz je jako znak do ręki twojej. I będą między oczyma twymi, i napiszesz je na podwoju i na drzwiach domu twego*”. „Oto przepis powtórzony po dwakroć, o którym z całą powagą należy nieustannie pamiętać, iż mianowicie należy umieścić na drzwiach każdego domu i na bramach miast święty symbol znak uświęcający. Nie należy go jednak wypisywać wprost jawnie. Tutaj znów do głosu dochodzi tradycja. [...] Cały przytoczony wyżej urywek wraz z drugą perykopą wziętą z rozdziału 11, 13 – 20 włącznie zapisuje się na pergaminie. Po hebrajsku, naturalnie. [...] Ten, więc zapisany skrawek pergaminu zwija się następnie albo luźno składa od tyłu do przodu, czyli od lewej do prawej. Po hebrajsku, bowiem czyta się i pisze od prawej do lewej strony. Jeśli ktoś ów maleńki dokument rozwija, ma przed oczyma jego początek. Tak, zatem zwinięty albo poskładany

atrybuty należy wyróżnić dwie grupy rodzin żydowskich, podzielonych na rodziny zamożne i rodziny biedne. Każda z nich charakteryzowała się odmiennym sposobem urządzania domu i ogrodu lub podwórka. Odmienność ta wiązała się z przynależnością do warstwy reprezentującej bogactwo i do warstwy żyjącej w nędzy.

Żydzi przez wieki przypisywali rodzinie szczególną rolę, twierdząc, że „rodzina jest jak stos kamieni - gdy usunąć jeden, wszystko może się zwalić”³. Stąd ogromne znaczenie, jakie przywiązywano do założenia rodziny. Małżeństwo było traktowane jako przełomowy moment w życiu jednostki, jako osiągnięcie pełni człowieczeństwa⁴. Rodzina

umieszcza się go w pudełeczku albo w futeraliku. Zazwyczaj w osłonie tej wykonane bywa małe okienko, przez które widać tylną stronę owego pergaminu. Na owej zaś tylnej stronie widnieje napisany wyraz Szadaj, oznaczający Wszemmocnego. Pergaminem ten umieszcza się w owym schowku w taki sposób, ażeby ten właśnie napis widoczny był z zewnątrz. Ponadto na górnej jego krawędzi wpisuje się jeszcze kilka liter. Dzięki temu można czy to rozwijając, czy też rozkładając ów tekst poznać od razu, gdzie jest jego góra, a gdzie dół. Zapobiega to umieszczeniu mezuyu w schowku do góry nogami. Pudełeczko wraz z umieszczoną w nim mezuzą [...] przymocowuje się następnie za pomocą dwóch gwoździ na odrzwiach. Należy je umieścić w takim miejscu, aby same wpadały w oko zarówno przy opuszczaniu domu i izby mieszkalnej, jak i przy wchodzeniu do ich wnętrza. Dlatego właśnie na prawym węgarku. Na prawym, gdy patrzymy wchodząc. Jednakże nie na stronie zewnętrznej, lecz na tej powierzchni węgarku, która z naprzeciwka ma odpowiadającą jej powierzchnię drugiego węgarku. Miejsce to odpowiada też wysokości człowieka na linii wzroku. Futerał mieści się w tym schowku nie w pozycji pionowej ani też nie w poprzek, lecz w położeniu ukośnym zwrócony strona zewnętrzną do środka. futeraliki robi się z rozmaitych materiałów.” /Rabin Simon Philips De Vries Mzn., *Obrzędy i symbole Żydów*, wydawnictwo WAM Kraków 2000 s. 76 – 77”. „Ma być ona zawsze widocznym w oczy wpadającym znakiem przypomnienia, który nieustannie mówi „niech się świeci Twój dom!” Niech twój dom nie będzie tylko dachem, ani też twoim zamkiem: niech będzie twoją świątynią /Rabin Simon Philips De Vries Mzn., *Obrzędy i symbole Żydów*,... jak wyżej 78”. W rodzinie ortodoksyjnej Żydzi wychodzący z mieszkania całowali mezuzę lub dotykali jej palcami a następnie całowali te palce. Pudełeczko mezuyu wykonane było z różnych, ale trwałych materiałów najczęściej z metalu. Wykonanie, wraz z dobraną ornamentyką artystycznie rzemieślniczą oraz dobór materiału pudełka na mezuzę dawały również świadectwo o mieszkańcach mieszkania. Stosunek do religii i tradycji, zamożność, wrażliwość na estetykę i piękno itp. Inny stosunek do mezuyu posiadali Żydzi ortodoksyjni a o innym pisał Alan Untermann „Wielu nawet nieortodoksyjnych Żydów ma mezuzę przynajmniej na futrynie swoich drzwi wejściowych, uważa się ją bowiem powszechnie za rodzaj talizmanu, strzegącego dom przed złem. Rzecznikami traktowania mezuyu jako talizmanu byli halachiści, znajdujący się pod wpływem kabały, a stanowisko takie ma poparcie w precedensach talmudycznych. /A. Unterman, *Żydzi wiara i życie*, Wydawnictwo Łódzkie 1989, s. 241/

3 Gen. R. 100:7

4 Status kobiety w tradycji talmudycznej wynikał z założenia, że „kobiety są narodem odrębnym”, a zatem że mają odmienne od męskich prawa i obowiązki. Ale mężczyźni i kobiety są równi w obliczu Tory. Nakazując dzieciom posłuszeństwo

żydowska miała spełniać wiele funkcji. Wśród nich ważne miejsce zajmowała funkcja wychowawcza. Dlatego też w rozważaniach nad formowaniem się procesów przemian nie sposób pominąć i tej funkcji. Konstanty Gebert⁵ stwierdza, że: „w warunkach diaspory każda żydowska instytucja społeczna musiała przyjąć na siebie ciężar ochrony i przekazania podstawowych wartości kultury, a w szczególności wiary. Uwaga ta tyczy się zwłaszcza rodziny, która stała się jakby mikrokosmosem judaizmu, a jej funkcje psychospołeczne i ekonomiczne zostały zdublowane i przekształcone przez dodatkowe zadania kulturowe i religijne, tym istotniejsze, że liturgia domowa odgrywa w judaizmie rolę niespotykaną gdzie indziej”⁶.

wobec rodziców, a rodziców obarczając obowiązkiem wychowania dzieci na dobrych Żydów, Talmud zakazuje zachowań godzących w dziecko jako osobę. Zakazuje się grożenia karą, która powinna być wymierzona natychmiast albo wcale, ze względu na skutki strachu., nakazuje natomiast dotrzymywania obietnic danych dziecku „by go nie uczyć kłamstw”. Podstawowym obowiązkiem rodziców jest nauczyć dzieci Tory. „Gdy uzyskasz wiedzę, niczego ci nie będzie brakować, gdy brak ci wiedzy, niczego nie uzyskałeś” /Lev. R.1:6/. Obowiązek ten ciąży bezpośrednio na ojcu, który winien bądź sam przekazać wiedzę synowi, bądź znaleźć mu nauczyciela. Rola matki polega na stworzeniu odpowiedniego klimatu domowego, sprzyjającemu nauczaniu. Obowiązek kształcenia dzieci związany był bardziej z synami niż córkami. Ogromny nacisk był położony na pogłębianie przez mężczyzn wiedzy religijnej, co wiązało się z wieloletnimi studiami poza domem i nie zostawiało czasu na inne zajęcia. To spowodowało przerzucenie ciężaru prowadzenia i utrzymania domu na kobiety. Konsekwencją tego stało się przejęcie przez kobiety decydującej roli w życiu rodzinnym, przy zachowaniu formalnego statusu ojca jako pana domu. Żydzi uważali zarabianie na życie ciężką fizyczną pracą za stan niezadowalający, dlatego, że wysiłek fizyczny „ogłupia”, odciągając myśli od wiedzy, która jedynie się liczy. Rodzina miała funkcje społeczne, lecz samo życie seksualne nie było wartościowane negatywnie. Przeciwnie, z seksu jako daru Bożego należy korzystać w sposób właściwy i z umiarem. Głównym celem seksu była prokreacja.

5 *Rodzina*, w: „Żydzi w Polsce. Leksykon”. Warszawa 2001. Wydawnictwo Cyklady, s.393-396

6 „Pierwsze przykazanie dane ludziom przez Boga brzmi: „Bądźcie płodni i rozmnażajcie się” /Gen. 1:28; cyt. Z Biblii Tysiąclecia/. Zostało ono następnie potwierdzone w przymierzu z Abrahamem /Gen. 15,5/. Z tego powodu podstawowe zadanie rodziny- prokreacja- nabrało charakteru realizacji Bożego nakazu, a zarazem potwierdzenia Bożego przymiesza”. Jako jedyna instytucja społeczna, rodzina wymieniona jest w dekalogu: „Czcij swego ojca i swoją matkę, jak Ci nakazał twój Bóg, JHWH, abyś długo żył i aby ci się dobrze powodziło na ziemi, którą Ci daje Bóg, JHWH /Deut.5:16/. Nakaz ten wyznacza podstawowe zobowiązania jednostki wobec jej rodziców oraz wobec innych rodzin. Zaznaczona w judaizmie odmiennosć statusu mężczyzny i kobiet przejawia się w różnicach ról rodzicielskich. Ojciec jest głową rodziny. Faworyzowanie

Wszystkie święta religijne swoją liturgię też powiązują z domem. „Nasze matki zawsze to rozumiały, że mają się czuć kapłankami ich domowej świątyni i że mają sprawować posługę przed ołtarzem ich własnego domostwa. I czynić to w dostojności. [...] Wytwarzają świąteczny nastrój w żydowskim mieszkaniu, dzięki czemu stanowi on niezłomną twierdzę żydowskiego życia rodzinnego przez to judaizmu przekazywanego z pokolenia na pokolenie”⁷.

Szabat i wszystkie święta żydowskie związane z rokiem rytualnym, uroczystościami rodzinnymi, czy też z życiem „od kolebki aż do śmierci” posiadały swoje domowe obrzędy. Wymagały one znajomości rytuału, głębokiego zaangażowania oraz wiary w ich wypełnianiu. I tak na przykład w szabat powinny być przygotowane przynajmniej trzy posiłki: kolacja piątkowa, śniadanie szabatowe i trzeci posiłek, spożywany najczęściej późnym popołudniem. Przygotowanie tych posiłków obwarowane było licznymi regułami. Wypełnianie owych reguł uzależnione było od stosunku do religii i tradycji rodziny żydowskiej. Inaczej odnosili się do nich Żydzi ortodoksyjni, inaczej postępowi, a jeszcze inaczej ci, dla których tradycja religijna była tylko wspomnieniem dzieciństwa, domu rodzinnego czy okazją do refleksji spotkań rodzinnych.

Rodzina żydowska nadawała młodym pokoleniom „fundament moralny”, wpajała wzory życia, idee osiągania sukcesu i kariery. Rodzina zachęcała również do przyjmowania społecznie akceptowanych (lub akceptowanych w jego środowisku) wzorów zachowań i norm. W rodzinie wpajano wartości i kryteria, którymi powinno się kierować w sytuacjach wyboru, a także nabywano poczucie przynależności do własnych zbiorowości: etnicznej, narodowej i religijnej. W rodzinie dokonywano również przekazywania kolejnym pokoleniom odpowiedniej orientacji cywilizacyjnej, opowiedzenia się po stronie cywilizacji zachodnio europejskiej (Żydzi sefardyjscy) lub wschodnio europejskiej (Żydzi aszkenazyjscy). Członkowie rodzin żydowskich

---

jednego z rodzeństwa stanowi podstawę kategorycznego zakazu talmudycznego „wyróżniania jednego dziecka spośród innych”. Żona jest formalnie podporządkowana mężowi. Główną jej troską było posiadanie dzieci: są one błogosławieństwem, bezdzietność zaś największym z możliwych nieszczęść.

⁷ Rabin Simon Philips De Vries Mzn., *Obrzędy i symbole Żydów*, wydawnictwo WAM Kraków 2000r. s. 246

identyfikowali się w obrębie własnego społecznego świata tej rodziny i byli jednocześnie identyfikowani przez innych członków danej rodziny poprzez umiejscowienie we wspólnym świecie społeczności żydowskiej.

Na żydowskie rodziny w diasporze polskiej XIX i pierwszej połowy XX wieku duży wpływ wywarły dzieje polityczne, a zwłaszcza systemy ustrojowo-polityczne Polski przedrozbiorowej, rozbiorowej (1772-1918) oraz Polski niepodległej (1918-1939). W diasporze od końca XVIII wieku dom był twierdzą polskości i zarazem żydowskości, pełnił funkcję świątyni etnicznej oraz narodowej. Żydowskość wyrażała się w kultywowaniu tradycji. Żydowski dom rodzinny był wielofunkcyjną, podstawową i praktycznie najważniejszą instytucją w formowaniu tożsamości społecznej. Każda jednostka dokonywała w procesie socjalizacji określenia siebie w relacji, najpierw do poszczególnych członków rodziny i następnie do innych, czyli poza swoją rodziną. Były to relacje z ludźmi z innych grup oraz innych kręgów społecznych. Tożsamość ta nie była „dana” młodemu Żydom w gotowej postaci. Formowali ją oni w procesie socjalizacji, poprzez relacje z innymi, poprzez dokonywanie oceniających porównań, w oparciu o współpracę z innymi, poprzez walki, czasami poprzez akceptowanie wpływu innych, a także poprzez ich odrzucanie.

Oświata wśród żydowskiej mniejszości narodowej

Zmiany społeczne, polityczne, ekonomiczne i kulturowe dokonujące się dynamicznie w Europie i Polsce XIX wieku oraz w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku wywierały istotny wpływ na sposób myślenia wewnątrz społeczności żydowskiej. Silnie wyartykułowały się wówczas zasadnicze nurty ideowe wśród Żydów. Dominującymi stały się wówczas nurt tradycyjno-ortodoksyjny, nurt narodowo-syjonistyczny oraz nurt lewicowy, określane również jako socjalistyczny i komunistyczny. Nowe możliwości, zwłaszcza osobom wykazującym inicjatywę i przedsiębiorczość, stwarzała też rewolucja przemysłowa w XIX i na początku XX wieku. Nasilił się wówczas również proces „wychodzenia z getta kulturowego”. Coraz częściej podziały ideowe i polityczne zaczęły przebiegać także wewnątrz rodzin żydowskich. Silnie też dawały znać o sobie podziały społeczne. Burzliwe wydarzenia

polityczne wywierały wpływ na rosnącą sferę nędzy, ubóstwa i przysłowiowej „żydowskiej biedy”. W tych nowych uwarunkowaniach istotnego znaczenia w żydowskiej przestrzeni społecznej i politycznej zaczęła nabierać oświata. Tradycyjne szkoły religijne chedery i jesziwy posiadały charakter prywatny. Każdy mełamed mógł założyć swój cheder. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zmianie uległy uwarunkowania polityczne i ustrojowe, w jakich rozwijała się oświata żydowska. Istotny wpływ miał wprowadzony dekretem Józefa Piłsudskiego w 1919 roku „Obowiązek szkolny”. Wprowadzał on obowiązkowe nauczanie dla wszystkich dzieci, których rodzice byli obywatelami II Rzeczypospolitej. Coraz liczniej tworzono więc chedery społeczne. Organizowały je zarówno gminy jak i inne żydowskie organizacje społeczne, na przykład towarzystwa oświatowe.

Próby trwania w tradycjonalizmie, czy też sposoby dostosowywania się do nowych warunków żydowskiego szkolnictwa religijnego, można prześledzić na przykładzie działalności organizacji i towarzystw oświatowych propagujących model szkoły ortodoksyjno – religijnej. Centralna Organizacja Żydów Ortodoksyjnych wobec wprowadzenia obowiązku szkolnego stała na stanowisku reformy chederów. W piśmie z dnia 13 września 1923 roku do kuratorów Okręgów Szkolnych warszawskiego, łódzkiego, białostockiego, poleskiego i wileńskiego stwierdzono, że szkoły wyznaniowe prowadzone przez Centralną Organizację Żydów Ortodoksów w Polsce posiadały jedynie religijny charakter. Nie nauczano w nich przedmiotów świeckich ani języka polskiego. Wobec nowej sytuacji, jaką stworzyło wprowadzenie powszechnego obowiązku szkolnego, organizacje żydowskie, a dokładniej żydowskie towarzystwa oświatowe przystąpiły do reorganizacji tych szkół. W programach nauczania w szerszym zakresie uwzględniono przedmioty nauczania podobnie do przedmiotów nauczanych w publicznych szkołach powszechnych.

Ministerstwo ustosunkowując się do prośby żydowskich towarzystw o uznanie nauki w ich szkołach za spełnienie przez uczniów obowiązku szkolnego, wyraziło zgodę zastrzegając, że „...każda z tych szkół z osobna musi odpowiadać ogólnym warunkom pod względem prawnym, którym podlega w ogóle szkolnictwo prywatne”⁸. Uznano wówczas również, że

⁸ Hilel Seidman, *Żydowskie szkolnictwo religijne*, Warszawa 1937, s. 15.

nauczyciele uczący przedmiotów ogólnych, czyli świeckich, powinni posiadać odpowiednio udokumentowane kwalifikacje zawodowe.

W 1922 roku Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zwolnił uczniów zreformowanych chederów z wykonywania obowiązku szkolnego w szkołach publicznych. Ogłoszona w dniu 15 marca 1927 roku instrukcja Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zatwierdzenia budżetów i listy składek gmin wyznania żydowskiego podkreśliła, że „...na utrzymanie w kraju zakładów szkolnych, będących instytucjami podległymi gminie, lub też na subsydia dla innych szkół, lub też zapomogi dla niezamożnych uczniów, nie powinny być skreślane albo zmniejszone...”⁹, motywując postanowienia zawarte w tej instrukcji faktem trudności budżetowych państwa polskiego, a tym samym ograniczonych możliwości subsydiowania szkół żydowskich. Niemniej jednak, w piśmie ogólnym z dnia 25 czerwca 1929 roku do wszystkich wojewodów Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego uznał, że „prywatne szkoły religijne, których program obejmuje także naukę przedmiotów świeckich, a uczęszczająca do nich młodzież realizuje postanowienia obowiązku szkolnego, w szczególności szkoły utrzymywane przez Centralną Organizację Żydów Ortodoksów w Polsce, są przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przy udzielaniu zasiłków traktowane na równi z innymi szkołami prywatnymi”¹⁰.

W ustawie jędrzejewiczowskiej z dnia 11 marca 1932 roku o prywatnych szkołach oraz zakładach wychowawczych zaostrożono wymogi w stosunku do szkół prywatnych, tym samym i do szkół o charakterze religijnym. W roku 1934 Agudat Israel wszczęła kolejną batalię o uznanie żydowskich szkół religijnych za odpowiednik szkół powszechnych i pozwolenie na wydanie kończącej je młodzieży świadectw równoważnych ze świadectwami ukończenia publicznych szkół powszechnych II stopnia. W całym okresie II Rzeczypospolitej szkoły z żydowskim lub hebrajskim językiem nauczania były szkołami prywatnymi. W oparciu o dane zawarte w „Małym Roczniku Statystycznym” w roku szkolnym 1936/37 na terenie Polski z żydowskim językiem nauczania było 7 przedszkoli, 74 szkoły powszechne, 1

---

9 Jak wyżej, s.32.

10 Jak wyżej s. 33

gimnazjum i 15 szkół zawodowych. W języku hebrajskim nauczano wówczas w 31 przedszkolach, 166 szkołach powszechnych, 10 gimnazjach oraz w 2 szkołach kształcenia nauczycieli¹¹.

Tę stosunkowo dużą liczbę religijnych szkół prywatnych tłumaczyć można rozbudzeniem przez środowiska ortodoksyjne obaw, iż nauka w publicznych polskich szkołach może doprowadzić do asymilacji, a następnie zmiany wiary. Środowiska te starały się utrzymać społeczność żydowską w przekonaniu, że w wychowaniu tradycyjnym i religijnym tkwi siła Żydów. Przykładem poparcia szkolnictwa religijnego przez Rząd jest Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 18 stycznia 1934 roku, w którym stwierdza się, że nadzór państwowych władz szkolnych nad chederami należy traktować w sposób życzliwy dla szkolnictwa wymienionych kategorii, w szczególności zaś nie należy czynić trudności w otwieraniu i utrzymaniu owych szkół¹². Niemały wpływ na rozwój oświaty żydowskiej w tym okresie miała również polityka oświatowa państwa, popierająca żydowskie szkolnictwo religijne, a z pewną rezerwą odnosząca się do żydowskiego szkolnictwa świeckiego traktując je jako „lewicujące” i „wywrotowe”.

Duży wkład w rozwój edukacji żydowskiej wносиły także rozmaite towarzystwa. Jednym z nich było Towarzystwo Szerzenia Oświaty wśród Żydów, które tworzyło zreformowane chedery już od 1902 roku. Zmieniono w nich organizację pracy dokonując podziału na klasy i ustalając liczbę godzin lekcyjnych, a do programów nauczania wprowadzono przedmioty ogólnokształcące. W szkołach tych zwracano uwagę na warunki pracy zarówno mełamedów jak i uczniów, a także starano się o lepsze wyposażenie izb szkolnych oraz zaopatrzenie ich w pomoce naukowe. Ortodoksyjne stronnictwo „Agudat Israel” powołało do życia również organizację szkolnictwa religijnego „Chorew”. Organizacja ta prowadziła zarówno tradycyjne Talmud – Tory, jak i chedery zreformowane. Za cel działalności oświatowej stawiano w nich wychowanie religijne i obywatelskie. W jednym z wydawnictw tej organizacji stwierdzono „...wychowanie naprawdę religijne, naprawdę

---

11 Mały Rocznik Statystyczny 1938r., s. 310.

12 Hilel Seidman, Żydowskie szkolnictwo religijne. Warszawa 1937r., s. 24

obywatelskie. Jesteśmy bowiem przeciwnikami surogatów, czcnych pozorów. Wystrzegamy się połowiczności i dysonansów. Dążymy do harmonii w wychowaniu religijnym”¹³.

W 1917 roku powstała, działająca początkowo tylko w Krakowie, a potem w innych miastach polskich, organizacja „Bejs Jakow”. Wchodziła ona w skład Centralnej Organizacji Żydów Ortodoksyjnych w Polsce (Szlojme Agudat Israel). Jej celem było propagowanie szkolnictwa religijnego dla dziewcząt i wychowanie ich w duchu religijnym. Efektem działań tej organizacji było między innymi powołanie do życia stowarzyszenia „Mizrachi”, które utworzyło organizację szkolną „Jabne”. Szkoły Mizrachi – „Jabne” były swoistego rodzaju połączeniem tradycyjnego chederu i nowoczesnej szkoły. Ich cel wychowawczy stanowiło rozbudzenie wśród młodzieży żydowskiej ducha religijno – narodowego. Stąd też w programach nauczania obok tradycyjnych przedmiotów judaistycznych nauczanych w języku hebrajskim, wykładano przedmioty ogólnokształcące. Drugą organizacją, która utworzyła sieć swych placówek oświatowo – wychowawczych w duchu ideologii syjonistycznej była założona w latach 1920/1921 w Warszawie organizacja „Tarbut” (Kultura)¹⁴. Podstawowym celem wychowawczym w placówkach oświatowych prowadzonych przez tę organizację było rozbudzenie wśród młodzieży żydowskiej przywiązania do Palestyny jako ojczyzny Żydów oraz kultywowanie tradycyjnej i narodowej kultury żydowskiej. Językiem wykładowym w placówkach tej organizacji był hebrajski. Istotną inicjatywą było również zorganizowanie w roku 1921 przez Bund, Poalej Syjon i Ferajnigte, zjazdu przedstawicieli żydowskiego szkolnictwa świeckiego. Zjazd powołał do życia nową organizację szkolną Centrale Jidisze Szul Organizację, zwaną w skrócie CISZO. Wkrótce stała się ona największą w Polsce, aż do wybuchu II wojny światowej, organizacją utrzymującą placówki oświatowe i wychowawcze z językiem wykładowym jidysz. Wśród szczegółowych założeń wychowawczych w działalności szkół organizowanych przez tę organizację zwrócono uwagę na popularyzację literatury pięknej w języku jidysz, między innymi poprzez omówienie twórczości pisarza

---

13 Hilel Seidman, Żydowskie szkolnictwo religijne. Warszawa 1937 r. s. 3.

14 Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce, Warszawa 1938 r., t. I., s. 229.

i twórcy literatury Icchoka Lejb Pereca, a także prozaika, dramaturga i eseisty Szaloma Asz oraz powieściopisarza Józefa Opatoszu. Szkoły te, mimo świeckiego charakteru, prowadziły nauczanie religii.

W środowisku robotniczym i biedoty żydowskiej działało towarzystwo „Unzere Kinder”, czyli „Nasze dzieci”. Powstało ono w Warszawie w 1920 roku i rok później, w 1921, prowadziło już 2 ochronki i około 25 szkół powszechnych¹⁵. Językiem wykładowym tych szkół był jidysz. Cele wychowawcze i nauczające były zbliżone do szkół CISZO, czyli przygotowanie dzieci i młodzieży do pracy oraz do życia w państwie polskim, a nie tylko w religijno – kulturowym getcie. Towarzystwo atakowane było zarówno przez żydowskie koła konserwatywne, jak i polskie ugrupowania prawicowe za szerzenie wśród młodzieży propagandy komunistycznej.

Podobny ideowo charakter miała organizacja Schul und Kultur Farband, powstała w 1928 roku. Jej celem było umożliwienie młodzieży żydowskiej poznania języka i literatury hebrajskiej przy równoczesnym prowadzeniu zajęć w języku żydowskim (jidysz). W szkołach tych uczono także języka polskiego. Jako cel wychowawczy i nauczający postawiono przygotowanie młodzieży do życia w współczesnym świecie. Mimo, że istotne miejsce w programie nauczania zajmowały nauki żydowskie, w tym wykładana jako oddzielny przedmiot historia Żydów, to jednak tradycje i problemy diaspory przedstawiano w ujęciu świeckim. Języka hebrajskiego uczono tak, aby wychowanek szkoły mógł się nim posługiwać w mowie potocznej. Do przedmiotów judaistycznych wprowadzono palestynologię i demografię żydowską.

Obraz oświaty wśród Żydów byłby niepełny, gdyby nie uwzględniono w nim dzieci i młodzieży uczącej się w szkołach państwowych. Różnica pomiędzy szkołami publicznymi dla dzieci chrześcijańskich i wyzwania mojżeszowego polegała na nauce religii. Dzieci wyznania mojżeszowego uczyły się 2 godziny tygodniowo religii mojżeszowej. W szkołach wyznania mojżeszowego nie prowadzono nauki w soboty ani w dni świąt żydowskich. W zamian realizowano program dydaktyczny w niedzielę

---

¹⁵ M. Eckert, Zagadnienia żydowskie w szkolnictwie w Polsce Odrodzonej w okresie międzywojennym. Warszawa 1961r., s. 49 – 50; St. Mauersberg. Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939. Wrocław 1968r., s. 180.

i w dni świąt rzymsko – katolickich. W związku z wolnymi dniami w święta żydowskie ferie w szkołach publicznych dla dzieci wyznania mojżeszowego były krótsze. W roku szkolnym 1922/23 dla dzieci wyznania mojżeszowego było 191 szkół publicznych z polskim językiem wykładowym. Uczyło się w nich 34,2 tys. Uczniów, a pracowało z nimi 1046 nauczycieli¹⁶. Liczby te wskazują, że tylko część dzieci i młodzieży uczęszczała do typowych żydowskich szkół publicznych. Większość chodziła do szkół wielowyznaniowych. To samo źródło podaje, że w roku szkolnym 1925/26 w publicznych szkołach powszechnych uczyło się ogółem 236,4 tys. uczniów wyznania mojżeszowego. W roku 1934/35 liczba ta wzrosła do 343,7 tys. uczniów¹⁷. Czynnikiem przyspieszającym proces tworzenia się szkół wielonarodowych była ustawa Ministra Grabskiego z 1924 roku zawierająca postanowienia o organizacji szkolnictwa. Pod koniec lat dwudziestych oraz w latach trzydziestych proces łączenia szkół żydowskich ze szkołami dla dzieci polskich postępował znacznie szybciej. Słuszna, zdaniem autorów niniejszego opracowania, idea łączenia w jednej szkole dzieci i młodzieży dwóch narodów, spotkała się ze sprzeciwem głównie ortodoksyjnej części społeczeństwa żydowskiego oraz ze strony polskich nacjonalistycznych kół endeckich. Szowinizm po jednej i drugiej stronie był zasadniczą przyczyną narastania nastrojów wzajemnej nieufności, sztucznych barier, a w efekcie napięć podsycanych w trudnych warunkach ekonomicznych okresu międzywojennego.

Na stan oświaty żydowskiej w międzywojennej Polsce rzutowały także spory o model wychowania i nauczania, jakie toczyły się wewnątrz społeczności żydowskiej. Różnice między nimi wynikały ze sporów ideologicznych, toczących się wówczas pomiędzy różnymi ugrupowaniami żydowskimi wokół „poszukiwania miejsca na ziemi”. Stąd też ostre dyskusje na temat charakteru szkoły powszechnej dla dzieci żydowskich toczyły się nieustannie. Spierano się, czy ma to być szkoła religijna czy szkoła świecka, czy z językiem hebrajskim, czy żydowskim językiem wykładowym, czy szkoła utrakwistyczna czy też może narodowa. Spory wokół modelu nauczania dzieci i młodzieży

---

16 M. Eckert. Zagadnienia żydowskie w szkolnictwie w Polsce Odrodzonej w okresie międzywojennym. Warszawa 1961r., s. 31.

17 jak wyżej s. 31.

żydowskiej wybiegały również poza problemy języka nauczania. Sięgały one głębiej w kształtowanie osobowości młodego człowieka. Zasadniczym okazywał się problem stosunku do tradycji, wartości duchowych i kulturowych, jakie były wnoszone wraz z dziejami Żydów i stosunku do tych elementów wychowania, które wyraźnie podkreślały tożsamość rozproszonego w diasporze narodu.

Ostrość sporów wokół charakteru szkolnictwa żydowskiego uzewnętrzniała się nawet w interpelacjach poselskich składanych przez różne ugrupowania żydowskie do parlamentu polskiego. W latach 1924/1925 Koło Żydowskie w Sejmie Rzeczypospolitej oprotestowało subsydia wnoszone przez Rząd dla szkół z językiem jidysz. W tym czasie koło to wyrażało w większości interesy partii syjonistycznych, natomiast szkoły z jidysz jako językiem wykładowym najczęściej zakładane były przez ugrupowania lewicowe socjalistyczne¹⁸. Dyskusje wokół języka wykładowego oraz celów kształcenia w dużym stopniu utrudniały pozyskiwanie środków publicznych dla szkół żydowskich. Stały się także głównym powodem niepowodzeń w wielokrotnie podejmowanych próbach dążących do stworzenia systemu państwowych szkół powszechnych dla dzieci żydowskich. Władze państwowe często przyjmowały postawę wyczekującą. Wobec braku porozumienia dotyczącego modelu nauczania Żydów, a także wobec występujących zasadniczych różnic zdań wśród ugrupowań żydowskich, władze postępowały często w myśl odwiecznej zasady „divide et impera”, czyli dziel i rządź, która polegała na wzniecaniu wewnętrznych konfliktów oraz występowaniu jako rozjemca zwaśnionych stron. W myśl tej zasady władze państwowe Polski wspierały finansowo te ugrupowania, których program był bliższy intencjom rządu. Subsydia takie otrzymywały na przykład szkoły „Jawne”, których sieć szkół podlegała syjonistycznej partii „Mizrachi”, czyli organizacji syjonistyczno-ortodoksyjnej założonej w 1902 roku, która głosiła konieczność budowy opartego na zasadach religijnych państwa żydowskiego w Palestynie oraz postulowała pełne równouprawnienie ludności żydowskiej i możliwie najszerszą lojalność Żydów wobec Polski. Ponadto organizacja ta

---

18 J.Haffika . Społeczne szkolnictwo żydowskie w Polsce, „Sprawy Narodowościowe” 1927, s. 96 - 98

uznawała hebrajski za jedyny język Żydów i dlatego postulowała o powstanie szkół z językiem wykładowym jidysz.

W tej sytuacji rodzice żydowscy, chcąc wychować swoje dzieci zgodnie z duchem religii, tradycji i tożsamości narodowej, zmuszeni byli ponosić podwójne koszty – raz w formie podatków, a drugi raz w formie czesnego za uczęszczanie dziecka do prywatnych szkół żydowskich, prowadzonych przez różne ugrupowania, stowarzyszenia oraz osoby prywatne. W przeważającej większości szkoły te utrzymywały się z środków własnych, uzyskując sporadyczne wsparcie finansowe z gmin żydowskich, samorządów miejskich lub kuratoriów oświatowych. Budżet tych szkół pozostawał ciągle niedostateczny w stosunku do istniejących potrzeb.

Jednak silniejsza od wpływów ortodoksów czy asymilatorów na procesy przemian wewnątrz społeczności żydowskiej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku była bieda. Stara, zadomowiona współtowarzyszka niższych i średnich warstw polskiego żydostwa, decydowała o życiu codziennym w rodzinach, o wychowaniu oraz o losach dzieci. Niezależnie jednak od trudnych warunków ekonomicznych tego okresu, liczba uczniów żydowskich uczęszczających do szkół publicznych na przełomie XIX i XX wieku stale wzrastała.

Zakończenie

Jak dowodzą przedstawione w artykule fakty oraz ich mniej lub bardziej obszerna analiza, momentami silniej pogłębiona, czasami jednak, z uwagi na ograniczenia obszerności tekstu, skrócona do niezbędnego minimum, procesy przemian na przełomie XIX i XX wieku wewnątrz żydowskiej mniejszości narodowej były wypadkową modernizacji życia społecznego i burzliwych wydarzeń politycznych zachodzących na terenie Polski i Europy. Za datę końcową tych procesów należy uznać wybuch II wojny światowej i dojście do władzy nacjonalistycznych oraz szowinistycznych ugrupowań politycznych na czele z hitlerowską partią w Niemczech.

Wychowanie w rodzinie oraz system oświatowy wśród dzieci i młodzieży żydowskiej stanowiły fundamentalne elementy rdzenia tożsamościowego tej społeczności zamieszkującej na ziemiach

polskich. Tożsamość religijna, tożsamość kulturowa i tożsamość narodowa przetrwała Holocaust, aby odrodzić się w państwie Izrael oraz w rozszarpanej na całym świecie diasporze żydowskiej. Pamięć o wychowaniu rodzinnym silnie tkwiła w świadomości Ocalałych i tkwi w kolejnych pokoleniach, dając im siłę przetrwania i odbudowy tożsamości żydowskiej, która była wystawiona na niewyobrażalnie trudną i nieludzką próbę w tragicznych wydarzeniach podczas II wojny światowej.

Bibliografia:

Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce. Warszawa 1938.

Babiński G., Metodologia a rzeczywistość społeczna. Dylematy badań etnicznych. Kraków 2004.

Bokszański Z., Tożsamości zbiorowe. Warszawa 2005.

Buchowski M., Zrozumieć Innego. Antropologia racjonalności. Kraków 2004.

Burszta W., J., Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność. Poznań 2004.

Cała A., Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła. Warszawa 2012.

Eckert M., Zagadnienia żydowskie w szkolnictwie w Polsce Odrodzonej w okresie międzywojennym. Warszawa 1961.

Gałdowa A. (red.), Tożsamość człowieka. Kraków 2000.

Gellner E., Narody i nacjonalizm. Warszawa 1991.

Górski J., Przedmowa [w]: Hertz Aleksander, Żydzi w kulturze polskiej. Kraków 1988.

Haffika J. Społeczne szkolnictwo żydowskie w Polsce, [w]: „Sprawy Narodowościowe” 1927, s. 96 – 98.

Hillel Seidman, Żydowskie szkolnictwo religijne. Warszawa 1937.

Jawłowska A. (red.), Wokół problemów tożsamości. Warszawa 2001.

Kilias J., Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu. Warszawa 2004.

Mały Rocznik Statystyczny. Warszawa 1938

Mauersberg S., Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939. Wrocław 1968.

Rabin Simon Philip De Vries, Obrzędy i symbole Żydów. Kraków 2000.

Rudnicki S., Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa 2004.

Sagan C., Druyan A., Cienie zapomnianych przodków. W poszukiwaniu naszej tożsamości. Poznań 2000.

Skarżyńska K., Jestem tym, kim chcę, [w:] Czym jest psychologia. Kielce 2000.

Stemplewska-Żakowicz K., Od historii życia do dialogowego „ja”, [w:] J. Trzebiński (red.), Narracja jako sposób rozumienia świata. Gdańsk 2002.

Szaniawski K., O nauce, rozumowaniu i wartościach. Pisma wybrane, wybrał i opracował J. Wileński. Warszawa 1994.

Szwarcman-Czarnota Bella, Cenniejsze niż perły. Portrety kobiet żydowskich. Kraków 2010.

Ścigaj P., Tożsamość narodowa. Zarys problematyki. Kraków 2012.

Tajfel H., Tożsamość społeczna i zachowania międzygrupowe. „Przegląd Psychologiczny” 1976, 19,2.

Tomaszewski J., Niepodległa Rzeczypospolita, [w:] Najnowsze dzieje Żydów w Polsce. Warszawa 1993.

Topolski J., Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa 1996.

Tytoń B., Kryzys tożsamości żydowskiej, [w:] Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej, pod red. B. Markiewicz. Warszawa 2006.

Unterman A., Encyklopedia tradycji i legend żydowskich. Warszawa 1994.

Urbański K., Gminy żydowskie w województwie kieleckim. Kielce 2003.

Vogler H., Wyznanie mojżeszowe. Warszawa 1994.

Zachariasz A. L., Kulturozofia. Rzeszów 2000.

Żbikowski A., Żydzi. Wrocław 2005.

Streszczenie

W prezentowanym artykule autorzy podejmują próbę ukazania przemian wewnątrz diaspory żydowskiej żyjącej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku. Osią przewodnią tekstu jest wnikliwa analiza tych zmian. Ich determinantami były między innymi procesy przemieszczeń indywidualnych lub grupowych ludności żydowskiej oraz związana z nimi adaptacja do nowego środowiska. Duże znaczenie odgrywały też rozwijające się ruchy społeczne i polityczne, proces powstawania partii i ugrupowań oraz wzajemne przenikanie kultur.

Autorzy tekstu skoncentrowali się przede wszystkim na procesach zachodzących wewnątrz rodzin żydowskich i na żydowskim systemie edukacyjnym. Dom był bowiem w judaizmie ogniskiem życia religijnego, a rodzina pełniła rolę podstawowej komórki społecznej i głównego ośrodka życia religijnego. Rodzina była też miejscem tradycji, edukacji, obrzędów i rytuału żydowskiego. Rodzina, świadoma rangi oświaty, decydowała również o poziomie i sposobie kształcenia.

Abstract

In this article, the authors attempt to present the changes within the Jewish diaspora living in the Polish territories at the turn of the 19th to the 20th century. The leading theme of the text is a thorough analysis of these changes.

Their determinants were, among others, the processes of individual or group displacements of the Jewish population and their adaptation to the new environment. Social and political movements, the rise of political parties and groups as well as the interpenetration of cultures played also a significant role in these changes.

The authors of the text focused primarily on the processes taking place within Jewish families and on the Jewish system of education. For in Judaism the house was the heart of religious life, and the family served as the basic social unit and the main center of religious life. The family was also the heart of the Jewish tradition, education, rites and rituals. The family, aware of the importance of education, played also a decisive role in the level and method of education.

Віктор Докашенко

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

ПРОФСПІЛКИ Й ВСТАНОВЛЕННЯ СЕ- МИГОДИННОГО РОБОЧОГО ДНЯ (СЕ- РЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х РР. XX СТОЛІТТЯ)

Проблему тривалості робочого дня не можна визнати новою. Більш-менш сучасного звучання вона набула ще за часів перетворення робочої сили на товар. Відтоді вона не сходила з порядку денного перемовин між представниками робітництва – професійними спілками – та власниками засобів виробництва, перетворившись у надзвичайно важливу складову трудових відносин, яка досить часто через страйковий рух дозволяла розхитувати політичну ситуацію і ставала предметом політичного торгу.

Незважаючи на весь пафос перетворення робітників у «власників» заводів і фабрик, «розбудова» соціалізму, проблема робочого дня не втратила своєї значущості. Навпаки, з нашої точки зору, політичний аспект отримав несподіваний напрямок розвитку. Підставу для цього дала державна форма власності, яка, завдяки націоналізації засобів виробництва, перетворилась у невід’ємну складову держави. Отже, держава з’єднала власність, як економічну категорію, з життям держави, як політичної

інституції. Звичайно цей симбіоз накладав на державу додаткову відповідальність за ефективність управління державними підприємствами, але, водночас, дозволяв їй маніпулювати тривалістю робочого дня, скорочуючи його чи збільшуючи залежно від потреби, видаючи або за нагальну необхідність, або за велике благо, завойоване соціалізмом. Але у будь-якому випадку в інтересах влади, що діяла.

Метою даної статті є, передусім, визначення причин поствоєнних маніпуляцій радянської держави тривалістю робочого дня, з'ясування наявності політичної складової у цьому процесі та визначення можливих соціальних наслідків зазначеного. По-друге, нашою метою є визначення місця й ролі професійних спілок у реалізації цих намірів партії та держави. Звідси і двоякість попередньої гіпотези дослідження, яка ґрунтується на припущенні переважання політичних мотивів упровадження семигодинного робочого дня над економічною доцільністю та використання партією влади наймасовішої громадської організації у власних політичних інтересах.

У зв'язку зі спробами реформування всіх складових політичної системи в Україні, необхідністю напрацювання адекватних взаємовідносин між державою, політичними партіями, професійними спілками та широкими верствами населення, а також розробкою нового, сподіваємося, більш ефективного трудового законодавства, актуальність теми запропонованого дослідження для нас є очевидною. Його хронологічні межі знаходяться в історичній площині активного пошуку економічної та політичної стабільності радянського суспільства, що, за нашим переконанням, сприяє кращому розумінню виникнення обставин його стагнації та визрівання незворотних причин загибелі. Є також всі підстави вважати, що помилки, допущені реформаторами 50-х–60-х рр., слугуватимуть застереженням нинішнім.

Історіографію питання визнати достатньою не видається можливим. На жаль, хронологічні межі, як і вся проблематика, пов'язана з діяльністю професійних спілок, ще не стали предметом широкого наукового інтересу колег. Тому до історіографії питання

ми, як і раніше, з приємністю відносимо монографію В.Ф.Цвиха, яка хоч і видана п'ятнадцять років тому, але залишається до цих пір єдиним фундаментальним дослідженням, яке дозволяє простежити методологічну метаморфозу наймасовішої організації трудящих [1]. З інших досліджень, безперечно, варто виокремити «Нариси історії професійних спілок України», і це незважаючи на те, що вона вимагає нового осмислення матеріалу і, відповідно, нових оцінок. Видана у 2002 р., вона, як на наш погляд, занадто довго затрималася в статусі «першої узагальнюючої праці з історії профспілкового руху в Україні»[2].

За новизною постановки проблеми вигідно у цьому відношенні вирізняється праця дніпропетровського політолога О.Л.Тупиці «Профспілки в політичній системі сучасного громадянського суспільства в Україні: виміри функціонування». Вона найближче стоїть до кола поставлених нами питань, оскільки в ній аналізуються можливості політичної діяльності спілок, на які, врешті-решт, ми збираємося вийти у цій статті [3]. Історіографія питання налічує також значну кількість досліджень радянської доби, але ми не акцентували на них свою увагу через однозначну ідеологічну складову, а розглядаємо їх як специфічне джерело дослідження. Отже, вищезазначене свідчить про наявність праць методологічного плану, певною мірою, узагальнювальних, але одночасно фіксує відсутність наукового доробку із заявленої нами проблеми. Останнє, разом з актуальністю проблеми, дає нам підставу для наукового простеження окресленого кола питань.

З точки зору методології історичного розвитку середини 50-х - середини 60-х рр. минулого століття, впровадження семигодинного робочого дня, задеклароване ХХ з'їздом КПРС, повністю вписується в концепцію «відлиги», яка ґрунтується на повному запереченні сталінізму в усіх його політичних, економічних та соціальних сферах. Саме заперечення сталінізму в його класичному вияві й давало можливість утвердитись новому етапу тоталітарних відносин, що пізніше отримало назву «відлига». Розглядаючи процес регулювання робочого часу саме з цієї точки зору, варто наголосити на подіях, які передували цьому. Йдеться про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід

на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ».

При цьому принагідно зазначимо, що ініційований він був не Радою Міністрів СРСР, й не партією, як того можна було б очікувати, а професійними спілками, що, згідно зі своїми повноваженнями, представляли інтереси не влади, а трудівників. 25 червня 1940 р. на IX пленумі ВЦРПС з промовою виступив голова ВЦРПС М.М. Шверник. Після нетривалого обговорення Пленум одноголосно прийняв звернення ВЦРПС «До всіх робітників і робітниць, інженерів й службовців, до всіх членів професійних спілок» [4]. Останнє й слугувало підставою для прийняття Президією Верховної Ради СРСР згаданого вище Указу вже наступного дня.

Повернення до ідеї семигодинного робочого дня, як вже зазначалося вище, належить ХХ з'їзду КПРС. В резолюції на звіт ЦК КПРС з цього приводу говориться: «Найважливіше політичне і народногосподарське значення має рішення ЦК КПРС про перехід упродовж шостої п'ятирічки на 7-годинний робочий день для всіх робітників і службовців...» [5, с.19]. У цій простенькій політичній сентенції звертають на себе увагу дві обставини. По-перше, кидається у вічі, що ініціатива скорочення робочого часу виходить з боку ЦК КПРС, тоді як у 1940 р. при подовженні робочого дня у 1940 р. вона належала Пленуму ВЦРПС. З політичної точки зору тут все зрозуміло і навряд чи потребує будь-якого додаткового коментарю. «Пряники» роздає партія, а за профспілками залишається примус, одягнутий в одежі трудового ентузіазму.

По-друге, привертає увагу двоякість значення цього заходу: «політичне і народногосподарське». Заради справедливості зазначимо, що доцільність такої постановки питання вже відзначалась опозицією, очолюваною Л.Д.Троцьким. Ще у жовні 1927 р., після того як Політбюро ЦК прийняло рішення про скорочення робочого дня до семи годин, Л.Д.Троцький у статті «Семигодинний робочий день» з достатньою аргументованістю наголошував на тому, що цей захід є цілковито ювілейним (був прийнятий до десятих роковин Жовтневої революції) і ніякого позитивного господарського значення не мав. Більше того, «під

скороченням робочого дня до 7-ми годин, писав він, ми маємо «по суті справи чисто авантюристичну обіцянку...». Він не без підстав висловлював побоювання, що «Політичний результат ювілейного сюрпризу виявиться протилежним тому, на який розраховують автори «реформи...». Лідер опозиції питання про можливість переходу на семигодинний робочий день і про строки такого переходу вважав питанням комплексним, багатовекторним, питанням «всієї господарської політики...» [6].

Якщо зазначене екстраполювати на хронологічні межі хрущовської «відлиги», які, власне, й є об'єктом нашого дослідження, то мимоволі напрошується питання, а чи не були наміри ХХ з'їзду КПРС, спрямовані на скорочення робочого часу, тією ж «авантюристичною обіцянкою»? На нашу думку, певні підстави для того, щоб углядіти її в діях партії, все ж таки є. Вони випливають із логіки «відлиги», творці якої позиціонували її як «нове» слово в теорії соціалістичного будівництва та як повернення від сталінських до ленінських норм суспільного життя. Отже, за логікою, якщо за Й.В. Сталіна робочий день, хай, навіть, і за ініціативою профспілок, було збільшено, то, відповідно, політична логіка «відлиги», як і необхідність зміцнення влади, вимагала його зменшення. Тим більше, що післявоєнні зниження цін на продукти харчування і предмети першої необхідності ще були свіжі в пам'яті суспільства й слугували серйозною моральною підтримкою прихильникам сталінізму. «Відлизі» ж протиставити їм у соціальній сфері було нічого. Грандіозні плани соціальних перетворень, декларовані з'їздами КПРС, були далекі від реалізації, а з плином часу вони будуть віддалятися від них ще далі. Тому скорочення робочого дня упродовж п'яти років до семи (шести) годин могли бути впливовим аргументом на користь нової влади і виглядало чи не єдиним соціальним важелем, який діяв на користь «відлиги» у її протиборстві з класичним сталінізмом.

З огляду на зазначене, не може викликати будь-яких запитань завдання, поставлене Директивами ХХ з'їзду КПРС на VI п'ятирічку, в яких Раді Міністрів СРСР було доручено розробити заходи «поступового (виділено нами. – В.Д.) переведення робітників і службовців на семигодинний робочий день, а робітників провідних

професій у вугільній гірничорудній промисловості, зайнятих на підземних роботах, – на шестигодинний робочий день. При цьому, в першу чергу, починаючи з 1957 р., повинні бути переведені на скорочений робочий день робітники, зайняті на підземних роботах і в гарячих цехах. ... Перехід на скорочений робочий день планувалось провести без зменшення заробітної плати робітників і службовців [7, с.68]. Отже, без зменшення розміру заробітної плати пропонувалось поступово перейти на семигодинний робочий день. Чи був цей захід економічно обґрунтованим? Чи може це була акція, що проводилася з метою зміцнення владних позицій творців «відлиги», що означало переважання в ньому політичної мотивації

Щоб з'ясувати останнє, повернемося все ж до характеру імплементації Постанови – поступового впровадження скороченого робочого дня (виділено нами при цитуванні жирним шрифтом). Адже і в Директивах п'ятирічки, і в Постановах ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, які конкретизуватимуть цей перехід в окремих галузях виробництва, йдеться саме про поступовий характер. Відповідно, республіканські партійні організації, включаючи й ЦК Компартії України, розробляючи відповідні заходи з виконання московських постанов, теж виходили з позиції поступовості. Все зазначене вище підштовхує нас до припущення, що ця стійка «поступовість» є результатом неготовності радянської системи виробничих відносин того часу до таких радикальних змін.

Повернемося, однак, до аналогічної ситуації, що мала місце в 1927 р., використовуючи для цього аргументи Л.Д.Троцького. Як на нашу думку, то головний опозиціонер тлумачив цей перехід з точки зору неготовності виробництва для таких суттєвих перетворень, передусім, з технологічного та техніко-економічного параметрів. Саме через ці обставини переведення виробництва на скорочений робочий день з його точки зору було передчасним. Тобто, на його думку, спочатку слід було б досягнути всіх необхідних умов на виробництві, а вже потім оголошувати про таку гучну реформу.

Звичайно, про це зараз можна було б не згадувати з ряду причин. По-перше, зазначене вище не вписується в хронологічні межі нашого дослідження. По-друге, якби та ж сама партія через 24 роки абсолютно в інших економічних умовах знову не повернулася

до питання про скорочення робочого часу. Врешті, по-третє, тому що в Директивах з шостого п'ятирічного плану знову було присутнє пресловуте «поступово». Саме ці обставини і викликають цілком слухне запитання, а чи готова була економіка періоду «відлиги» сприйняти цю новацію. У випадку її неготовності в дію могла включитись мережа таких економічних чинників, які здатні були викликати негативну реакцію економічної системи. Іншими словами: якщо виробництво не досягло відповідного рівня продуктивності праці, то скорочення робочого часу без зменшення заробітної плати, як того вимагали Директиви до нового п'ятирічного плану, означатиме не що інше, як необґрунтоване підвищення заробітної плати з усіма можливими негативними наслідками для цілих галузей. Без технічної, технологічної, економічної готовності переведення виробництва на скорочений робочий день дійсно виглядає політичною авантюрою. Власне, саме в цьому звинувачував Л.Д.Троцький своїх політичних опонентів ще в 1927 р. Не без підстав він побоювався, щоб «під гаслом «скорочення робочого дня до 7-ми годин» ми насправді не отримали б пусте місце, яке нічого не вартує» [8].

Отже, чи готова була радянська економіка до такої масштабного потрясіння? Якщо оцінювати ситуацію за матеріалами статистичних щорічників «Народное хозяйство СССР» та «Народне господарство Української РСР» за відповідні роки і підпасти під їх магію, то здається, що прогнози Левка Давидовича не підтвердилися. Зокрема, статистичний збірник «Народное хозяйство СССР за 70 лет» подає досить оптимістичні темпи зростання продуктивності праці як в СРСР, так і в Українській РСР. Якщо рівень продуктивності праці в СРСР у 1950 р. взяти за 100%, то у 1955 він склав уже 149%, у 1958 р. – 180%, у 1959 р. - 203% [9, с.231]. Якщо ж спуститись хронологічною драбиною ще нижче, у рік 1940 р., і досягнути на цей час продуктивність праці в Українській РСР взяти за 100 відсотків, то темпи її зростання у 1965 р. склали 318% [10, с.166]. Слідом за цими і подібними їм статистичним збірникам позитивно оцінюють стан економіки УРСР і автори тритомної книги «Історія народного господарства Української РСР»: «...капіталовкладення в промисловість Української РСР протягом 1951 – 1960 рр.

досягли 17 078 млн. крб. (в порівняних цінах) і за обсягом удвоє перевищили капіталовкладення за всі попередні роки Радянської влади. В результаті в 50-ті роки було збудовано і введено в дію 1507 великих державних підприємств, у тому числі в роки п'ятої п'ятирічки – 527 і шостої – 980 (виділено нами)...», - констатували вони [11, 319].

Отже, складається враження, що в ініціаторів «відлиги» були підстави для скорочення робочого дня без будь-яких негативних для економіки наслідків. Однак не будемо ігнорувати інші оцінки стану радянської економіки, оскільки вже давно стало зрозуміло, що підпадати під магію радянської статистики з точки зору інтересів науки вкрай небезпечно. Тому логічно оглянути економічний стан СРСР з позиції статистики іноземних опонентів. Якраз у цей час зарубіжні вчені переходили в її оцінці від теорії «двох статистик» (для масового вжитку і для вузького кола керівників) до теорії «айсбергу». Згідно з останньою, радянська офіційна статистика складалася з двох частин – невеликої верхньої частини, призначеної для публіки, і величезної нижньої, невидимої, розмір якої був достеменно відомий незначній кількості осіб і призначався для планування і практичного управління народним господарством. Обидві частини ґрунтувалися на спільній методології [12, с.102].

Скептично ставлячись до даних радянської статистики, зарубіжні вчені, передусім американські, ретельно аналізували стан радянської економіки, порівнюючи її з економікою США. Так, відомий радянський советолог М.Бористейн, узагальнивши дані своїх попередників, дійшов висновку, що валовий внутрішній продукт СРСР в 1955 р. складав всього 27% від рівня США, у розрахунках в карбованцях, і 53% в розрахунках у доларах. В розрахунку на душу населення середній показник рівнявся 37,5% і 32% відповідно. У 1957 р., відразу ж після радянського прориву у космос, американський президент Ейзенхауер ухвалив склад спеціальної комісії на чолі з Гайзером, якій доручалося підготувати доповідь про об'єктивний стан економіки СРСР. В результаті досліджень було з'ясовано, що рівень валового внутрішнього продукту (ВВП) в СРСР складав трохи більше 1/3 американського. За підрахунками президента «Чейз Манхеттен Бенк» У.Батлера,

78

рівень радянського виробництва на кінець 60-х рр. не перевищував 20 – 25% рівня США.

Прискіпливо вивчало стан економіки Союзу РСР і Центральне розвідувальне управління. Ще в 1956 р. його глава Джон Фостер Даллас доповідав вищому керівництву країни, що радянський валовий національний продукт складав 1/3 американського. Цікавими виглядає також порівняння середньорічних темпів зростання національного доходу СРСР за даними ЦСУ СРСР і ЦРУ США (валовий національний продукт), які наводить В.М.Кудров, посилаючись на N.Jasny (Essays on the Soviet Economy. N.Y., 1962, р. 168). Наведемо їх близько до досліджуваних хронологічних меж. Так ось, за даними ЦСУ, в період з 1951 р. по 1960 р. середньорічні темпи зростання національного доходу в СРСР дорівнювали 10,2%, а за даними ЦРУ – 5,1%; з 1961 р. по 1965 р. – 6,5% і 4,8% відповідно [13, с.152].

З огляду на вищенаведені факти, залишається лише дивуватись, у який спосіб М.С. Хрущов і його сподвижники збирались наздогнати і перегнати США у виробництві продукції на душу населення. Використання ж наведеного матеріалу стосовно предмета нашого дослідження означає, що у послідовників Й.В. Сталіна було недостатньо технічних і економічних підстав для проведення скорочення робочого дня. Хоча водночас і зазначимо, що, за оцінками американського советолога М.Ясного, найбільш високі темпи зростання національного доходу в СРСР були не в 30-ті роки, в чому ми були переконані раніше, а якраз в 50-ті рр. [14, с.148]. Ця обставина додає підстав для проведення реформи скорочення робочого часу в другій половині 50-х рр., дещо пом'якшуючи її політичну складову, хоча, як на нашу думку, принципово її й не знімаючи.

Своєрідним підтвердженням цього припущення може бути аналіз діяльності важливої складової радянської політичної системи – професійних спілок. Останні, будучи одержавлені і знаходячись у сфері політичного впливу КПРС, повинні були всіляко сприяти партії у виконанні її накреслень. Звичайно, у другій половині 50-х рр., знаходячись під впливом лібералізованих ідей «відлиги», профспілки не могли лестити партії тією ж мірою, як, скажімо,

в передвоєнний період, коли вони стали по суті ініціаторами скасування семигодинного робочого дня. В середині 50-х рр., намагаючись повернути довоєнний статус-кво робочого часу в промисловості, партія знову не могла обійтись без цієї громадської організації.

Аналіз документів XX з'їзду підтверджує, що стан продуктивності праці для масштабної реформи вочевидь був недостатнім. Інакше, навіщо треба було вносити до Директив шостої п'ятирічки такі високі і, у своїй більшості, нереальні показники з підвищення продуктивності праці. В промисловості – не менше як на 50%, у будівництві – 52%, залізничному транспорті приблизно 34%, на морському транспорті – 40, на річному – 35, в радгоспах – 70% [15, с.65 - 66]. Наведені цифри свідчать не скільки про великі перспективи підвищення продуктивності праці, як про її недостатній рівень для запровадження реформи скорочення робочого дня.

Для професійних спілок це означає не що інше, як «велика» довіра партії і держави неекономічними, методами громадського впливу, притаманними лише профспілкам радянського типу, компенсувати недостатній рівень продуктивності праці на виробництві вищим рівнем інтенсивності праці, кращим станом виробничої дисципліни тощо. Підтвердимо цю гіпотезу аналізом однієї з частин постанови IV пленуму ВЦРПС «Про підсумки роботи XX з'їзду і завдання профспілок», прийнятої майже через місяць після партійного форуму [16 с.6-11]. Для цього нами обрано параграф другий зазначеної постанови, в якій ідеться про необхідність «рішучого покращення керівництвом соціалістичним змаганням» – головного напрямку діяльності радянських спілок. З таким же успіхом можна було б обрати й будь-який інший з дванадцяти пунктів Постанови. Переконані, що результат був би аналогічним.

Отже, задамося рядом питань до цієї ухвали, відповідаючи витримками з її змісту. Куди, наприклад, спрямовувалось вістря радянської змагальності? – Відповідь з тексту: на виконання і перевиконання п'ятирічки, за високу продуктивність праці, впровадження нової техніки та передового досвіду. А який з різновидів змагання рекомендувалось поширювати? – Передусім, 80

індивідуальне. В цеху, в бригаді, на дільниці. Тобто, там де вирішувалося виконання плану. При цьому постанова радить не забувати про змагання між спорідненими підприємствами. Чому? Тому що постачання суміжників було чи не головною проблемою всієї радянської кооперації. Що ж для цього повинні зробити профспілкові організації? – Підняти роль профгрупоргів, щоб залучити всіх робітників, інженерів, техніків до активної боротьби за подальше піднесення і вдосконалення виробництва... Ну, і, врешті, від профспілкових організацій вимагалось взагалі неможливе. Від них вимагалось, щоб вони не лише впроваджували передові методи праці, а й домагались того, щоб на підприємствах «вносились відповідні зміни в технологію, виготовлялись за пропозицією новаторів у необхідній кількості пристрої, інструменти». Погодьмося, що ці завдання скоріше для головного інженера та головного технолога, а не для рядових членів спілок. Ну, і насамкінець, декларація нечуваної щедрості від ВЦРПС, яка раніше за нею не помічалась. Пленум доручав президії ВЦРПС покращити порядок преміювання переможців із коштів, виділених на Всесоюзне соціалістичне змагання. При чому, 75% з них повинні були спрямовуватись на заохочення безпосередньо робітників [17, с.6].

Не можна не погодитись з тим, що ця частина постанови ставить завдання профспілковим організаціям не просто виконати і перевиконати план за будь-яку ціну, як це було раніше. В ній було поставлено завдання досягти цієї мети через підвищення продуктивності праці та покращення її організації, що прямо пов'язано з пропонованими змінами в тривалості робочого дня. У зв'язку зі сказаним залишається лише констатувати, що й цього разу ВЦРПС знову тонко вловила те, чого від неї вимагала КІРС. Якщо в 1940 р., мотивуючи загрозою війни, вона ініціювала збільшення робочого дня до 8 годин, то в період «відлиги» цей же профспілковий орган вимагав від підпорядкованих йому профорганізацій безпосередньо долучитися до роботи з підвищення продуктивності праці та покращення її організації, що згодом давало можливість здійснити перехід на скорочений робочий день. Отже, з цієї точки

зору, роль професійних спілок в імплементації реформи робочого часу була якщо не провідною, то й далеко не останньою.

У зв'язку з цим звернемо увагу ще на процедуру реалізації реформи. Кожна галузь промисловості, або їх група, переводилась на скорочений робочий час у відповідності до окремої Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Здавалося б, навіщо приймати спільну постанову, коли питання знаходиться виключно в компетенції вищого виконавчого органу. Між тим, ця троякість партійно-державної ухвали пояснюється досить просто. Зокрема, абсолютно логічно і не без підстав можна припуститись думки, що цим зайвий раз підкреслювалась турбота партії про народ. Останнє, по-перше, впливало з самої філософії «відлиги», яка волю вождя намагалася підмінити волею партії. По-друге, для КПРС це мало також суттєве значення в плані протиборства носіїв ідей хрущовської «відлиги» з апологетикою класичного сталінізму.

Але був ще один важливий нюанс. Вихід постанови одночасно під партійною егідою та егідою Ради Міністрів СРСР дозволяв партії ввести в дію ще одного важливого гравця – професійні спілки. Достатньо ознайомитись зі статутом цієї наймасовішої організації, щоб переконатись, що принципи будови, організації, а також ввірені їй компетенції відкривали широку дорогу до засобів підвищення продуктивності праці. І це не лише соціалістичне змагання, про яке йшлося раніше. Це і раціоналізація та винахідництво, це і науково-технічні спілки, які знаходились у сфері їх статутної діяльності, це, врешті, засоби організації робітництва, такі як загальні та робітничі збори, постійно діючі виробничі наради, це їхні можливості регулювання норм виробітку та заробітної плати. Всього ж за Статутом, прийнятим у 1959 р. нами налічено біля трьох десятків напрямків діяльності цієї наймасовішої організації, які прямо чи опосередковано могли впливати на підвищення продуктивності праці. Отже, з цієї точки зору, вихід постанов від імені ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР був цілком виправданим.

Професійні спілки, знаходячись у сфері партійного керівництва й виконуючи досить сумнівні завдання з точки зору логіки, усталеної в світі профспілкового будівництва, одночасно позиціонували себе як громадська організація, яка покликаласть виступати від

82

імені робітників і службовців перед державними і громадськими організаціями «в питаннях праці, побуту і культури» [18 с.6]. Через цю обставину вони не могли відверто демонструвати своєї фактичної підпорядкованості вищій виконавчій владі. Та й Рада Міністрів, у свою чергу, не могла неприховано видавати завдання масовій громадській організації, яка хоч і формально, але все ж таки представляла інтереси практично всіх верств населення СРСР. Тут маємо зазначити, що радянська модель тред-юніонізму намагалася демонструвати світу свою формальну незалежність від адміністрації підприємств та виконавчої влади.

Повернемося однак до порядку імплементації реформи. Для прикладу проаналізуємо одну з таких постанов від 9 квітня 1959 р. за №377 «Про переведення на семигодинний робочий день, підвищення і впорядкування заробітної плати працівників машинобудівної і металообробної промисловості». Передусім, звернемо увагу на терміни її реалізації: з 1 жовтня 1959 р. по 1960 р. Досить навіть поверхового погляду, щоб зрозуміти, що вищі керівні політичний та господарський органи намагалися відтермінувати кінцеві строки, зробити їх максимально «плаваючими». Звернімо увагу на те, що Постанову було прийнято 9 квітня, а початок імплементації віднесено аж до 1 жовтня. Це означає, що галузь отримувала додаткових майже півроку лише для початку реформи. Не чітко визначався строк її завершення: 1960 рік. Це свідчить, що завершити її можна 31 грудня 1960 р. Отже, загалом півтора року. Таким чином, ЦК КПРС і Кабмін дали можливість раднаргоспам достатньо часу для подолання можливих перешкод у впровадженні трудової новачії. З цього випливає, що і партійний, і державний орган усвідомлювали труднощі перехідного періоду, які можна тлумачити не інакше, як неготовність більшості галузей до скорочення робочого дня, в основі якої лежав недостатній рівень продуктивності праці.

Останнє, легко простежуються у тих завданнях, які отримали професійні спілки в зв'язку з прийняттям зазначеної постанови. Її пункт 26 доручав ВЦРПС, відповідним ЦК профспілок, республіканським, обласним і крайовим радам профспілок «взяти активну участь у виявленні і використанні резервів виробництва,

всіляко розвивати і підтримувати творчу ініціативу робітників, інженерів і техніків в покращенні діяльності машинобудівних і металообробних підприємств і розповсюдженні виробничого досвіду» [19]. У нашому перекладі цієї партійно-державної сентенції це означає, що в галузі є серйозні проблеми із виконанням державного плану. Інакше, навіщо треба вишукувати резерви? Простежується також пониження ролі, а то й відсутність ефективного стимулювання праці. Інакше, не треба б було штучно підвищувати ініціативу робітників і службовців. Ну і, звичайно, не все було гаразд і з продуктивністю праці, бо навіщо тоді від профспілок вимагалось розповсюдження передового досвіду.

Подібні підходи, хоча значно й деталізованіші, простежуються також і на республіканському рівні, як наприклад, в Постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР за №452 від 9 травня 1957 р., в якій ідеться про скорочення робочого дня на гірничорудних, металургійних та коксохімічних підприємствах. В ньому, зокрема, Укрпрофраді разом з республіканським комітетом профспілок чорної металургії та профспілковими організаціями підприємств доручалося взяти активну участь у здійсненні заходів з виявлення і використання резервів виробництва, всемірно розвивати і підтримувати ініціативу робітників, інженерів, техніків, колективів цехів, підприємств, поліпшити роботу по вивченню і розповсюдженню передового виробничого досвіду. Надати допомогу господарським керівникам у зміцненні трудової та виробничої дисципліни, ущільненні робочого дня, створенні робітникам умов для високопродуктивної праці. Приділяти повсякденну увагу питанням поліпшення умов праці та побуту трудящих [20].

Услід за працівниками вугільної промисловості і чорної металургії почалося переведення на семигодинний робочий день працівників кольорової металургії, хімічної, цементної галузей, працівників з виробництва залізобетонних виробів, з видобутку солі та озокериту. До цього процесу активно долучилися професійні спілки. На кожну спільну постанову ЦК КПРС, ЦК Компартії України, разом з Радою Міністрів УРСР та Укрпрофрадою приймали свою постанову. Власне, своєю її можна назвати хіба що з точки зору видання. У

всьому іншому вона дослівно повторювала слово в слово свого московського патрона. Цікаво, що Укрпрофрада на засіданні своєї Президії розглядала вже підготовлену вищим партійним органом республіки і надруковану на її офіційному бланку постанову, як це, наприклад, мало місце з Постановою ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради від 3 листопада 1958 р.. Участь останнього підписанта, як бачимо, абсолютно формальна, але, тим не менше, він давав головне – він надавав можливість використовувати в процесі імплементації постанови потенціал професійних спілок, з їхніми чисельними компетентностями. Звичайно, ми далекі від переоцінки ефективності цієї участі, але й заперечувати її значення, з нашої точки зору, неприпустимо. Головне її призначення полягало у створенні необхідних умов для впорядкування нормування праці та заробітної плати, без яких скорочення часу роботи було б не можливим. Однак, до цієї проблеми ми повернемося пізніше, оскільки вона вимагає окремого дослідження. Зараз же зупинимося на механізмі їхньої імплементації.

Механізм реалізації цієї та й інших постанов був однотипним. Раднаргоспи, міністерства та відомства, виконкоми місцевих рад зобов'язувались визначитись зі строками змін в роботі підприємств та погодити їх із профспілками. Разом вони мали розробити та здійснити на кожному підприємстві «технічні, господарські та організаційні заходи, що забезпечують впровадження в виробництво нової техніки і передових технологій, механізації й автоматизації виробничих процесів, ритмічну роботу підприємств, покращення організації праці...» [21]. Координацію переходу на рівні підприємств і цехів здійснювали заводські і цехові комісії, до складу яких входили і представники ФЗМК та цехових профорганізацій.

Позачерговий XXI з'їзд КПРС, незважаючи на експеримент із семирічним терміном планування, спромігся підтвердити попередні наміри партії у сфері переведення підприємств на семигодинний робочий день. Зокрема, у доповіді М.С. Хрущова зазначалось, що перехід на семигодинний робочий день треба завершити в 1960 р., а основою для цього слугує технічний прогрес і

всенародне соціалістичне змагання, внаслідок чого й підвищується продуктивність праці [22, сс.14, 52]. При цьому звернімо увагу на «невинні» маніпуляції доповідача з статистикою, що ілюструє її динаміку. Він чомусь рівень продуктивності праці, досягнутий у 1958 р., порівнював з 1913, наводячи її підвищення в 10 разів, і з 1940 р., у якому продуктивність праці зросла в 2,6, а не з 1956 р., коли, власне, на ХХ з'їзді й були поставлені багатообіцяючі завдання з її підвищення [23, сс.14, 52]. Хоча з урахуванням ідеологічної складової процесу, партійного лідера можна зрозуміти. Не міг же лідер партії і держави, який поставив радянській спільноті завдання наздогнати й перегнати США у виробництві продукції широкого споживання на душу населення, на форумі партії, який оголосив остаточну побудову соціалізму в СРСР, наводити непереконливі цифри зростання продуктивності праці, яка, власне, й лежала в основі означеної змагальності.

Спроба першої особи держави ухилитись від аналізу виконання плану у цій сфері за три роки шостої п'ятирічки, в контексті досліджуваної нами проблеми, може свідчити лише на користь недостатності підстав для продовження реформи зі скорочення часу роботи. Але, схоже, що політична привабливість легко подолала саму готовність до впровадження. Це означає, що економічна необхідність була підмінена політичною доцільністю, яка виступила перед спільнотою у вигляді політичного популізму. Такий підхід, з точки зору партійних інтересів, був цілком виправданим. Партії влади потрібна була динаміка будівництва, адже на з'їзді Перший секретар ЦК КПРС вперше оголосив про місцезнаходження СРСР на шляху будівництва комунізму. «Побудувавши соціалістичне суспільство, – заявив він, – радянський народ вступив у нову полосу історичного розвитку, коли соціалізм переростає в комунізм». Доповідь партійного керівника тут же на з'їзді, вже першим же оратором, а це буде Перший секретар ЦК Компартії України М.В.Підгорний, була названа не інакше, як «цінним внеском у подальший розвиток марксистсько-ленінської теорії, яскравим взірцем єдності теорії та практики» [24, сс.93, 122].

Вочевидь, що висновки з'їзду, передусім, суто з політичної точки зору, означали, що перехід на семигодинний робочий день

не мав альтернативи. Цього вимагала сама логіка «комуністичного будівництва», проголошена на ньому. Радянській спільноті треба було вже зараз показати позитивні зрушення в соціально-виробничій сфері, що підтверджувало б на практиці правильність курсу, обраного владою «відлиги». З цієї точки зору абсолютно правомірним кроком виглядає прийняття спільної постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС про строки завершення переведення на семи- шестигодинний робочий день. Останній в ній трактується як важливе джерело піднесення соціалістичної економіки. Внаслідок змін, зазначається в ній, «Зросла матеріальна зацікавленість робітників у зростанні виробництва і підвищення продуктивності праці, покращилось виконання підприємствами народногосподарських планів...» [25]. Але цікавою для нас ця постанова є не стільки оцінкою процесу, скільки терміном переведення на скорочений день, який суттєво не збігався за часом із впорядкуванням заробітної плати. Останнє дає підставу констатувати передчасність цього заходу, а значить, і переважання політичних мотивів у його впровадженні.

Розвиваючи ідею передчасності запровадження семигодинного робочого дня, спробуємо розглянути цей процес з точки зору його адекватності наступним складовим процесу: нормування праці та стану заробітної плати. Ми усвідомлюємо, що ці аспекти потребують додаткового самостійного дослідження, що ми плануємо зробити пізніше, зараз вони цікавлять нас лише з точки зору характеристики тривалості робочого дня, підтверджуючи передчасність його встановлення. Для прикладу пошлемося на спільну постанову, що була дубльована в грудні того ж року аналогічними органами в УРСР. В додатку №1 до неї визначаються послідовність, строки переведення на скорочений робочий день та час впорядкування заробітної плати. Час впорядкування заробітної плати значно відставав від проголошення семигодинного робочого дня. Найпомітнішим це було в наступних галузях: у бавовняній промисловості затримка з впорядкування зарплати складала 1 рік, у залізничному транспорті – 1 рік, у річковому – 1 квартал, в автомобільному – 1 рік та в повітряному – 5 кварталів, на науково-дослідних підприємствах – 2 роки, у державних установах торгівлі

і харчування – 2 роки, в організаціях освіти, охорони здоров'я, культури, мистецтва – 2 роки [26].

З нашої точки зору, тут ми маємо надзвичайно гучний сигнал, що попереджав про неготовність галузей до введення скороченого робочого дня. Дійсно, переведення на скорочений робочий день мало закінчитись у 1960 р., а впорядкування заробітної плати зовсім в інший термін. Різниця в деяких галузях між переходом на скорочений робочий день і впорядкуванням заробітної плати сягала двох років. Якщо припустити, що в цих галузях норми виробітку були занижені, як це, наприклад, мало місце у вугільній, металургійній, машинобудівній галузях, то виходить, що їх працівники отримували необґрунтовано підвищену заробітну плату декілька років поспіль, що видається нам маловірогідним.

Цілком вартим уваги виглядає інший варіант розгадки цього економічного феномена радянської пори. Можна також припустити, що норми виробітку тою чи іншою мірою все ж таки відповідали усталеним вимогам. У такому випадку скорочення робочого дня за недостатньої продуктивності праці змушувало адміністрацію підприємств і раднаргоспів, використовуючи партійні гасла «переходу до комунізму», компенсувати цю нестачу підвищенням норми виробітку, тобто зростанням інтенсивності праці. Такий перебіг видається нам цілком ймовірним передусім тому, що за цих обставин неможливо собі навіть уявити вірогідність існування такої економічної системи, яка могла б допустити таку масштабну безгосподарність. Допускаємо також, що переплачені кошти працівникам ряду галузей можна було компенсувати додатковим навантаженням на інші сфери виробництва, наприклад, на сільське господарство. Тим більше, що Радянському Союзу досвіду таких маніпуляцій не треба було позичати.

Для ілюстрації процесу пропонуємо проаналізувати нижченаведену таблицю, що відтворює завдання на покращення нормування праці і ілюструє відсоток упровадження технічно обґрунтованих норм на виробництві. Таблицю складено за додатками №2 і №3 до постанови ЦК Компартії України від 15 грудня 1959 року за №1904 [27]. При аналізі таблиці передусім звернемо увагу на високий відсоток зростання норми виробітку. Якщо не

88

брати до уваги торфову промисловість, промисловість будівельних матеріалів та промисловість продовольчих товарів, то в усіх інших галузях зростання норми виробітку збільшувалося, починаючи від 30%. Ці, абсолютно фантастичні, з нашої точки зору, завдання свідчать лише про колосальне відставання означених галузей від необхідного рівня і підтверджують наше попереднє припущення про передчасне скорочення робочого дня до семи годин.

Разом з тим, якщо таке підвищення норм прийняти, як обґрунтоване, то в такому випадку залишається відкритим питання щодо ефективності діяльності підприємств у попередній, дореформеній період. Адже, якщо в наведених вище галузях передбачалося в середньому збільшити кількість науково обґрунтованих норм від 63,5 до 71,1%, це означає, що на час виходу постанову таких діяло в республіці трохи більше третини, в діапазоні 36,5 – 28,9%. Останнє, у свою чергу, ставить питання про рівень ефективності виробництва.

**Таблиця №1: Завдання на покращення нормування праці
(у відсотках)**

Підприємства	Підвищення норм виробітку	Впровадження технічно – обґрунтованих норм
1	2	3
- целюлозно-паперової промисловості	30	75 – 80
- деревообробної промисловості	35	65 – 70
- промисловості будівельних матеріалів	25	45 – 55
- торфової промисловості	10	65 – 75
- текстильної промисловості	33	77 -80
- легкої промисловості	34	70 – 80
- промисловості продовольчих товарів	22	45 – 50
- м'ясо-молочної промисловості	34	50 – 60
- будівництва	35	80 – 90

Таблиця також дає можливість переконатись у тому, що станом на кінець 1959 р. до переведення на семигодинний робочий день була підготовлена незначна кількість галузей. Всі інші, включаючи й важку індустрію, цей процес з різним рівнем успішності вже завершили. Разом з тим, за даними, наведеними на червневому (1959 р.) Пленумі ЦК Компартії України, порядок денного якого був присвячений розвитку промисловості, транспорту і впровадженню в виробництво новітніх досягнень науки і техніки, наводились дуже оптимістичні дані. «Тільки за півтора попередні роки (в УРСР. – В.Д.), – зазначалось в його постанові, – було створено і освоєно нових машин, механізмів, апаратів, які за своїми техніко-економічними показниками перевершують кращі взірці вітчизняної та зарубіжної техніки. Введено в дію біля 500 конвеєрних механізованих, автоматичних і напівавтоматичних ліній» [28, с.676]. Але як же все це співвідноситься з третиною науково обґрунтованих норм, що діяли у вищезначених галузях промисловості?

Видається, що й пленум, на який ми посилаємося, й той, що було проведено в середині червня в Москві, як, врешті, й XXI з'їзд КПРС, – це були спроби радянської політичної системи перевести економіку країни з екстенсивної форми розвитку в її інтенсивну фазу. Інша річ, що радянська економічна система не давала можливості розробити навіть стратегію такого розвитку, не говорячи вже про тактику її реалізації. Звідси й прямі недоречності у виступах партійно-державних лідерів. Наприклад, М.С.Хрущов, виступаючи на XXI з'їзді, який, по суті, затвердив нову технічну і технологічну перспективи країни і міг би бути відправною точкою до переведення економіки на інтенсивну форму економічного розвитку, у стилі часів перших п'ятирічок з гордістю оперував цифрами про зростання чисельності робітничого класу [29, с.46]. І це в той час, як, з точки зору пропонованих з'їздом змін, варто було б говорити не про його чисельне зростання, а про заходи зі скорочення цієї соціальної верстви через впровадження високоефективної техніки та новітніх технологій, кращу організацію виробництва тощо. Все назване й могло бути вагомою підставою для скорочення робочого дня.

Гадаємо, через політизований характер економічних устоїв до правильних висновків важко було дійти навіть керівникам вищого

рівня. В останніх незрозуміло чого було більше: економічної прагматичності чи політичної віртуозності. Якщо переважало останнє, то нас не повинна дивувати сентенція, внесена до постанови липневого (1960 р.) Пленуму ЦК КПРС, який аналізував хід промислового розвитку і впровадження в виробництво новітніх досягнень науки і техніки. В ній у черговий раз відзначається необхідність підвищення ролі профспілок у розвитку промисловості та транспорту. «Профспілкові організації, – зазначається в ній, – повинні виявляти більше ініціативи і наполегливості... в успішному проведенні в життя заходів із завершення переведення в 1960 р. усіх робітників і службовців на скорочений робочий день і впорядкування заробітної плати» [30, с.545]. Отож професійним спілкам пропонувалося знову відшукати належні форми й засоби для врегулювання суперечностей, викликаних політичною ініціативою партії та держави між проголошеним семигодинним робочим днем, нормою праці та розміром заробітної плати. За цих умов норми виробітку повинні були зрости, а заробітна плата зменшитися. Творці «відлиги» так і не знайшли чарівного зілля, що скорочує робочий день без достатнього підвищення продуктивності праці, залишаючи при цьому незмінним розмір заробітної плати. Трудівники змушені будуть самі заплатити за посилення позицій влади, як і за її соціальні фантазії, розміром своєї заробітної плати.

Завершуючи аналіз проблеми, вважаємо за необхідне зробити декілька узагальнюючих висновків. По-перше, встановлення семигодинного робочого дня з економічної точки зору не було достатньо обґрунтованим. В середині 50-х – середині 60 –х рк, як і в 1927 р., у встановленні семигодинного робочого дня вочевидь переважалою була політична складова, спрямована на зміцнення нової влади у її протистоянні з апологетами сталінізму, яке час від часу загострювалося. Тому повернення до ідеї семигодинного робочого дня для творців «відлиги» було, передусім, не метою, спрямованою на покращення становища широких верств населення, а засобом для досягнення власної мети, яка до добробуту народу мала лише дотичне відношення. По-друге, професійні спілки, якщо погодитись з першим висновком, у цьому процесі відігравали роль громадської сили, що обслуговувала владу і доклала немало зусиль

для її зміцнення. Без широкої участі профспілок у здійсненні реформи тривалості робочого дня у такі стислі строки й при такому низькому рівні продуктивності праці годі було й очікувати. По-третє, реформа тривалості робочого дня була очевидним забіганням наперед, спробою влади видати бажане за дійсність. Останнє дає можливість точніше схарактеризувати «відлигу» хоч як і помірно ліберальний, але все ж таки етап тоталітарних відносин, при якому наміри і дії не збігаються. Звернення влади до проблеми тривалості робочого дня та широке залучення до цього процесу наймасовішої організації свідчать про її спроби пристосувати радянську політичну систему до нових історичних умов. Використовуючи професійні спілки та водночас апелюючи до широкого робітничого загалу через спробу вдосконалення соціального пакету, влада маскувала сутність радянської моделі тоталітаризму. Про результати цих зусиль з достатньою переконливістю засвідчить аналіз процесу регулювання норм виробітку та заробітної плати на виробництві, які, на нашу думку, виступають пріоритетними напрямками дослідження проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1 Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія / Володимир Федорович Цвих. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.

2. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України [Головний редактор О.М.Стоян; керівник авторського колективу О.П.Рєєнт]. – К., 2002. – 732 с.

3. Тупиця О.Л. Профспілки в політичній системі сучасного громадянського суспільства в Україні: виміри функціонування / Олег Леонідович Тупиця. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 352 с.

4. Обращение Всесоюзного Центрального Совета профессиональных союзов. Ко всем рабочим и работницам, инженерам, техникам и служащим, ко всем членам профессиональных союзов // Шверник Н.М. О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений. Доклад на IX пленуме ВЦСПС 25 июня 1940 г. / Николай Михайлович Шверник. – М: Госполитиздат, 1940. – С.16 – 19.

5. Резолюция XX съезда КПСС по отчетному докладу Центрального Комитета КПСС // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – Т.9. – 1956 – 1960. – 9-е изд., доп. И испр. – М.: Политиздат, 1986 (Далі: КПСС в резолюциях...). - С.8 – 26.

6. Троцкий Лев. Семичасовой рабочий день. Печатается по копии, хранящейся в Архиве Троцкого в Гарвардском университете, папка MS Russ 13 T-3097 (Houghton Library, Harvard University) — /И-Р/ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [web.mit.edu/fjk/www/Trotsky/...](http://web.mit.edu/fjk/www/Trotsky/) копия.

7. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956 – 1960 годы /// КПСС в резолюциях... Т.9. – С.28 – 97.

8. Троцкий Лев. Цит. Праця.

9. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный статистический ежегодник / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 766 с.

10. Народное хозяйство СССР 1922 – 1982: Юбилейный статистический ежегодник / ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 624 с.

11. Історія народного господарства Української РСР у трьох томах чотирьох книгах. – Том 3. – Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті роки). Книга перша. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938 – 1960 рр.) / Редакційна колегія тому: Т.І.Дерев'янкін (відповідальний редактор), В.В.Городній, С.П.Лаута, Е.Л.Лортікян, Р.Д.Толстов (відповідальний секретар). – К.: Наукова думка, 1985. – 464 с.

12. Кудров В. Крах советской модели экономики (В надзаголовку: Московский общественный научный фонд) / Валентин Михайлович Кудров. – М., 2000 (без.видав.). - 190 с.

13. Там само.

14. Там само.

15. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956 – 1960 годы // КПСС в резолюциях... - Т.9. – С.28 – 90.

16. Об итогах XX съезда КПСС. Постановление IV пленума ВЦСПС. Принято на заседании пленума ВЦСПС 17 марта 1956 г. // Бюллетень Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов. – 1956. - №6. – С.1 – 11.

17. Там само.

18. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом

профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – Київ: Держплітвидав УРСР, 1959. – 47 с.

19. Постановление ЦК КПС С и Совета Министров СССР от 9 апреля 1959 г. №377. О переводе на семичасовой рабочий день, повышении и упорядочении заработной платы работников предприятий машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.alpp.ru/law/truck.simulator

20. Про перевод на скорочений робочий день, підвищення і упорядкування заробітної плати робітників, керівних та інженерно-технічних працівників гірничорудних, металургійних і коксохімічних підприємств Міністерства чорної металургії Української РСР // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1957. - №9. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1957. – С.11 – 18.

21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України). – Ф.2605, оп. 8, спр. 2073, рк..

22. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959 – 1965 гг. Доклад товарища Н.С.Хрущёва // Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 февраля – 5 марта 1959 г. Стенографический отчет. – Т.1. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 12 – 120.

23. Там само.

24. Подгорный Н.В. Выступление на XXI съезде КПСС / Николай Викторович Подгорный. – Там само.

25. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 19.09.1959 N 1120. О сроках завершения перевода на семи- и шестичасовой рабочий день и упорядочения заработной платы рабочих и служащих во всех отраслях народного хозяйства СССР // [Электронный доступ]. – Режим доступа: www.lawmix.ru/sssr/

26. Про строки завершення переводу на семи- і шестигодинний робочий день і впорядкування заробітної плати робітників і службовців у всіх галузях народного господарства. Постанова Центрального Комітету КП України, Ради Міністрів Української РСР і Української республіканської ради професійних спілок. 15 грудня 1959 року, №1904 // ЦДАВО України, ф.2605, оп.8., спр. 2064, рк.. 1- 6.

27. Таблицю складено на основі даних: Додатки №2,3 до Постанови ЦК КП України, Ради Міністрів УРСР і УРРПС від 15 грудня 1959 р. №1904 // ЦДАГО України, ф.2605, оп.8, спр.2064, рк..35, 36.

28. Задачи Коммунистической партии Украины по выполнению решений июньского Пленума Центрального Комитета КПСС.

Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 14 – 15 июля 1959 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Том второй. – 1941 – 1976. – К.: Политиздат Украины, 1977. – С.674 – 681.

29. Доклад тов. Н. С. Хрущева «Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959—1965 годы»/ Хрущев Никита Сергеевич // Внеочередной XXI съезд коммунистической Партии Советского Союза. 27 января — 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет. — М.: Политиздат, 1959. – С. 12 – 120.

30. О ходе выполнения решений XXI съезда КПСС о развитии промышленности, транспорта и внедрения в производство новейших достижений науки и техники. Постановление Пленума ЦК КПСС. 13 – 16 июля 1960 г. – КПСС в резолюциях. – Т.9. – С.519 – 546.

Резюме:

У статті доводиться, що при запровадженні семигодинного робочого дня влада керувалася не стільки економічними, скільки політичними мотивами, тим самим апелюючи до широких верств населення та спрямовуючи свої зусилля на боротьбу з прихильниками відвертого сталінізму. Професійні спілки розглядаються автором як засіб для досягнення партією влади внутрішньопартійної мети. Звернення владників до проблеми вдосконалення соціально пакету трактується дослідником як своєрідна форма пристосування тоталітарних відносин до умов повоєнного світу.

Ключові слова: політична система, тоталітаризм, професійні спілки, семигодинний робочий день, продуктивність праці, норма виробітку, заробітна плата

Abstract:

The article gives evidence that on implementation of seven-hour working day the authorities followed not economical but rather political motives thus using the working-day problem in the struggle against supporters of undisguised Stalinism. Trade unions are examined by the author as a means of achievement of political aim by the governing party. Its appeal to the problem of social package perfection is also interpreted by the researcher as a peculiar form of adaptation of totalitarian terms to the conditions of post-war world.

Key words: political system, totalitarianism, trade unions, working efficiency, seven-hour working day, production rate, salary.

Andelka Mitrović, Ema Miljković

University of Belgrade

University of Niš

Serbia

ORIENTAL STUDIES IN SERBIA – ON BEHALF OF 90TH ANNIVERSARY OF THE DEPARTMENT OF THE ORIENTAL STUDIES AT THE BELGRADE UNIVERSITY

In the year in which we celebrate 90th Anniversary of establishment of the Department of the Oriental Studies at the Belgrade University, it is time to make an overview of what had been done, what is being doing and what should be done at the future.

The five centuries of presence of the Ottoman Empire and Islamic civilization on the Balkans have left the traces in material and spiritual cultures of all its nation, which is the reason why these regions has been and still are considered as the Orient in the cultural and civilizational sense of the Europeans.

Civilizational, i.e. social and cultural influences are rarely one-sided. Regardless the strength and vitality of certain societies, in encounter or conflict of two civilizations, it usually comes to inter-relations of the two civilizations, where not only the society in incline, but also the one in decline has something to offer to the other side, in the measure in which the society in incline is open to the foreign influences. The Serbs had given to the Ottomans two princesses, Olivera Lazarević and Mara Branković, as well as a few statesmen, out of which one of the

most important was Mehmed-Pasha Sokolović, the grand vizier under the three sultans (Süleyman Kānunî, Selīm II and Murād III) and it could be said without any hesitations that his activities had marked the second half of the 16th century in the history of the Ottoman Empire.

Today, Ottoman, as largely speaking Oriental, cultural heritage could be traced through preserved monuments (fortresses, mosques, Turkish baths, bridges...), which are primarily preserved in the urban surroundings, which had presented the centers of the Ottoman administrative and military government, but also through the traces preserved in the language (words of Turkish, i.e. Oriental origin, which usually means Arabic or Persian), as well in the mutual influences which had created the specific food culture, usually called „the Balkan cuisine“.

The Oriental heritage had largely determined the cultural identity of the Balkan nations, thus the Oriental component in the Balkans is the permanent topic of several national scientific disciplines – history, literature, ethnology, cultural history, history of architecture, etc. , before all the Oriental Philology and Oriental studies

However the most important institutions dedicated to the research of the Oriental studies in this part of the world had been founded not earlier than 20th century, which is four centuries later than in Europe, where the first secular chair for the Arabic language had been established as early as the 16th century.¹

During the 19th and at the beginning of the 20th century, on the wave of liberation of the Balkan territories and their stepping out of the Ottoman administrative system, as well as relatively fast process of accepting the European values, the condition for creation of the scientific Oriental studies in the south-East Europe had been founded. In the first decades of the 20th century, the Oriental studies in this region had still been at its beginnings. Romania had just begun to think to establish the chair of the Oriental studies, Albania and Greece were not even ready to think about it, so it could be said that the Chair of

---

1 The scientific interest for the East in Europe has very long tradition. For more details, see: M. Rodinson, „The Western Image and Western Studies of Islam“ / *The Legacy of Islam*, Oxford, 1974, 9-62; A. Mitrović, „Nauka o Orijentu – neodvojivi deo evropske naučne i kulturne tradicije“ / *Tragovi: Trideset godina sinologije 1974- 2004*, Beograd, 2004, 7-45.

the Oriental Studies established at the Belgrade University had been until that time, the only lantern of that particular branch of science on the Balkans, and the first founder of those studies professor Fehim Barjaktarević the only scientist in that particular field, who, with a couple of well based articles, had been considered among the best world experts for the Oriental studies.²

The first university chair of the Oriental studies had been founded in Belgrade in 1926,³ and its founder was professor Barjaktarević himself.⁴ As the already well known and respectable scientist in the European circles, F. Barjaktarević had come to Belgrade in 1925, after the invitation of Bogdan Popović. At the Faculty of Philosophy, within the Chair of World Literature, he started to teach two subjects – Persian Literature and Turkish Language. As soon as the next academic year he established the independent Seminar for the Oriental Philology (officially confirmed on 15th July 1926), where he spent his full working period and taught several subjects, from the field of Arabic, Turkish and Iranian studies.

---

2 Т. Окић. „Оријенталистика у Југославији“ / *Преглед*, VIII, X, 127-128, (1934), pp. 403-404.

3 More on the history of this Department see adapted texts published on the occasion of the earlier jubilees of it: A. Mitrović, „80 godina Katedre za orijentalistiku“ / *Nur*, 15, 49/50 (jesen/zima 2006), 21-33; „75. rođendan Katedre za orijentalistiku – 75. rođendan jugoslovenske iranistike“ / *Nur*, 10, 32 (zima 2002), 52-57; „Sedamdeset godina Katedre za orijentalistiku“ / *Orijentalistika 70: zbornik radova*, Beograd, 1997, 21-28; Rade Božović, „Zašto proslave nije bilo: još nešto povodom 60 godine orijentalistike“ / *Kulture Istoka*, IV, 12 (1987), na str. 5; Darko Tanasković. *Šest* „decenija orijentalistike na beogradskom Univerzitetu“ / *Kulture Istoka*, 10 (oktobar/decembar, 1986), 51-52; „Prema daljim uspjesima: Pola vijeka orijentalistike u Beogradu“ / *Odjek*, XXX, 10 (1986), na str. 13 i 23; M. Đukanović, „Katedra za orijentalnu filologiju“ / *Sto godina Filozofskog fakulteta*, Beograd, 1963, 477-484 i u: *Orijentalistika 70: zbornik radova*, Beograd, 1997, pp. 15-20.

4 Fehim Barjaktarević (Sarajevo, 1889 – Belgrade, 1970) had graduated in the Department of Oriental languages – Arabic, Persian and Turkish, with the Slav Philology at the Faculty of Philosophy in Wien, where he had finished also his Ph.D. Thesis dedicated to the pre-Islamic poet Abu Kabir al-Hudali with the famous professor R. Geyer as his supervisor, had been defended at the same University. The Thesis present critical edition of the most famous song of this poet – „La Lāmiyya d’Abū Kabīr al-Hudalī“, and it was published in the respectful journal called *Journal asiatique* (Paris, 1923, CCIII, 59-115). The next year (1919) he spent doing his specialization studies in London (University College), and from 1922-1924, he was in Algeria (Faculté des Letters), with the outstanding expert for the Iranian Studies A. Masé, who created Barjaktarević’s interest for the Persian Literature, which has had the central role in his scientific and educational activities. He was elected associated professor in 1919, and got his tenure in 1939.

He had published around 350 scientific works – books, monographs, studies, essays and reviews from the above mention field of studies, including the Islam studies in general.⁵

With his dedicated educational and scientific activities in our university surrounding, prof. Barjaktarević had accomplished a lot for the development, as well as popularization of Yugoslav, and within it Serbian Oriental studies. Of special importance is his contribution to the affirmation of our Oriental studies in Europe and also world-wide through his continuous attendance to the most important European scientific conferences dedicated to the Oriental studies (i.e. *Encyclopedia of Islam*), through cooperation with the most important European scientific societies (Deutsche morgenländische Gesellschaft, Société asiatique, Concordance de la Tradition musulmane), as well as with the numerous editorial boards of the most outstanding journals dedicated to the Oriental studies, such as: *Journal asiatique* (Paris), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Wiesbaden), *Orientalistische Literaturzeitung* (Berlin), *Mitteilungen zur osmanische Geschichte* (Berlin), *Oriens* (Leiden), *Bibliotheca Orientalis* (Leiden), *Der Islam* (Berlin) and others.⁶

When establishing the Seminar, professor Barjaktarević had chosen the classical model for the Oriental studies largely accepted in Europe at the time – Oriental Philology within the scope of the Islamic Studies. Those principles had influenced him as a scientist as well. This conception was structured with civilizational and cultural values encompassed learning of languages, literature and cultures of the nations of the Islamic civilizational circle, primarily Arabs, Persians and Turks, which had contributed the most to the creation of the Islamic civilization.

Famous Serbian expert for the Oriental and Islamic studies, professor D. Tanasković had stated that under the prevailing influence of the West-European philological model and methodology dated from 19th century, the Yugoslav Oriental Studies had outgrown its pre-scientific local roots

---

5 More on professor's Barjaktarević scientific opus see: A. Митровић, Научно дело Фехима Бајрактаревића, Београд, 1996.

6 More on the international engagement of F. Barjaktarević, see: D. Tanasković, „S kućom u svet, a sa svetom kući“ and A. Mitrović, „Međunarodna afirmacija Fehima Bajraktarevića i jugoslovenske orijentalistike“ / *Nur*, 12, 40, (2004), pp. 24-37 and pp. 53-62.

and became the scientific Oriental Philology, at the first decades of the 20th century. All, and so far that number is not sufficient, chronicle writers as well as historians of our Oriental Studies are united in evaluation that it has been based on the philological vision of the practical needs and scientific strength of the Yugoslav scientific community bearing in mind the historical and geo-political context. The other orientation at that particular time was not possible to imagine, since the philological approach was dominant in the European Oriental Studies of the time, as well as in the local language traditions of the Oriental nations.⁷

Since that civilization in its syncretic Ottoman form, had left deep and inerasable traces in our regions, the Oriental Studies certainly present the national scientific discipline, and the above explained concept, which suits at most our cultural tradition, created on the crossroad of civilizations, remains permanently as for our, as well as for the other Balkan countries. The plan and program of the Department of the Oriental Philology has not been created, as professor M. Đukanović has pointed out as early as 1963, according to the parameters of some foreign department, but according to our own scientific needs and resources. As our land had, for ages, been in direct contacts with the Turks who had left traces not only in the material, but also in the spiritual culture, that fact should be taken as the point zero for creation of the studies plan on this department: in order to research deeper our history, language, folklore and literature, where the Turkish influence was the strongest, it is of immense importance to study Turkish language and literature. But, since the Turks were carriers of a wider, Islamic influence, which has lasted, at least at some of our regions, until the outbreak of the Balkan Wars, for better understanding of the Turkish language and Turkish culture in general, with the outstanding Islamic notion, is of great importance to study the Arabic language as well. Last, but not the least, as the Persian literature had immense influence on the development of the Turkish literature, the later could not be fully understand without at least basic knowledge of the previous. And speaking about the Persian language, conclude professor Djukanović, which would be, as the third in this Department a certain burden, along with the Turkish

---

7 D. Tanasković, *Šest* „decenija orijentalistike na beogradskom Univerzitetu“, p. 56.

language course, the special course dedicated to the Persian elements in the Turkish language would be taught. Thus, in this frame, this Department was established, as Department for the Oriental Philology in its broader sense, encompassing the languages and literatures in the sphere of the Islamic influence. Turkish and Arabic language, according to the Department plan, would be thought in eight trimesters, literatures (Persian, Arabic and Turkish) two trimesters each, and the Introduction to the Oriental Philology one trimester.

Beside the enlisted subjects, at that early period, from time to time were introduced special courses dedicated to the Ottoman Diplomatics and Arabic Metric.

In year 1955 the Department had developed and the Department of the Oriental Philology (group B) was established. At that department the following subjects were thought: Hebrew language, Oriental archeology and Classic Archeology. The group of subjects related to the Hebrew Studies was taught by Dušan Glumac, Ph.D. Because of lack of students, this Department stopped its work in 1960.

During the academic 1960/1961 year The Faculty of Philology of the Belgrade University has been founded, by separating itself from The Faculty of Philosophy. It had become at the time academic and research institution per se. At the Department of the Oriental Studies, at that time, beside the Group of the Oriental Philology, where were taught during all four years of studies both Arabic and Turkish and its literatures, two new groups were established: Group for the Arabic language and literature and Group for the Turkish language and literature.

A decade later, at the Faculty of Philology, at the Department of the Oriental studies the systematic studies of Philology of Far East has started. First the Lectorat for the Chinese language has begun to work in 1974, and then two years later in 1976 also the Lectorat for the Japanese language. The courses were taught by Dejan Razić, Ljiljana Đurović and foreign lecturers. Those two lectorats has become, in 1985, the study groups. Despite all the obstacles, out of which the biggest one was lack of adequate teachers, those two groups has been developing in the last three decades, and today together with Arabic and Turkish Studies are

among the most popular curriculums at the Faculty.

In 1990 at the Department of Oriental Studies had renewed the Hebrew Studies, by opening the Lectorat for the Hebrew language, which has stopped working in 2001 due to the human resources problem.⁸

Lectorat for the Persian language has been established in academic year 1999/2000. From the very beginning, thanks to to exceptional cooperation between the Department and the Cultural Center of Islamic Republic of Iran, the necessary human resources were found, as well as all other conditions (such as manual book of very good quality) for the successfull study of Persian as the electoral language. The further development of the Iranian studies and changing of status of the lectorat to the study group would be of great importacet for our field of science, since this discipline represents the link between the Oriental and Indo-European Studies. That would lead to establishment of the modern multidisciplinary and interdisciplinary concept of the Oriental Philology, which would be of great importance to our scientific community.

II

It has already been emphasized that the Ottoman studies, as a part of the Oriental studies has special importance for Serbian national history, literature, ethnology, etc. However, there are not developed yet enough, and there is constant lack of expert for this field of studies.

Most of the historians in Serbia understand the Ottoman studies only as the auxiliary discipline, where the task of the Ottoman studies should only be translation of the relevant historical sources written in the Ottoman language. It seems that the opinion expressed by the late academician Georgij Ostrogorski, one of the most influential not only Yugoslav but European experts for the Byzantine Studies⁹, that the Ottoman Studies in Serbia should be treated on the same way as the Byzantine Studies, i.e. as the independent discipline within the historiography, was not largely accepted.

The efforts of the late academician Radovan Samardžić, who dedicated

8 For more detalis see: A. Mitrović, „Hebraistika u Jugoslaviji: juče i sutra“ / *Glossa*, 1, 3 (1995), 35-39.

9 For more details on G. Ostrogorski, see: *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd, 199).

the important part of his scientific opus to the history of the Ottoman Empire and who was founder of the Board for the Oriental Studies at the Serbian Academy of Sciences and Arts, had also been left without important and long lasting results. The Board of the Oriental Studies at the SASA had not continue its activities after professor Samardžić death in 1994.¹⁰

After the Second World War, in the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the primary center for Oriental, and Ottoman studies as well, was Sarajevo. The Oriental Institute in Sarajevo was the center who gathered around itself the expert for the Oriental including the Ottoman studies from the region of ex-Yugoslavia. Its journal „Prilozi za orijentalnu filologiju“ [Contributions for the Oriental Philology] was at the time relevant not only according to the standards of the Yugoslav science, but wider in the Balkan region as a whole.¹¹

In Bosnia and Herzegovina, nowadays, the Ottoman studies had the status of the national disciplines and the curriculums of the Department of History of the Faculty of Philosophy in Sarajevo encompassed the subjects, such as History of the South-Slav nations under the Ottoman Rule, History of Bosnia under the Ottoman Rule, as well as History of the Ottoman Empire.¹²

One symposium dedicated to the Oriental Studies was held in Ljubljana in 1975. It was organized by the Slovenian Oriental Society and the contributions from this conference were published in the first (and unfortunately last number) of the journal „Orijentalistika“ in Ljubljana in 1977.¹³

The History of the Ottoman Empire, as well as the national history

---

10 D. Tanasković, „Zašto u Srbiji nema tradicije naučne islamologije?“, *Islamobalkanika* 1 (2010), pp. 9-17.

11 More about Oriental Institute in Sarajevo see: www.ois.unsa.ba

12 See: www.ff.unsa.ba/dokumenti/ispitni_rokovi/juni_sept/historija.pdf

13 The precise title of the conference which was „The Oriental Studies and the Non-Alignment Movement“ made possible to cover wider range of topics, including the Iranian Studies, African Studies, Egyptology, etc. The following scientist took part at the conference and later published them in the above mentioned journal: Oto Deneš, Milka Jauk Pinhak, Pavla Štrukelj, Bojan Čop, Marija Đukanović, Sulejman Grozdanić, Dejan Bogdanović, Viktor Korošec, Vidoslava Nedomački, Bernarda Perc, Boris Kuhar, Biserka Cvjetičanin, Zdravka Matišić, Milan Štante, Pavla Štrukelj, Vladislav Jagodić. For more details see: *Orijentalistika in neuvrščeni svet*, št. 1, Ljubljana 1977.

of the Serbs in the Ottoman Empire on the Faculties of Philosophy in Serbia had not been taught separately per se, but within the subjects called the History of the Serbs in the new century and General history of the new century.

Special attention in that regard should be paid to the syllabuses taught by the above-mentioned academician R. Samardžić, professor of the world history at the Faculty of Philosophy, Belgrade University, who, as it was previously mentioned, paid great attention to the history of the Ottoman Empire and according to the methodological approach introduced by his mentor F. Braudel, he studied the region of the Mediterranean as a whole, together with its Ottoman component. However, prof. Samardžić was not an expert in the Ottoman language, thus he could not read the historical sources by himself, or his own free choice which made an obstacle to his research, especially regarding the choice of the researched subjects

Thanks to his efforts, the Faculty of Philosophy of the Belgrade University introduced as a part of the subject General history of the new age the special course dedicated to the general history of the Ottoman Empire; history of the Serbs in the Ottoman Empire, at this faculty, has been taught within the subject The History of the Serbs in the New Century.¹⁴ The Department of History of the Faculty of Philosophy in Belgrade still do not have the expert for the national history in the Ottoman Empire,; the similar situation is on the Faculty of Philosophy in Novi Sad.¹⁵

At the Faculty of Philosophy of the Niš University, the obligatory courses dedicated to the history of the Ottoman Empire and the history of the Serbs in the Ottoman Empire are taught within the subject called General History 1453-1650, General History 1650-1789, The History of the Serbs 1459-1606 and The History of the Serbs 1606-1800.¹⁶

The departments of history at two faculties of philosophy in Republic of Srpska do not include the special courses dedicated to the history of the Ottoman Empire. This subject has been and still is taught within the

---

14 http://www.f.bg.ac.rs/istorija/program_studija.php?god=3&nivo=0

15 http://ff.uns.ac.rs/studije/osnovne/studije_osnovne_istorija.html

16 <http://www.filfak.ni.ac.rs/studije/osnovne/istorija.html>

course regarding Serbian and Balkan History from 15th to 19th century.¹⁷

The main problem presents the lack of the experts in the Ottoman studies. There dilemma upon the way on which such experts should be trained still exists. There is no any interdisciplinary curriculum which would offer to the attending students opportunity to study simultaneously both Oriental languages and history.

However, some other classic languages, such as Ancient Slavic, Latin or Ancient Greek are taught within the history curriculums. Also, there persists a question which way is more efficient: should graduated historian start to learn Ottoman language (which means in fact, to start first with the modern Turkish, and it is also preferable to have some knowledge of the Arabic language) or should the graduated student of the Turkish language start to apprehend the historical knowledge and method. There is no proper answer yet and probably there will not be one in the near future.

The additional problem presents a fact that there is no special course of the Ottoman language for the historians; it means that if someone decides to pursue career in the field of the Ottoman studies, he has to learn it along with the students of Turkish language and literature, which is often very long and very hard was, not easy to follow

Although not similar, the good example can be the curriculum of the Group for the Arabic language and literature at the Faculty of Philology in Belgrade, which along with the intensive language and literature courses includes the subjects explaining culture of the Oriental, Islamic civilization from the several points of view.

Several facts have influenced the creation of this new, very innovative plan and program for the Group of Arabic language and literature (it should be mentioned that this is the group with the biggest number of students at the Department): Arabic language is spoken today by 160 million of people; it is official language in dozen countries in North Africa and Middle East. In that region live different ethnic and religious groups, exist different cultural and spiritual traditions, divided between the complete misery and immense fortune. That part of the world has been the birth place of some big ancient civilizations: Summer, Assyria –Babylonian, Phoenician, Aramaic and others which had given immense

---

¹⁷ <http://www.ffuis.edu.ba/faculty/studyProgram/5/>

contribution to the development of the mankind. At the same place, at that region were established three big monotheistic religions – Judaism, Christianity and Islam, and the words of Allah were spoken in the Arabic language. Unfortunately, for the last several decades, this region has been scene of wars and conflicts several decades, and in the last few years some of the Arabic/Islamic countries are mentioned as the main financiers of the world terrorism, which is manifested from time to time in its most scaring shape.

Middle East is of great importance today from the economic and geopolitical point of view, because of its strategic position and immense natural resources.

All above mentioned, has the influence to the modernization of the courses of the Arabic language at the Belgrade University, mainly regarding the teaching method and learning material.¹⁸

In that sense, on the basis of insight to the relevant European and American Chairs for Arabic and Oriental Studies, was created the curriculum with larger number of very attractive obligatory and electoral courses, with the duration of one or two trimesters. Those courses encompass several fields of oriental studies: Linguistic Arabic Studies (Business Arabic, Correspondence, Language of the Arabic media, Dialects of the Arabic Language, History of the Arabic Language, Arabic Grammar Schools, Arabic Lexicography, Arabic Language – Grammar Terminology, Contrastive Analyses of the Arabic and Serbian Language, Comparative Grammar of the Semitic Languages, etc.); Arabic Literature Studies (Classic Arabic Literature, Modern Arabic Literature, Pre-Islamic Arabic Poetry, Qur`an as the Literature Work, Verse in the Arabic Poetry, Literature of the „Mahjar“ Modern Literature of Maghreb, Arabic Drama, Arabic Popular Literature, Arabic Memoire Prose, Arabic Poetic, Literature and Politics in the Islamic World, etc.); Islamic Studies (Bases of the Islamic Civilization, Bases of the Islamic Law, Islam and Christianity, Islamic Fundamentalism, Non-Arabic Islam, Muslim Spain, Islamic Philosophy, Islamic Mysticism, Islamic Art, Calligraphy, Islamic Architecture, etc.), Studies of the Modern Arabic World (Middle East Geography, Economics of the Middle East,

---

18 www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/orijentalistika/arapski

European Colonialism and Arabic World,).¹⁹

With the curriculum composed as such, the graduate M.A. student of Arabic language and literature can easily engaged in the various field of research regarding the Islamic, i.e. Oriental culture and civilization.

Thus, it would be of great benefit for the Serbian national sciences, such as history, literature, ethnology, even antropology, musicology, etc., to have similar curriculum for the Ottoman studies, since the Ottoman period of our history had been and still is the least researched period of our past. Hopefully, with the development of notion of importnace of the Ottoman studies, some new generations would be able to fulfill that task.

LITTERATURE:

Božović Rade, „Zašto proslave nije bilo: još nešto povodom 60 godine orijentalistike“ / *Kulture Istoka*, IV, 12 (1987), 2-7.

Đukanović Marija, „Katedra za orijentalnu filologiju“ / *Sto godina Filozofskog fakulteta*, Beograd, 1963, 477-484 and in: *Orientalistika 70: zbornik radova*, Beograd, 1997, 15-20.

Enciklopedija srpske istoriografije, Beograd: Knowledge, 1997.

Mitrović Anđelka, „Međunarodna afirmacija Fehima Bajraktarevića i jugoslovenske orijentalistike“ / *Nur*, 12, 40, (2004), 24-37.

Idem, „Nauka o Orijentu – neodvojivi deo evropske naučne i kulturne tradicije“ / *Tragovi: Trideset godina sinologije 1974- 2004*, Beograd, 2004, 7-45.

Иста, Научно дело Фехима Бајрактаревића, Београд: Филолошки факултет, 1996.

Idem „Sedamdeset godina Katedre za orijentalistiku“ / *Orientalistika 70: zbornik radova*, Beograd, 1997, 21-28.

Idem, „Hebraistika u Jugoslaviji: juče i sutra“ / *Glossa*, 1, 3 (1995), 35-39.

Idem „75. rođendan Katedre za orijentalistiku – 75. rođendan jugoslovenske iranistike“ / *Nur*, 10, 32 (zima 2002), 52-57.

Idem, „80 godina Katedre za orijentalistiku“ / *Nur*, 15, 49/50 (jesen/zima 2006), 21-33.

Rodinson Maxime, „The Western Image and Western Studies of Islam“ / *The Legacy of Islam*, Oxford, 1974, 9-62.

---

¹⁹ Ibid.

Окић Тајић, „Оријенталистика у Југославију“ / *Преглед*, VIII, X, 127-128, (1934), 403-404.

Tanasković Darko, „*Šest* „decenija orijentalistike na beogradskom Univerzitetu“ / *Kulture Istoka*, 10 (oktobar/decembar, 1986), 51-57.

Idem, „S kućom u svet, a sa svetom kući“ / *Nur*, 12, 40, (2004), 53-62.

Idem, „Zašto u Srbiji nema tradicije naučne islamologije?“ / *Islamobalkanika* 1 (2010), 9-17.

Internet sites:

www.ois.unsa.ba

www.ff.unsa.ba/dokumenti/ispitni_rokovi/juni_sept/historija.pdf

www.f.bg.ac.rs/istorija/program_studija.php?god=3&nivo=0

ff.uns.ac.rs/studije/osnovne/studije_osnovne_istorija.html

www.filfak.ni.ac.rs/studije/osnovne/istorija.html

www.ffuis.edu.ba/faculty/studyProgram/5/

www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/orijentalistika/arapski

Abstract:

There are numerous documents that provide various information about the Greek aspirations toward the region of Macedonia. A question that keeps reappearing is when those aspirations began and how large a territory they encompassed. Early statements of representatives of the Greek political and intellectual elite show that during the time the Greek state was in its infancy, Macedonia was not a political priority. Greek opinions on Ancient Macedonia and Macedonian kings replicate this impeccably. We follow the presentation of ancient Macedonians from ‘barbarians’ and ‘enslavers’ in the 1830s, to ‘Hellenes’ and ‘saviors of Hellenism’ in the 1850s, showing that ancient Macedonians, proclaimed to be Greeks by the means of a textbook, became a focal point of Greek historiography for reasons that were closer to Realpolitik than to scholarly and scientific truth.

Key words: Greece, ancient Macedonia, Paparrigopoulos, historiography politics.

Галина Докашенко

Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Україна

**ЛЮДСЬКЕ ОБЛИЧЧЯ «ВЕЛИКОЇ»
ВІДБУДОВИ
(за матеріалами центральних та місцевих архівів
України)**

Міграції населення (внутрішні та зовнішні) – закономірний історичний процес, однак в цьому закономірному історичному процесі дослідників завжди найбільш цікавить питання причин міграцій, роль об'єктивного та суб'єктивного факторів, методи проходження міграційних потоків тощо. Історія людства, особливо в новітній час, надає чимало прикладів, коли міграції пов'язані з воєнними діями, стихійними лихами, волонтаристськими рішеннями керівництва, тобто міграції стають вимушеними й перетворюють людей на вимушених переселенців. Події останнього року, коли до європейських країн прибула значна кількість населення з буремного Сходу, з країн, де й сьогодні продовжуються бойові дії, підтверджує актуальність вказаної проблеми. Актуальна проблема й для авторки статті, яка стала внутрішньо переміщеною особою у зв'язку із проведенням антитерористичної операції на сході України. Не втратила ця проблема своєї актуальності й для населення Балканського

півострову, яке в останнє десятиріччя минулого століття зазнало значних територіальних змін й переміщень після розпаду Югославії.

Стаття побудована на архівних матеріалах, що зберігаються в центральних (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України - ЦДАВОУ, Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГОУ) та місцевих архівах (Державний архів Донецької області – ДАДО, Державний архів Львівської області). Авторка в складі групи дослідників працювала у вказаних архівах в межах науково-дослідної теми державного замовлення «Міграційні процеси в повоєнному Донбасі і формування регіональної поліетнічності». Наслідком цих архівних розвідок стала публікація збірника матеріалів «Трудові ресурси Донбасу: 1943- 1990 роки» [1]. Використані документи за своїм походженням представляють практично всі основні види історичних джерел: рішення вищих органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевої влади, документи політичних партій та громадських об'єднань, приватне листування тощо.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від завершення Другої світової війни (1945 р.) до початку 50 –х років, коли в основному було відбудовано економіку УРСР. Однак присутні деякі історичні паралелі з подіями межі 80-90 - х років минулого століття та початком ХХІ ст. Ці події об'єднуються спільною проблемою –проведення геополітичних змін пов'язаних: а) із завершенням Другої світової війни та формуванням нового повоєнного світо устрою; б) з розпадом світової системи соціалізму; в) із сучасною спробою фактичної зміни повоєнного світо устрою.

Історіографічна основа проблеми доволі різноманітна, оскільки її досліджують в історичному, політологічному, правовому, соціологічному, демографічному та інших аспектах. Виходячи із завдань роботи історіографію умовно поділили на кілька груп.

Міжнародно-правові положення щодо біженців, мігрантів, переміщених осіб стали юридичним підґрунтям дослідження [2].

Українська історіографія на сучасному етапі розвитку суспільства багато уваги приділяє вивченню так званих «білих плям» в історії. Однією з них є міграційні та демографічні процеси у 1943-1950-ті роки як в Україні в цілому, так і в Донбасі зокрема. Це стосується і періоду 1943-1951 рр., коли розпочиналося та йшло повоєнне залюднення Донбасу. Хоча тема відбудови Донбасу у повоєнний час була в радянській історіографії хрестоматійною, і їй було присвячено велику кількість загальних праць і тематичних монографій, але у першу чергу досліджувалося роль партійних організацій, комсомольських та профспілкових організацій, відновлення органів влади. Найбільш показовим прикладом подібних оцінок є колективна монографія «Нариси історії Донецької обласної партійної організації», яка була складовою частиною серії подібних нарисів з історії партійних організацій більшості областей УРСР. Однак серед літератури вказаного періоду нашу увагу привернули роботи побудовані на величезній кількості фактичного, в тому числі й статистичного матеріалу. До них ми відносимо спеціальну роботу з економічної історії, а також фундаментальну з огляду на джерельну базу «Історію робітників Донбасу». В деяких працях йшлося і про формування робітничих кадрів, але розглядалася головним чином роль шкіл фабрично-заводського навчання у створенні кваліфікованих кадрів важкої промисловості. Демографічні та міграційні процеси, що склали основу трудових ресурсів регіону, не розглядалися [3].

Окрему групу складають сучасні роботи істориків, політологів, економістів. В них викладено сучасне бачення всіх історичних періодів і особливо новітньої історії країни, відсутні посилання на провідну, керівну й спрямовуючу силу комуністичної партії, як це було в попередніх роботах. Серед цього розмаїття дослідник обов'язково звертає увагу на фундаментальну академічну роботу, що підготовлена колективом авторів – співробітників Інституту політичних і етнополітичних досліджень Національної академії наук України, один з розділів останнього шостого тому присвячено саме досліджуваному періоду і він має назву «Останні роки сталінської тиранії», що вже визначає основні оцінки й характеристики нашого періоду [4].

підгрупу складають роботи з регіональної історії - історії Донбасу. В цій підгрупі виділимо одноосібну монографію А.Саржана, колективну монографію під керівництвом З.Лихолобової та кілька статей. Вказані роботи написані на базі архівних матеріалів, із застосуванням загально цивілізаційних принципів оцінки певних історичних періодів та регіонів. Значним досягненням є робота Алфьорова М. А. Автор системно досліджує міграційні процеси в Донбасі, як внутрішні так і зовнішні, оперує дуже об'ємною джерельною базою [5]. Не залишилася за межами уваги автора й мемуарна література, авторами якої були прості учасники описаних подій. Слід відзначити невеликі за обсягом, але дуже емоційні, написані серцем спогади мешканки західноукраїнського регіону Марії Штепи, яка була переселена у східні райони [6].

Предметом пропонованої роботи стало дослідження процесів відбудови господарського комплексу України в перші повоєнні роки в площині забезпечення трудовими ресурсами взагалі, й зокрема, трудові мобілізації на відновлення промисловості Донецької та Луганської областей в західних регіонах. Фактично ці мобілізації були скерованими переміщеннями частини населення із заходу на схід країни. Головним завданням стало визначення історичних уроків такого переміщення, їх вивчення і використання в сучасній вітчизняній та зарубіжній практиці. Роботу виконано на основі антропоцентричного підходу до характеристики історичних подій та їх наслідків.

Основною формою вирішення кадрової проблеми в перший повоєнний період були трудові мобілізації та організовані набори робочої сили (оргнабори). Тільки за 1947 рік в Україні було проведено 80 оргнаборів в промисловість союзного, союзно-республіканського та республіканського підпорядкування в кількості 430.045 осіб [7]. Майже пів мільйона осіб за рік змінили місце свого проживання, характер свого проживання. Проведенням цих акцій займалися спеціально створені органи – загальнореспубліканське та обласні бюро з обліку та розподілу робочої сили. Саме в звітах цих органів ми й знаходимо основні кількісні та частково якісні показники щодо виконання планів відбудови. Аналізуючи звіти, ми звернули увагу на постійні зауваження про невиконання планових показників

у проведенні мобілізації. Так, за підсумками перевірки роботи Львівського обласного Бюро з обліку та розподілу робочої сили – у I-му кварталі 1945 року за наявності плану мобілізації 5.755 осіб, виконано 2.466 осіб, тобто виконання складає 42,8 %; план на 1948 рік складав 3500 осіб, станом на 13.07.1948 р. направлено на роботи 413 осіб. Ситуація не змінюється й на кінець десятиріччя: 1950 рік – за три квартали план мобілізації був 5.098 осіб, його виконали лише на 28,4 %, мобілізувавши 1.447 осіб [8].

Спробу пояснити цю ситуацію знаходимо в листі голови Львівського обласного виконкому в райони області - з метою покращення ситуації з набором робочої сили необхідно: 1. Посилити контроль за набором робочої сили; 2. Надати допомогу місцевій владі; 3. Не чинити перепон колгоспникам, які бажають виїхати на роботу на промислові підприємства; 4. Не відволікати уповноважених з проведення оргнабору на інші роботи. Формулювання занадто загальні, без конкретизації й подібні рішення навряд чи покращать набори робітників. В той же час в архівах зберігаються документи, які показують реальні можливості зрушень, так наводяться результати обстеження збірного пункту, на якому на момент перевірки знаходилось 106 осіб, з них 43 особи не мали документів. Пункт не опалювався, не прибирався, не було організовано харчування [9]. Прийняти заходи щодо нормалізації стану збірного пункту означало б підвищити зацікавленість населення, заохотити його до переїзду на промислові підприємства, ажде це перший етап такого переміщення.

Проводилися трудові мобілізації і в східних регіонах, в основному за рахунок непрацюючого та зайнятого в сільському господарстві населення, але на відміну від західних регіонів переміщення тут відбувалося в межах області, переважно із сільської місцевості до міст [10].

Найбільш драматично сприймаються архівні документи щодо наборів молоді, яку відправляли на навчання до гірничопромислових шкіл та шкіл ФЗН (фабрично-заводського навчання) до східних областей – Донецької (Сталінської) та Луганської (Ворошиловградської)*.

---

*У дужках наведено тогочасні назви областей

Цей драматизм пов'язаний із віковими характеристиками (16 - 17 років, причому відсоток 16-річних юнаків становив майже чверть від загальної кількості мобілізованих) та особливостями ментальності населення західних регіонів, в яких завжди сильними були родинні зв'язки та певний патріархальний уклад їхнього життя. Значна частина молоді залишала школи й поверталася додому, навіть не забравши документи. В архіві Львівської області ми знайшли лист заступника голови виконкому обласної ради головам виконкомів районних рад (1950 рік), в якому він закликає зробити «пильну перевірку» на місцях й негайно доправити до місця навчання втікачів, а в особливих випадках притягнути до судової відповідальності. Звертає увагу той факт, що місцеві керівники співчували цим юнакам, оскільки в документах наводяться факти прийняття їх на роботу без документів, незаконна видача нових документів, приховування осіб, що були мобілізовані до державних трудових резервів [11].

Частина мобілізованих втікала ще до прибуття на пункт призначення, так у довідці про хід мобілізації молоді від 28.02.1948 року зазначена кількість мобілізованої молоді 770 осіб, а на посадку до ешелонів дправлено 239 осіб (31%), в довідці від 1.05.1950 р. наведено кількісні показники на різних етапах призову: план – 1528 осіб, прибули на збірний пункт 1124 особи, дезертирувало (зберагіємо мову документу) 96 осіб, направлено до шкіл 980 осіб, зникли в дорозі 104 особи й до школи зараховано 821 особу. Навіть, якщо порівняти кількість прибулих на збірний пункт (1124 особи) з кількістю зарахованих до навчання в школах (821 особа), то це 73%, отже відсів становить 27% [12].

Невиконання планів призову до шкіл ФЗН керівництво області пояснювало надто просто – голови районних рад передоручили справу призову другорядним особам і самі особисто цим не займалися. Вище ми вже спробували пояснити причини невиконання планів призову й вони зовсім не в особистому усуненні керівників. Дивує й позиція держави щодо забезпечення мобілізованої молоді одягом та взуттям: їм треба було самим купувати їх, а керівників районних рад зобов'язували лише надати необхідну кількість одягу та взуття для продажу мобілізованим. Постає закономірне питання:

чи в змозі були батьки мобілізованих юнаків купити ці товари? Тому не дивує текст наступного листа голови обласної ради, де він повідомляє факти отримання спеціального одягу учніми шкіл, а потім втечу їх з цим одягом додому. В цьому листі кілька разів використано термін «підлітки», тобто дорослі керівники розуміють, що мова йдеться фактично про дітей [13].

Відірвані від рідної домівки, підлітки й на новому місці не завжди зустрічали гостинний прийом: тижнями їх не розподіляли за школами, поганими були побутові умови та умови праці, брали хабарі за відпустку додому, взагалі вважали «політично неблагонадійними» [14]. Біль і туга мобілізованих вражають у їхніх листах додому: працюємо по 12 годин, харчування погане, відсутнє взуття та одяг. Наведемо уривок з листа мобілізованого на роботу до Донецької області юнака своїм рідним в Житомирську область (зберігаємо мову і стиль документу): «Знали бы вы как я здесь мучаюсь. Приезжайте и заберите меня от сюда. Умираю здесь с голоду... Работа трудная, руки и ноги к вечеру наливаются кровью» [15]. Навіть важко уявити емоції батьків після такого листа. Це «людське» обличчя радянської відбудови.

Невиконання планів набору викликає незадоволення республіканського керівництва і місцеві керівники починають порушувати порядок його проведення, вдаючись до фальсифікацій, примусу тощо. Інформацію про це знаходимо в листі керівника Львівського місцевого управління Міністерства трудових ресурсів (№ 896 від 25.06.1948 р.), який констатує наявність «антидержавних методів проведення роботи», відсутність роз'яснювальних заходів, низький рівень медичного обстеження, внаслідок чого школи вимушені повертати учнів додому за станом здоров'я, залучення молоді на збірні пункти під виглядом проведення одноденних зборів, призов кваліфікованих робітників з лісового господарства, які не підлягали призову. Подібну занепокоєність висловлює й районий прокурор Великомогилівського району тієї області, протестуючи проти застосування адміністративних заходів замість добровільного набору [16]. Причина вказаних фальсифікацій знаходиться всередині самої тоталітарної організації влади радянського суспільства, коли невиконання планових завдань

керівництва могло спричинити відставку або звільнення місцевих керівників і бажання зберігти посаду будь-якими засобами мотивувало їх до аморальності дій та рішень.

Низький культурний рівень населення, відсутність роз'яснювальних заходів або із формальне проведення приводило до того, що мешканці західних регіонів фактично нічого не знали про регіон, в який їх преміщували. Про це свідчить лист одного з мобілізованих на навчання до Луганської області, який починається привітанням до рідних «Привіт із Домбаса». Юнак не розуміє значення географічного терміну Донецький басейно (скорочено Донбас) і використовує якийсь жаргонний варіант терміну. На жаль, таке нерозуміння демонструють й державні службовці: в листі секретаря виконкому Брюховицької районної ради Львівської області пояснюється про конкретну особу, що він «звільнений від мобілізації для посилки на Донбас за недоцільністю» (збережено стиль документу) [17]. На наш погляд, саме тут витoki тих мифів про Донбас як про страшний, дикий регіон з високим рівнем криміногеності, які й сьогодні певні політичні сили використовують для посилення протистояння «схід-захід» [18].

На початку 50-х років керівництво СРСР оголосило про досягнення довоєнного рівня з основних економічних показників. Отже «велика» відбудова завершилась, але постає питання про ціну чергової радянської «перемоги»: мільйони людей не за власним бажанням зрушили з рідних домівок, зустрівши на новому місці нові труднощі, нові проблеми. Руйнувалися родинні зв'язки, традиційний уклад життя, знижувався рівень особистісної самооцінки і це створювало «нелюдське» обличчя відбудови. Всі перераховані результати влаштовували керівництво, оскільки вони повністю вписувалися в ідеологію і практику тоталітаризму, в якій людина виконує роль лише гвинтика в системі суспільних відносин. Крах тоталітаризму, його засудження – це не головні історичні уроки попереднього періоду. Головний історичний урок ще не отримав повною мірою своєї практичної реалізації – в центрі будь-яких проблем повинна стояти людина, неповторна людська особистість і, якщо вже й відбуваються певні переміщення, то держава бере на себе увесь тягар відповідальності за долю цих людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Трудові ресурси Донбасу: 1943-1990 роки : 3б. док. / Упор. Ю.І.Абакеля, В.М.Докашенко, Г.П.Докашенко (кер.колективу упоряд.), В.В.Концур – Горлівка, ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – 374 с.
2. Див. Правовий статус біженців і вимушених переселенців. Режим доступу: bibliograph.com.ua>konstitucionnoe-pravo-4/38.htm
3. История рабочих Донбасса [глав. ред. Ю.Ю.Кондуфор]. - К.: Наукова думка, 1981. - Т.2 – Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – 432 с.; История социалистической экономики СССР: в 7 т. [отв. ред. И.А.Гладков]. – М.: Наука, 1978. - Т. 6. - 1946 – начало 1960-х гг. – 589 с. История Украинской ССР в 10 т. [гл. ред. Ю.Ю.Кондуфор] – К.: Наук.думка, 1985. - Т.9. - Вторая половина XX в. – 592 с.; Історія міст та сіл Української РСР: Донецька область. - К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.; Очерки истории Донецкой областной партийной организации [глав. ред. Г.П.Ерхов]. – Донецк: Донбасс, 1978. – 502 с. та ін.
4. Болбат Т. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національно-культурному розвитку Донбасу (1939-1970-ті рр.) / Тетяна Болбат // Схід. - 2004. - №1. - С. 35-38; Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945-2000 / Людмила Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.; Малахова Т.В. Участь трудящих Поділля у відбудові і розвитку Донбасу (1944 - 1950 рр.) / Т.В. Малахова // Український історичний журнал. - 1975. - № 7. - С. 101-105; Політична історія. XX століття. У шести томах [голова ред. колегії І.Ф.Курас] – К.: Генеза, 2003. - Т.6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). – 696 с.; Тодоров І. Внутрішній вимір російської агресії на Донбасі / Ігор Тодоров // Грані історії. – 2015.- № 8. – С.148-158 та ін.
5. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939-1959 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / Микола Алфьоров. - Донецьк – 2007. -20 с; Вугільний Донбас у другій половині XX століття: монографія [під. ред. З.Г.Лихолобової]. – Донецьк: ДонГУ, 2001. – 339 с.; Лихолобова З.Г. Концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині XX століття/ Зоя Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн.. 8. – 2000. –С.8-12; Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст.: Монографія / Анатолій Саржан. - Донецьк: ООО «Лебедь», 2004. – 412 с. та ін.
6. Штепа М. Прийми їх, Господи Боже, в оселях своїх.../ Марія Штепа. – Львів, 2007. – 28 с.
7. ЦДАВОУ. – Фонд 2, опис 7, справа 7464, аркуш 22-28.
8. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. Р-221, оп. 2, спр.

157, арк. 9-10; спр.297, арк.3,4а,18; спр.369, арк.144.

9. Там само. - Спр.369, арк.9-10, 37-38.

10. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.2794, оп.1, спр.89, арк.32, 66, 79, 85.

11. Там само. - Спр.297, арк.16, 39; спр.369, арк.46;спр.563, арк.50.

12. Там само. - Спр.297, арк.24; спр.369, арк.158.

13. Там само. - Спр.298, арк.21; спр.369, арк.46.

14. Там само. - Спр.369, арк.177; спр.558, арк.43-44; спр.697, арк.13, 34-36.

15. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.23, спр.1391, арк.1, 1 зв., 2, 2 зв.

16. ДАЛО. – Ф. Р-221, оп.2, спр.369, арк.8, 192-193; спр.436, арк.47; спр.558, арк.39.

17. Там само. - Спр.436, арк.86, 227.

18. Див. Пять самых распространенных мифов о Донбассе. Режим доступу: <http://ru-polit.livejournal.com/3501193.html?thread=117505417>.

Резюме:

В статті на основі значної кількості архівних документів, частина яких ще не оброблена до публікації, аналізуються форми, методи, напрямки переміщення робочої сили в Україні в перше повоєнне десятиліття. Автор приходить до висновку про перевагу насильницьких методів вирішення проблеми забезпечення трудових ресурсів. Проводиться історична паралель з переміщенням осіб в південнослов'янських країнах після розпаду Югославії та сучасних процесах на сході України. Історичні уроки цих переміщень вказують на необхідність особливої уваги з боку державних органів до переміщених осіб, державного забезпечення їх житлом, роботою тощо.

Ключові слова: трудові мобілізації, організований набір робочої сили, переміщені особи, державне забезпечення.

Abstract:

In the article are analyzed the forms, methods, and directions of the labor forces' relocation on the territory of Ukraine during the first post-war decade. The analysis is made on the basis of a significant amount of archival documents, some of them are still unpublished. It is concluded that providing the manpower of the republic the government mainly used violent methods of relocation. There is given a historical parallel between the relocation of people in the South Slavic countries after Yugoslavia's disintegration and modern processes in the east of Ukraine. Historical lessons of these relocations indicate the need of special attention of government bodies to displaced persons providing them with state housing, work and so forth.

Keywords: labor mobilization, organized labor recruitment, displaced persons, social security.

Сергій Євсеєнко, Дарина Бойко

Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Україна

ДО ІСТОРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ М. БАХМУТА

В останні роки все більш актуальним стає вивчення регіональної історії. Тому не дивно, що історія заснування міста Артемівськ (Бахмут) протягом тривалого часу залишається актуальною темою наукових досліджень [1].

Питання про дату заснування міста Бахмут є самим суперечливим в історії Донеччини. Воно виникло ще на початку XVIII ст. у зв'язку з необхідністю визначити, кому належать соляні промисли в середньому руслі річки Бахмут – слобідським козакам, чи донським. Саме між ними і виникла суперечка, яка мало не переросла у відкрите збройне протистояння. У зв'язку з цим Петро I видав указ за яким солеварні передавалися «на государя» [2, 122-123]. У вказаному документі є і дата заснування поселення – 1701 рік [3].

Але вже в 1725 р., коли Герольдмейстерська контора почала створювати герби для нових міст, керівництво Бахмута відправило запит до канцелярії воєводи з питанням про дату заснування поселення. У відповіді точну дату назвати не змогли і визначили її орієнтовно – «лет тому так с тридцять» [4, 108].

Так само її визначив і І. К. Кирилов в книзі «Цветущее состояние Всероссийского государства», яка вийшла теж в 1725 р.: «Город Бахмут, построен был деревянной острог тому лет с 30 по причине, что чрез торского казака Бирюкова сысканы соляные воды, а в 710-м году на том месте учинена земляная фортеция. Стоит тот город подле реки Бахмута, а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной» (збережено мову оригіналу) [5, 201].

Ця частина опису Бахмута в книзі І.К.Кирилова повністю співпадає з описом підполковника Никифора Львова, представленим останнім у 1725 р. до Герольдмейстерської контори. В той же час у книзі І.К.Кирилова далі зазначається, що воєводою комендантом Бахмута на той час був Никифор Львов, у воєводській канцелярії за штатом значилося: 1 канцелярист, 2 копіювальники, 2 писарі, 2 сторожі, а в фортеці – 3-ротний батальйон чисельністю в 503 чол., серед яких 14 – офіцери. Батальйон утримувався на кошти, що надходили від соляних промислів [6, 45].

В 1846 р. в роботі Івана Беляєва «О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича» вперше з'являється майже міфологічна дата – 1571 рік. Тут вперше згадується шоста Бахмутська сторожа, але ще не зв'язана з містом Бахмут [7, 201].

Але, вже в 1860 р. вийшов довідник «Городские поселения в России», де в статті присвяченій Бахмуту вперше дату 1571 р. прив'язано до початку історії його заснування, поєднавши і Петровську грамоту і роботу

І. Беляєва: «Сведения о начале поселений в окрестностях нынешнего Бахмута, восходят к XVI столетию» - «В 1571 году в росписи Донецких сторожей, наблюдавших за движением ордынцев, упоминается «сторожа Бахмутовская усть Черного Жеребца от Святогорской сторожи полднище», существовавшая на левом берегу Донца, против устья речки Бахмута. ... Бахмутская сторожа была самой крайней на южных пределах Московского царства. Со времени царствования Алексея Михайловича по речке

Торцу, затем по речке Бахмуту были открыты соляные источники. На реку Бахмут с Торца перебрались многие промышленники ... В конце XVII века в Бахмуте насчитывалось 29 солеварен. ... Для защиты от набегов кочевых калмыцких орд и запорожцев в 1703 году велено было в Бахмуте сделать деревянную крепость» (8, 139).

Так, плутаючи факти, було заповнено той «вакуум», яким представлено XVII століття, оскільки поєднали Бахмутську сторожу і місто Бахмут. Автори «Памятной книжки Екатеринославской губернии на 1864 год» теж розставляють все на свої місця: «Водворение прочной оседлости в здешних местах началось спущая целое столетие» (т.ч. після 1571 р.) [9, 178].

У 1880 р. єпископ Феодосій (Макарьєвський) в своїх «Материалах для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия», вже повністю ототожнює місто Бахмут з Бахмутською сторожею, навіть топографічно: «Бахмут, писав Феодосій, - на реке того же имени, древнейшее старожитное займище малороссийского народа. По распоряжению нашего правительства первоначально в 1571 году здесь учрежден был последний на южных пределах Московского царства сторожевой пункт – сторожа Бахмутская» [10, 56].

Визначенню історичної правди В.О. Пірко присвятив багато наукових праць і розвідок [11]. Так, він писав про шосту Бахмутську сторожу: «...вона не являла собою поселення, яке можна було б прийняти за початок нинішнього м. Артемівська*, а була тільки місцем для зустрічі прикордонної служби (сторожі) в межах с. Ямпіль». Так, в документі «Донецькі сторожі за розписом князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського 1571 р. шостій прикордонній сторожі, було наказано: «А от Святогорские сторожи переезду до Бахмутские сторожи полтора днища, верст с 70. А стояти Бахмутовским сторожем на старом месте, а бегати сторожем с той сторожи с вестьми в Путивль Лосицкою дорогою» [12, 114]. В іншому документі «Розписі, до яких урочищ та до яких місць і по яких дорогах з Путівля і Рильська повинні добиратися до Дикого поля за дозором князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського в 1571 р.» приписувалося 6-ій прикордонній сторожі: «... да перелезти Донец на ногайскую сторону (лівий берег

Сіверського Дінця – автори) у Тюндукова болонья, до Донцом на низ до устья Черного Жеребца; а Донец перелезти на Крымскую сторону меж Бахмутовой и Чернага жеребца, да по Бахмутовой на гору до правые розсошины Бахмутовские столпы, да розсошиною на гору верст с 10, да тое розсошину перелезти, да ехати на гряду прямо...» [13, 114-115].

Наводить він і документ «Ведомость, учиненная в Бахмутской управе благочиния, с которого времени город Бахмут возымел свое начало, кто оного был основателем и имеет ли оный какия привилегии и герб и о прочем значит ниже, июля 20 дня 1786 г.

1. Город Бахмут восприял свое начало по данной от его императорского великого государя и царя и великого князя Петра Алексеевича прошлаго 704 года, октября в 14 день высочайшей грамоте Изюмскаго полка полковнику Ф. Шидловскому о построении на реке Бахмуте острожка для убежища от нападения неприятелей при варении соли и с оного времени начал устраиваться.
2. Основатель был онаго города того же полка полковник Шидловской, и по названию реки Бахмута дано нынешнее наименование Бахмут» [14, 133].

Але й до сьогодні датою заснування м. Бахмута є .... 1571 рік.

Таким чином, можна стверджувати, що крапку в історії дати заснування міста Бахмут ставити ще зарано.

---

*За радянських часів місто Бахмут отримало назву Артемівськ на честь більшовика Артема (Сергєєва). У 2016 році місту повернули його історичну назву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846; Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М.: «Наука», 1977; Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк: Український культурологічний Центр, 1998; Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003; Пирко В.А. Сколько же лет Артемовску? // Донбасс. -1991. - № 6; Пірко В.О. Про час заснування м. Артемівська // V всеукраїнська конференція з істор. краєзнавства. Тези доповіді. - К.,1991; Пірко В.О. Джерела про час заснування м. Артемівська // Новые страницы в истории Донбасса. - Донецк, 1995. - Кн. 4. Пірко В. О. Про час заснування Бахмута. // «Український історичний журнал», №6, 1996; Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия, 1880;
2. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.
3. Там само, С. 123.
4. Вергилев В. Доказательство о городе Бахмуте. РГИАПб, ф.1343, оп.5, д.377, л.108.
5. Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М.: «Наука», 1977.
6. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.
7. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846.
8. Городские поселения в Российской империи. Т.1. – СПб, 1860.
9. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав: Изд. Екатеринославского губернского статистического комитета, 1864.
10. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия, 1880.

11. Пірко В.А. Сколько же лет Артемовску?// Донбасс. -1991 .- № 6; Пірко В.О. Про час заснування м. Артемівська // V всеукраїнська конференція з істор. краєзнавства. Тези доповіді. - К.,1991; Пірко В.О. Джерела про час заснування м. Артемівська // Новые страницы в истории Донбасса. - Донецк, 1995. - Кн. 4. Пірко В. О. Про час заснування Бахмута. // «Український історичний журнал», №6, 1996.

12. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.

13. Там само, С. 114.

14. Там само, С. 133.

Резюме:

Стаття присвячена пам'яті видатного українського історика, засновника школи краєзнавців Донеччини – Василя Олексійовича Пірка, в роботах якого на основі архівних матеріалів встановлено було дати заснування багатьох поселень краю. Автори надають порівняльну характеристику історичних джерел щодо часу заснування одного з найстаріших міст Донеччини – Бахмуту.

Ключові слова: Бахмутська фортеця, видобування солі, розвиток поселення, історичні джерела

Abstract:

The article is dedicated to the memory of the outstanding Ukrainian historian, the founder of the school of local historians of the Donetsk region – Vasily A. Pirko, whose works on the basis of archival materials was installed date the founding of many settlements of the region. The authors give a comparative description of historical sources concerning the time of the founding of one of the oldest cities of the Donetsk region – the Bakhmut.

Key words: political system, totalitarianism, trade unions, working efficiency, seven-hour working day, production rate, salary.

Dalibor Jovanovski, Vojislav Sarakinski

University of Skopje

Macedonia

‘TEXTBOOK TRUTHS’ AND POLITICAL DILEMMAS: THE IMAGE OF ANCIENT MACEDONIA IN 19TH CENTURY GREEK HISTORIOGRAPHY

The relationship of Greek historiography with ancient Macedonia can hardly be termed a love story. Many distinguished and influential Greek intellectuals considered ancient Macedonians to be conquerors of Greece. Adamantios Korais, a great figure of the Greek Enlightenment, believed that Philip’s victory at Chaeronea was the precise point in time when Greece lost its freedom.¹ In a paper dedicated to the history of Chios, Korais stressed that the islanders were first enslaved by the Macedonians, followed by the Romans, the Genoans, and finally by the Turks.² Grigorios Paliourotis, another intellectual from the time of the Greek Enlightenment, wrote that Philip’s death inspired courage in the hearts of the Greeks, as well as hope that they could regain freedom.³ The anonymous author of the *Eliniki Nomarchia*, published in Italy in 1806, states that Greece started losing its freedom

---

1 Κουμπουρλής, Γιάννης. «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς. *Δοκιμές*, τ. 13-14, ανοίξη, 2005: p. 155.

2 *Ibid.*

3 *Ibid.*, pp. 178

at the time of Philip's coronation.⁴ In 1808, Athanasios Christopoulos clearly noted that Philip and his son Alexander had occupied Greece.⁵ Similar views were also expressed by Athanasios Stageritis, Spyridon Kondou, Nikolaos Darvaris, and many more.⁶

The creation of the Greek state did not put an end to the tendency to regard ancient Macedonians as occupiers of Greece. As he addressed the public gathered to celebrate the opening of the Othonian University, Constantinos Schinas, the first Rector, stated that Greece had been ruled by the Macedonians, the Romans, and the Byzantines⁷ – and perhaps this would be a suitable place to mention that, according to Roudometof, two speakers at the same event talked about “conquering Macedonians”.⁸ In 1836, Alexandros Soutsos wrote that ancient Greece was a victim of Macedonians and Romans;⁹ a decade later, the great Greek intellectual Nikolaos Saripolos underlined that “after the battle at Chaeronea, heavy ashes of slavery cast darkness over Greece.”¹⁰ In 1841, Iakovos Rizos Nerulos, the president of the Archeological Society of Athens, opened a meeting of the Society reminding the members that, by winning the battle of Chaeronea, Philip destroyed Hellenic freedom – but also did something even more horrendous, by creating Alexander;¹¹ Paparrigopoulos, however, writes that Nerulos' speech rather reflected the speeches of Demosthenes than

---

4 Ανωνόμου του Έλληνος «*Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί Ελευθερίας*», Εκδοτική Θεσσαλονίκης-«βιβλιο...ΒΑΡΔΙΑ», Θεσσαλονίκη 2006, 56; cf. Μανωλοπούλου, Άννα. “Ανωνόμου του Έλληνος ελληνική νομαρχία ήτοι λόγος περι ελευθερίας.” *Φιλολογος* 50 (1993): pp. 293-304.

5 Πλατής, Βασίλειος. *Ιστορική γεωγραφία και εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων τον 19ο αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2008: p. 281.

6 *Ibid.*, p. 266

7 Koulouri, Christina. “Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914).” Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. *Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων* (1988): 1834-1914. Cf. Koulouri, Christina, and Lina Venturas. “Research on Greek textbooks: a survey of current trends.” *Paradigm* 14 (1994): pp. 42-46.

8 Roudometof, Victor, and Roland Robertson. *Nationalism, globalization, and orthodoxy: the social origins of ethnic conflict in the Balkans*. Vol. 89. Greenwood Publishing Group, 2001: 125, n. 3.

9 Πλατής, Βασίλειος. *Ιστορική γεωγραφία...*, p. 282

10 Литоксоу, Д. *Измешана нација*. Скопје, 2006: p. 32

11 Hamilakis, Yannis. *The nation and its ruins: antiquity, archaeology, and national imagination in Greece*. Oxford University Press, 2007: p. 112.

what Greeks were aware of at the time.¹² In 1839, Georgios Kozakis-Tipaldos, another prominent Greek intellectual, presented an interesting division of Greek history. According to his views, the Greek past could be broken down into the following periods: 1. Hellenic (up to the battle of Chaeronea); 2. Helleno-Macedonian (from the battle of Chaeronea to the battle of Cynoscephalae); 3. Helleno-Roman (from Cynoscephalae to Constantine the Great); 4. Helleno-Graeco-Romaic (from Constantine the Great to the fall of Constantinople); 5. Helleno-Ottoman (from the fall of Constantinople to the uprising of 1821); and 6. Modern Hellenic (from the uprising onward).¹³

The snippets mentioned above clearly show that our opening observation is neither ill-willed, nor, for that matter, exclusive. As the modern Greek state was being born, Robert Peckham wrote that Macedonia was not an issue of interest to Greek intellectuals;¹⁴ and, despite his views on geographic and historical Macedonia, Greek historian Ioannis Koliopoulos wrote that, at the time of the Greek uprising, Greek public opinion regarding Macedonia was influenced by those in the West that argued for leaving Macedonia outside of Greece.¹⁵ What Peckham and Koliopoulos said is not unsubstantiated. In Greece, an interesting debate was being conducted concerning ancient Macedonia. Macedonia was routinely left out of the earliest descriptions of the nation, as in 1849 Paparrigopoulos wrote that the ancient Macedonians “were a hybrid race”,¹⁶ while Koubirlis emphasised that the founder of modern Greek historiography referred to the ancient Macedonians in the same way he did to the Romans, as a foreign power.¹⁷ There were even Greek politicians who did not consider ancient Macedonia a part of ancient Greece: thus, a member of the Greek parliament commenced his speech

---

12 Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ. *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος: Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*. MIET, 1986.: p. 70.

13 *Ibid.*, pp. 99-100.

14 Peckham, Robert Shannan. *National histories, natural states: Nationalism and the politics of place in Greece*. IB Tauris, 2001: p. 42.

15 Koliopoulos, Ioannis. “The shaping of the new Macedonia.” In: *History of Macedonia*, Thessaloniki, 2007: p. 174.

16 Robert Shannan Peckham, *National Histories, Natural States...*, p. 42

17 Koubourlis, Ioannis. “European historiographical influences upon the young Konstantinos Paparrigopoulos.” *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)* 11 (2009): p. 53.

on 15 June 1848 with the remark that, in ancient times, Macedonia had occupied Greece.¹⁸

However, after Ioannis Kolettis stood up in the Greek Assembly in January 1844 and made his famous speech in which he promoted the Greek Megali Idea, things started to change. Little by little, the ancient Macedonians, their kingdom and their history began to be considered a part of the Greek traditional past. Greek historians started re-evaluating Ancient Macedonia and including it as an inseparable part of Greek antiquity. Konstantinos Paparrigopoulos, the founder of modern Greek historiography, played an immense role in making ancient Macedonia a part of Greek history and legacy.¹⁹ Just as Spyridon Zambelios, a prominent intellectual from the Ionian Islands, stated that it was ill-advised to consider the Ancient Macedonians occupiers and foreigners in Greece,²⁰ the real first step towards the incorporation of ancient Macedonia within the Greek national realm was a school textbook written by Paparrigopoulos in 1853, in which he proclaims that “Philip, the king of Macedon, who united Greece in 338 B.C., was not a foreigner at all. During ancient times, Macedonians considered themselves to be Greek.²¹ Furthermore, the kings of Macedon were said to be direct descendants of Hercules and other prominent Greek heroes”.²²

Koubourlis notes that Hellenism constitutes the theoretical basis of Paparrigopoulos's final argument in support of the Greek identity of the ancient Macedonians. Thus, the founder of modern Greek historiography wrote: “that [Macedonian Hellenism] is not ancient Hellenism, we have conceded; that it is not Hellenic at all, we deny with all our powers”.²³ Paparrigopoulos constructed “a system of unity” of Greek history, where ancient Macedonia was an important part. As Liakos remarked,

---

18 Πλατής, Βασίλειος. *Ιστορική γεωγραφία...*, 285.

19 Cf. Далибор Јовановски, Константинос Папаригопулос и Македонија: *Историја, историографија и настава по историја*, СИРМ, Скопје, 2007, 187-195.

20 Ζαμπέλιος, Σπυρίδων. *Ασματα δημοτικά της Ελλάδος: εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελλητισμού*. Τυπογραφείον Ερμής, 1852: 45.

21 Paparrēgopoulos, Kōnstantinos D., and Andreas Koromēlas. *Ιστορία του Ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον*, 1853: 57.

22 *Ibid.*, 118

23 Koubourlis, Ioannis. “European historiographical influences upon the young Konstantinos Paparrigopoulos.” *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)* 11 (2009): 61.

there were five Hellenisms: 1. Ancient Hellenism as a father; 2. Macedonian Hellenism as a son; 3. Christian Hellenism as a grandson; 4. Medieval Hellenism as a great-grandson, and 5. Modern Hellenism as a great-great-grandson.²⁴ As a final point, Paparrigopoulos was an ardent Greek nationalist, very much involved in the political debates of the period. Coconas accurately concludes that an essential element of Paparrigopoulos' work concerning strong historical continuity was the Greek nature of the ancient Macedonian kingdom.²⁵

Thus, a quite important school textbook – but a textbook nevertheless – redefined Ancient Macedonia for the Greek public. However, it is common knowledge that textbooks are produced under political and ideological frames. Learning to see what those frames are, what kinds of questions are tolerable, and what kinds of questions are considered outside the acceptable bounds is an important part of critical thinking. Historical 'facts' have a capricious nature. Statements that stand the closest to historical truth are, actually, quite useless.²⁶ This is where historians enter the scene – bringing along contemporary politics and partiality. A textbook narrative could be factually true; however, the problem lies within its narrative substance, which can be obviously partial.²⁷ The narrative substance does not necessarily establish the plot itself; however, it is precisely this substance that serves as an implicit concept used to band together the historical facts within the narrative²⁸ and create a sort of a 'narrative confusion', which would, of course, serve the purposes of the author.

---

24 Liakos, Antonis. "The Construction of National Time: The Making of the Modern Greek Historical Imagination." in Jacques Revel and Giovanni Levi (ed.), *Political uses of the Past. The recent Mediterranean experience*, Frank Cass, London – Portland OR (2002): p. 34.

25 Coconas, Evangelos. *"The Macedonian Question" – a Historical overview and evaluation with special attention to the traditional Greek ideology*, MA thesis, Faculty of Humanities – University of Johannesburg, (2015): p. 146.

26 For example, consider the statement *"Between 431 and 404 BC, several Greek poleis engaged in armed warfare with several other Greek poleis"*. Although perfectly impartial and as close to the absolute truth as possible, it is completely useless, as it tells us nothing about the conflict itself.

27 V. Ankersmit, Frank. *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language*. The Hague, 1983.

28 E.g., the narrative substance "Peloponnesian War" is what connects two rather distinct events, like the Theban attack on Plataea and the Battle of Aegospotami.

‘Narrative confusion’ put aside, it is a fact that history textbooks often tend to mix and match multiple methodologies and disciplines in their narratives. They rarely represent purely political or social-economic history; more often, they read as a medley of social, gender, political, economic and micro-histories.²⁹ Even without making this seem worse than it really is, one has to admit that, more often than not, this results in methodologically ‘ambivalent’ histories.³⁰ History textbooks, the love child of political, economical and ideological interests, are as accurate as they can (or are allowed to) be.

Also, textbooks have a different purpose than a work of original scholarship. Scholarly articles or books are based on original arguments that contribute to the discipline and propose new ways of reading the sources; other scholars are able to follow not just the deductions, but also the process of creating the arguments. In contrast, textbooks introduce a general (and generalized) story, just the ‘universally acceptable’ facts, without offering new or radical opinions that would need to be justified by an academic argument. Except that, in this case, Paparrigopoulos’ textbook offered precisely that – a radically new view, based not on radically new finds or arguments – what new finds could justify this sharp turn in the 1850s? – but rather on redefined national interests and changes in the political compass of his times.

Of course, were it presented in a scholarly journal, things would turn much less elegant, as the presentation of Paparrigopoulos’ thesis is troubled by the shadow of a serious error of methodology, not uncommon even in our time: namely, in order to present someone as Greek, one must first explain what a Greek is (and, of course, what a Macedonian is, in the setting of the 4th century BC). The exact margins of what a Greek is and is not are rather tricky over the entire course of Greek history. It would be distracting and unnecessary to compare what Paparrigopoulos knew to what we know today; however, it is also unavoidable to briefly

---

29 Klerides, Eleftherios. “Imagining the textbook: Textbooks as discourse and genre.” *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 2, no. 1 (2010): pp. 31-54.

30 Klerides, Eleftherios. “Thinking Comparatively about the Textbook: Oscillating Between the National, the International and the Global.” In *Comparative Perspectives on Textbook Research and Their Implications for Quality Education (special issue)*, *Journal of International Cooperation in Education* 14, no. 2 (2011): pp. 51-65.

delve into these matters, as we have to examine the entire span of the argument, and where they have been drawn from.

The first author to debate the actual makings of Hellenism was Herodotus, and, by the mid-4th century BC, a century had passed since Herodotus had stated that all Greeks shared blood, language, cults, culture and lifestyle. By contrast, Homer uses 'Hellene' in order to refer only to the specific natives of Phthia, which implies that the perception of this particular identity was not innate, but rather something that gained currency or was actively emphasized.

Now, it is certainly true that, from the point of view of Herodotus, the Macedonian royal family were bona fide Greeks by blood, language, and lifestyle; there were others, however – and among them Demosthenes in the mid-4th century BC – who argued that Philip was not Greek at all, but a lowly, detestable barbarian. Putting Demosthenes' political attitudes and personal feelings aside, it is thought-provoking that attitudes about the Greekness of Ancient Macedonians were still held in dispute by his time – and were so closely reflected in the shifting historical examples in the time of Paparrigopoulos.

Common Macedonians, people outside the royal house, are discussed less, a fact that is hardly surprising. Nevertheless, it is clear that they had a very particular identity, and that their lifestyle in the Classical era was different to that of Classical Greeks. Macedonians had a different phoné (a meaningless fact either way, as ethnicity and language are not inextricably linked); were pastoral rather than farmers; were ruled by a king; had practices more akin to those of the fierce Thracians than to the Greeks; had to sit at a table and were not allowed to recline until they had killed a boar on foot with no traps and nothing but a spear; did not mix their wine, which was something only barbarians did; were characterized in Athenian circles as uncouth, violent, treacherous and untrustworthy, resembling barbarians in their morality; and finally, did not at all embrace either the mere notion of the polis, or the political concept of civic representation. On top of that, there was the question of Upper Macedonia, whose rulers owed allegiance to the royal palace, but whose population was regarded as nearly semi-barbaric even by people in Lower Macedonia.

As we can see, few things made Macedonians Greek enough so as not to be considered barbarians. So, it should be very hard – nearly impossible, without using modern historical methodology – to simply proclaim a people outside proper Greekness, or covered by a veneer of Greekness that was very thin indeed, as Greek. Yet, this case of bad historical exegesis is precisely what Paparrigopoulos came up with.

3. How did it come about that ancient Macedonia – and especially the times of Philip and Alexander – became such an important issue for the Greeks of the mid-1800s? Georgios Michalopoulos answers the question in his doctoral thesis: “Paparrigopoulos was the first to include Macedonia in the history of ancient Greece. In Phillip II and Alexander, he saw the saviors of Athens and the other Greek cities from political decadence. Paparrigopoulos’ interest in Macedonia was not solely historical: he concluded his chapter on Phillip II with a comparison of Phillip to Vittorio Emmanuele, observing that the Macedonian hegemony over Greece was analogous to the unification of Italy, with Macedonia acting as an ancient Piedmont”.³¹ Roudometof adds that the re-evaluation of the role of Macedon in the history of Greece was intended to fortify the idea of Greek unity.³² In this regard, one cannot avoid mentioning the speech of Konstantinos Asopios, delivered on the occasion of his appointment as rector of the University of Athens in 1856 – merely twenty years after the speech of Schinas – in which he stressed that Alexander the Great was a symbol of unity.³³

But there was another reason why ancient Macedonia was so important for the Greeks: namely, spreading the border of “modern Hellenism”. In 1860, Ioannis Typaldos – Alfonsatos remarked that Alexander the Great had extended the frontiers of Hellenism not by the might of weapons, but by the dissemination of Greek letters,³⁴ and Paparrigopoulos correspondingly credited Alexander the Great for spreading Greek

---

31 Michalopoulos, Georgios. *Greece and Macedonia: 1878-1910. Political parties, irredentism and the Foreign Ministry*, PhD thesis, University of Oxford (2013), p. 50.

32 V. Roudometof, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy*, p. 108.

33 Demetriou, Kyriacos N. “Historians on Macedonian imperialism and Alexander the Great.” *Journal of Modern Greek Studies* 19, no. 1 (2001): 54, n. p. 13.

34 Robert Shannan Peckham, *National Histories, Natural States...*, p. 58

culture across the eastern world.³⁵ The change of attitude of the Greek intellectuals was associated to the Greek territorial ambitions concerning the Ottoman Empire. Compared to the Slavic population, the Greek population in Ottoman Macedonia was negligible. However, if ancient Macedonians were accepted as Greek, Macedonia accordingly became a Greek historical land; textbook history is a very strong weapon.

Be that as it may, the incorporation of Macedonia within the historical narrative of Ancient Greece – as well as its implantation straight into Modern Greek identity – was in plain sight in the history textbooks that were used in Greece. Theodore Zervas noticed that textbooks portrayals of Phillip II and his son Alexander were highly political “in no small part, because Greece wanted to reclaim Macedonia from the Ottoman Empire”.³⁶ Starting from the 1880s, depictions of ancient Macedonia and its connection to Hellenism gained momentum. Interpretations of the past were changed. Demosthenes, who had earlier been characterized in the textbooks as a protector of democracy, especially against Phillip II and Macedonian ambitions to dominate over Greece, came under fire for his lack of political judgement and his opposition to united Greece.³⁷ Links were established between Ancient Macedonian, ancient Greek and Modern Greek history. Phillip II and Alexander the Great were presented as being purely Greek. Macedonia became purely Greek.

At the same time, ordinary Greeks were still mystified at the character and the history, even the territory of Macedonia.³⁸ “According to a widespread rumor, the politician Theodoros Deliyannis asked a merchant from Serres, a large town in the Salonica vilayet, about the commercial volume of the port of his city.

---

35 Zervas, Theodore G.. *Ressurecting the Past, Constructing the Future: A Historical Investigation on the Formation of a Greek National Identity in Schools, 1834-1913*, Dissertations Paper 156, Loyola University Chicago (2010): p. 109.

36 *Ibid.*, p. 117.

37 *Ibid.* , p. 190.

38 Evangelos Kofos states that Crete, Epirus, and Thessaly had precedence over Macedonia; he also believes that mid-19th century Greeks in Athens knew very little of the situation in Macedonia and the Balkans. V. Kofos, Evangelos. “Dilemmas and orientations of Greek policy in Macedonia, 1878-1896.” *Balkan Studies*, 21, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki (1980), p. 45.

In reality, Serres had no port, and the offended merchant returned to Macedonia with stories about the ignorant politicians of Athens”.³⁹

Abstract:

There are numerous documents that provide various information about the Greek aspirations toward the region of Macedonia. A question that keeps reappearing is when those aspirations began and how large a territory they encompassed. Early statements of representatives of the Greek political and intellectual elite show that during the time the Greek state was in its infancy, Macedonia was not a political priority. Greek opinions on Ancient Macedonia and Macedonian kings replicate this impeccably. We follow the presentation of ancient Macedonians from ‘barbarians’ and ‘enslavers’ in the 1830s, to ‘Hellenes’ and ‘saviors of Hellenism’ in the 1850s, showing that ancient Macedonians, proclaimed to be Greeks by the means of a textbook, became a focal point of Greek historiography for reasons that were closer to Realpolitik than to scholarly and scientific truth.

Key words: Greece, ancient Macedonia, Paparrigopoulos, historiography politics.

---

³⁹ Michalopoulos, Georgios. *Greece and Macedonia*, pp. 8-9.

Виктория Концур

Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Україна

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА С СОВЕТСКИМИ РЕПАТРИАНТАМИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1940-Х ГГ (на материалах Украинской ССР)

Проблема репатриации советских военнопленных и граждан, которые насильственно были вывезены в Германию и другие страны Центральной и Западной Европы на принудительные работы во время Второй мировой войны, все еще остается одной из малоисследованных страниц отечественной истории. «Холодная война» между СССР и Западом привела к долговременному замалчиванию и политизации вопроса принудительного труда и репатриации в послевоенной Европе.

Активные научные поиски по данной проблеме были начаты лишь в 1990-х гг., когда исследователи получили доступ к ранее закрытым источникам, среди которых и документация Управления уполномоченного Совета Народных Комиссаров (Совета Министров) СССР по делам репатриации. Одним из первых вопрос послевоенной репатриации советских граждан затронул В. Земсков, осуществив попытку максимально беспристрастно взглянуть на эту противоречивую проблему [1]. Работы украинских исследователей, опубликованные в последнее

время, свидетельствуют о значительном интересе научных работников к судьбе «остарбайтеров» разных регионов Украины. Например, А. Линев посвятил свое научное исследование процессу репатриации жителей Юго-западного региона УССР, М. Бака – Полтавской области, О. Забродец – Волынской, Н. Шипик – Сталинской области [2]. Общую структуру и характеристику деятельности репатриационных органов в Украине исследовала О. В. Буцько [3].

Поскольку репатриация происходила на фоне противостояния времен «холодной войны», неотъемлемой частью этого процесса была идеологическая работа, которая активно проводилась среди репатриантов как Советским Союзом, так и странами Западной Европы. Однако этот аспект репатриации освещается украинскими историками достаточно бегло или же фрагментарно. Отдельные идеологические аспекты репатриации «остарбайтерив»-подолян в условиях «холодной войны» исследовал С. Гальчак, кампанию по подготовке патриотических писем за границу с призывом вернуться на родину детально описал В. Саржан [4].

В этой статье мы ставим цель выяснить основные пути, средства и масштабы идеологизации, использованные партийно-государственным руководством Украинской ССР в борьбе за влияние на репатриантов, возвращение которых имело не только экономическое значение для разрушенной войной страны, но и идеологическое. Массовая репатриация была призвана продемонстрировать всему миру преимущество социализма над капитализмом и обеспечить прочность позиций СССР в послевоенном мире.

Основными источниками исследования являются преимущественно материалы Центрального государственного архива общественных объединений Украины. Партийные постановления, отчеты, справки и спецсообщения под грифом «Тайно», которые позволяют беспристрастно взглянуть на проблему организации агитационной и пропагандистской работы среди репатрируемого населения.

Хронологически рамки статьи охватывают первые послевоенные годы (1945–1947 гг.), когда процесс репатриации советских граждан носил массовый характер [5], а идеологическая работа с ними приобретала особое значение, поскольку пропагандистское влияние на пленных и «остарбайтеров» со стороны фашистской Германии и власовцев было еще достаточно мощным. Кроме того, с марта 1946 г. произошло резкое обострение международного положения. Начало «холодной войны» привело к идеологической борьбе с прежними союзниками по антигитлеровской коалиции, что негативно повлияло на темпы репатриации советских людей [6].

Проблему возвращения своих граждан Советский Союз начал решать задолго до завершения войны. 23 октября 1944 г. Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР было создано Управление Уполномоченного по делам репатриации, по подсчетам которого на конец войны вне пределов СССР осталось около 5 млн. советских граждан: военнопленных, беженцев и гражданских лиц, вывезенных на принудительные работы, большинство из которых составляли так называемые восточные рабочие – «остарбайтеры» [7]. Как отмечалось в докладной записке заведующего организационно-инструкторским отделом ЦК КП(б)У от 28 июня 1945 г. «О политических настроениях граждан СССР, которые были репатриированы из Германии на Украину и работа с ними», только с территории УССР насильственно были вывезены в Германию 2 млн. 143,5 тыс. человек [8]. Согласно договорам, которые Советский Союз заключил в течение 1945 г. с Великобританией, Соединенными Штатами и Францией, репатриация была обязательной для всех бывших жителей территорий, которые до 1939 г. входили в состав СССР [9].

Для организованного возвращения граждан советской властью была создана целая система проверочно-фильтрационных пунктов (лагерей) (ПФП), приемно-передаточных пунктов (ППП), сборно-пересылочных пунктов (СПП), приемно-распределительных пунктов (ПРП) и тому подобное. К 23 декабря 1944 г. во Львовской, Дрогобычской, Волынской и Измаильской областях работали семь ПФП НКВД со средней пропускной способностью 3 000

лиц. Они располагались в Болграде, Владимир-Волынском, Раве-Русской, Яворове, Хырове, Мостиске, Черновцах (позже, в сентябре 1945 г., ПФП из Яворово был переведен в Одессу, а ПФП в Черновцах – ликвидирован [10]. В докладной записке заведующего организационно-инструкторским отделом ЦК КП(б)У от 28 июня 1945 г. отмечалось, что к 1 июня 1945 г. на территории Украины были организованы 6 СПП во Львове, Ковеле, Владимир-Волынском, Раве-Русской, Самборе и Коломые с 10 подпунктами (6 – в районе Львова, 4 – в районе Коломыи). Во всех 24 областях Украины были созданы отделы по делам репатриации при облисполкомах и 40 приемно-распределительных пунктов (по 1–4 в каждой области) [11].

Возобновление разрушенного войной хозяйства стало первоочередным заданием Советского государства. СССР, который понес огромные человеческие потери в годы войны, был чрезвычайно заинтересован в возвращении перемещенных лиц как с точки зрения пополнения демографических потерь, так и увеличения дешевых трудовых ресурсов для послевоенного восстановления. Власть Советского Союза использовала все возможные средства, чтобы вернуть всех своих граждан. Задание усложняла агитационно-пропагандистская деятельность врагов Советского государства и информационная изоляция людей, которые длительное время находились за пределами своей родины. Например, перед приходом частей Красной Армии гитлеровцы развили особенно мощную агитационную работу среди «остарбайтеров». Угрожали им тем, что «придут русские и всех расстреляют», утверждали, что советская власть объявила врагами народа и изменниками родины всех, кто побывал в Германии. Также им предлагали вступать в СС и в так называемую русскую освободительную армию [12].

Большая часть советских граждан с недоверием относилась к враждебной пропаганде, но сомнения и страх приводили к замедлению процесса репатриации. По подсчетам ряда авторов, 70% тех, кто находился за пределами СССР, возвращались из западных зон оккупации Германии добровольно. 5% вывезенных граждан не разделяли эти настроения и твердо решили любой

ценой остаться на Западе. Факт нежелания возвращаться в СССР рассматривался советским руководством как преступление, потому что наносил ощутимый удар по советской идеологии, а именно, разрушал миф о «наилучшей жизни в стране социализма». 25% репатриантов сомневались [13], о чем, например, свидетельствует случай с забойщиком Некрасовим, зафиксированный в Одесском ПФП, который вернулся из Англии и заявил: «Я не чувствую за собой вины перед Родиной, но я не уверен, что ко мне не будут применены репрессии. Англичане и американцы заверяли нас, что всех репатрируемых в Советском Союзе высылают в Сибирь» [14].

О неуверенности репатриантов относительно возможности вернуться к полноценной жизни на родине свидетельствуют и вопросы, которые они чаще всего задавали работникам ПФП и ПРП: «Будем ли мы иметь право голоса?», «Правда ли, что мы будем работать под конвоем?», «Доверят ли мне прежний участок работы?», «Правда ли, что нас будут ставить на самую тяжелую и низкооплачиваемую работу?», «Будем ли мы получать заработную плату?», «Могу ли я получить за хорошую работу звание стахановца или ударника?», «Восстановят ли меня в колхозе?», «Будут ли репатриантов принимать в учебные заведения?»; «Почему у нас забирают паспорта?» [15].

Чтобы противодействовать влиянию врагов на «остарбайтеров» и пленных, а также убедить их в том, что все их права на родине будут восстановлены, Советская власть прибегнула к организации массовой идеологической работы среди имеющих и потенциальных репатриантов, для которых решающее значение приобрела информация о процедуре репатриации и последующей судьбе тех, кто уже вернулся в Советский Союз.

На органы репатриации власть возлагала кроме многочисленных организационных заданий (прием, учет и распределение репатрируемого населения, организация транспортировки, питания, медицинского обслуживания, и так далее), слежки за настроениями граждан, которые вернулись из-за границы так же и пропагандистскую работу с репатриантами. Исполком Винницкого Областного Совета депутатов трудящихся и Обком

КП(б)У, выполняя постановление РНК УССР и ЦК КП(б)У от 31 августа 1944 г. «Об организации приема советских граждан, возвращающихся на родину, которые насильственно были уведены немцами, а также тех, кто по различным причинам оказались за пограничной чертой между СССР и Польшей», постановил «... выделить на каждую железнодорожную станцию необходимое количество агитаторов для проведения политмассовой работы среди советских граждан, которые возвращаются на родину. Обеспечив эти пункты соответствующим количеством литературы и газетами». Председатели исполкомов районов и секретари райкомов партии на местах, где были расселены репатрируемые, были обязаны проводить «соответствующую массово-разъяснительную и политическую работу». Также в постановлении отмечалась необходимость быстрого трудоустройства репатриантов [16].

29 апреля 1945 г. Политбюро ЦК КП(б) Украины выдало специальное постановление «О политической работе среди репатрируемого населения», в котором отмечалась необходимость организации политической работы в проверочно-фильтрационных пунктах (лагерях) и было поручено отделу пропаганды и агитации ЦК КП(б) У с этой целью направить пропагандистские группы во все ПФП, которые находились на территории УССР. Но группы пропагандистов в фильтрационно-проверочные пункты до июня 1945 г. так и не были отправлены, соответственно и политработа среди репатриантов организована не была [17]. Поэтому в следующем постановлении РНК УССР и ЦК КП(б) У от 4 июня 1945 г. «О встрече и отправлении на родину репатрируемых граждан СССР» опять затрагивается вопрос о необходимости усиления внимания партии к организации идеологической работы среди граждан, которые временно вышли из-под ее контроля. Согласно постановления Обкома КП(б) У должны были выделить по 10 организаторов-агитаторов для обслуживания репатрируемых агитационно-массовой работой как на сборных пунктах, так и на пути к месту жительства [18].

Выполнение упомянутого постановления ярко отражает отчет Дрогобычского обкома партии, в котором отмечалось, что уже 20 июня 1945 г. обком направил в Мостицкий, Хыривский и Судово-

Вишнянский фильтрационные и пересылочные пункты бригады по 10 лиц, в состав которых входили представители областного, партийного и комсомольского активов. Они организовали на пунктах «красные уголки», в помещениях которых находились портреты вождей партии и правительства, плакаты и лозунги, библиотечки. На 30 газетных витринах регулярно вывешивались свежие газеты. Однако эта работа не всегда была бесплатной для репатриантов. В отмеченном отчете говорилось о том, что на протяжении месяца книжные киоски продали репатриантам художественной и политической литературы на 7000 руб. и 20000 экземпляров газет [19]. Следовательно, советские органы власти, реализовывая идеологическую обработку репатрируемых граждан, вынуждали последних ее оплачивать.

Кроме агитационной наглядности и прессы советская пропаганда активно использовала радио и кинофильмы. Помещения фильтрационных и пересылочных пунктов были радиофицированы, на их территории была организована демонстрация фильмов. Например, в течение месяца в Мостицком районе было показано 7 фильмов, Судово-Вишнянском – 2, Хыривском – 5 [20].

Среди разнообразных форм политико-массовой работы на пунктах, таких как организация хоров и кружков художественной самодеятельности, случались и курьезные. Например, при Мостицком пункте из числа репатрируемых граждан был организован балетный кружок [21], работа которого кажется нам достаточно сомнительной. Эти кружки, как отмечалось в отчете, на протяжении месяца дали 3 концерта для репатрируемых и 1 концерт для местных крестьян.

Самой распространенной формой идеологической и пропагандистской работы с репатриантами, как свидетельствуют отчеты, были лекции. Только с 20 июня по 20 июля 1945 г. лекторы и докладчики Дрогобычского обкома и райкомов КП(б) У выступили на фильтрационных пунктах 43 раза перед 85 000 аудиторией. Тематика лекций и докладов ограничивалась исключительно рамками партийной идеологии, например, «Партия Ленина-Сталина – вдохновитель и организатор побед над гитлеровской Германией», «Украинско-немецкие националисты

на службе у фашизма», «Решения XII сессии Верховного Совета СССР» и так далее, хотя по вопросам, которые обычно задавали репатрианты работникам пропагандистских групп, становится понятно, что репатриантов больше интересовали проблемы экономического и социального развития в стране, а также вопрос расселения и трудоустройства репатрируемых граждан. Кроме того, агитаторами были проведены 304 беседы и 50 чтений вслух художественных произведений соответствующей тематики, например, такие произведения Симонова как «Русское сердце», «Девушка войны», «Семья встречает воинов-победителей» и много других, на которых присутствовали свыше 25 000 человек [22].

Достаточно часто пропагандистская работа носила примитивный характер и сводилась к раздаче портретов. Например, на ПРП Рава – Русская (Львовская обл.) 22 августа 1945 г. находилось 11 425 лиц, которые ожидали отправления. Среди них агитаторами было распространено портретов Сталина – 150 экземпляров, маршалов СССР – 31, членов Правительства – 30, Т. Шевченко – 5, лозунгов и плакатов – 6000 [23], что в целом составляет 6 216 экземпляров, которые, по нашим подсчетам, получила, по крайней мере, половина репатриантов этого ПРП. Похожие отчеты поступали и из других областей Украинской ССР, подтверждая значительную идеологическую работу с репатриантами, которые находились в ПФП и ПРП достаточно длительное время.

Ежедневно на украинские пункты прибывало по 5–8 000 человек, а отправляли лишь 2–3 000. Вместо определенных правительством 10–12 дней, на протяжении которых репатрианты должны были быть отправлены на постоянное место жительства, они нередко вынуждены были оставаться там по 2–3 месяца. Например, на 23 августа 1945 г. только на ПРП в Ковеле находилось 35 000 репатриантов [24]. Причины задержки заключались не только в неуккомплектованности штата органов репатриации, недостаточном количестве транспорта, но также в необходимости дополнительно проверять прибывших граждан, которые в свое время не проявили лояльность к советской власти. В такой ситуации очутились 343 репатрируемых из Румынии в Измаильскую область в июне 1945 г. Эти люди находились в фильтрационном пункте в Болградском

144

районе больше 3-х месяцев, поскольку рабочие ПФП не могли решить, что с ними делать. Репатрианты выехали в Румынию в 1940 г., в период прихода советской власти в Измаильскую область, после войны решили вернуться домой к своим родным. Командование фильтрационного пункта направило 3 запроса к НКВД СССР, чтобы определить их гражданство и место жительства, но ответы на тот момент получены так и не были [25].

Исследователь проблемы А. А. Линев отмечал, что граждан, отправленных в сборные пункты американской или английской администрацией, проверяли в среднем на протяжении одного года, пока отдельные эпизоды их биографий не были подтверждены или опровергнуты. В случае отсутствия в течение отмеченного срока компрометирующего материала, их засчитывали к рабочим батальонам. Попадались случаи пребывания отдельных людей в фильтрационных пунктах до 10 лет [26].

Долговременное пребывание большого количества репатрируемых на территории пунктов требовало усиленной идеологической работы среди них, поэтому только за сентябрь и первую половину октября 1945 г. на ПРП от 6 областей Украины дополнительно были отправлены 60 агитаторов-организаторов для проведения политической работы среди репатриантов. Кроме того, в сентябре Укрриздатством были опубликованы специально для репатрируемых брошюры на украинском языке М. Калинина «Могущество советского государства», Горбатова «Непобедимые», М. Шолохова «Они сражались за Родину», И. Олифера «Забота советского государства о женщинах-матерях и детях», А. Вишинского «Ленин – великий организатор советского государства», Бухало «Образование в советской Украине», С. Кузнецова «Формула мужества» общим тиражом в 200 000 экземпляров [27].

Большое значение в деле пропаганды имела периодика. Для формирования необходимого общественного мнения Управление пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) в июле 1945 г. рекомендовало Центральному Комитету ВКП(б) обязать редакции республиканских, краевых и областных газет систематически публиковать материалы о пребывании советских людей в фашистской неволе и об их

освобождении Красной Армией, используя для этого сообщения и рассказы репатриантов. Требовалось также размещать в газетах статьи и очерки, в которых шла речь о заботе партии и советского государства относительно трудоустройства таких граждан, их участия в возобновлении хозяйства в городах и селах [28].

Как отмечалось в информации о ходе выполнения постановления ЦК КП(б)У от 4 августа 1945 г. «О политико-воспитательной работе с репатрируемыми советскими гражданами», в течении сентября 1945 г. республиканская газета «Правда Украины» опубликовала 10 статей на данную тематику, «Советская Украина» – 8 статей и корреспонденций и 2 передовых статьи. За этот же период в ПРП, в которых по состоянию на 1 сентября 1945 г. находилось 122 000 репатрируемых граждан, ежедневно выделялись газеты: «Правда» – 4000 экземпляров, «Известия» – 1000, «Советская Украина» – 9423, «Правда Украины» – 4657, «Молодежь Украины» – 3000, «Сталинское племя» – 3000, «Колхозник Украины» – 1000; журналы «Пропагандист и агитатор» – 30, «Перец» – 50, «Блокнот агитатора» – 120; местные областные и городские газеты – от 15–30 экземпляров на каждый пункт; лозунги – 100 000, плакаты – 75 000, что в целом составляет приблизительно 125 000 экземпляров. Таким образом, каждый репатриант, находясь на пункте, ежедневно имел возможность ознакомиться со свежей прессой. Более того, специально для индивидуальной подписки репатриантам, которые уже прибыли на место постоянного жительства, на сентябрь и последующие месяцы 1945 г. из общих фондов газет были выделены газеты «Правда» в количестве 9500 экземпляров, «Известия» – 8300, «Комсомольская правда» – 3200, «Труд» – 4000, а также значительное количество областных, городских и районных газет. Как свидетельствуют официальные отчеты, индивидуальной подпиской на газеты были охвачены практически все граждане, которые вернулись из немецкой неволи [29].

Таким образом, мы можем сделать вывод, что через нормативные документы власть неизменно отмечала большое значение массово-политической работы среди репатриантов для освобождения сознания последних от «буржуазно-реакционной пропаганды». На практике же этот участок работы достаточно часто носил

формальний характер і був зосереджений переважно на отчетності.

СПИСОК ІСПОЛЬЗОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 68–112; Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 3–9.

2. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України / М. Бака // Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 15. – Київ, 2001. – С. 185–190; Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.) / О. В. Забронець // Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. та публіцист. ст. / гол. ред. й упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – С. 107–129; Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках / А. А. Ліньов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т.52. Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Могили, 2006. – С. 38–41; Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945–1953 рр. / Н. Ф. Шипік // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць / Гол. ред. В. М.Вашкевич. – К., 2009. – Спецвипуск. – С. 121–129.

3. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України : зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206–212.

4. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221–237; Саржан В. Ф. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х) / В. Ф. Саржан // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 121–126; Носова А. А. Освещение в средствах массовой информации процесса репатриации советских граждан / А. А. Носова // Вестник Полоцкого государственного университета. Гуманитарные науки. История. – 2011. – № 1. – С. 75–81.

5. Виктор Земсков. Репатриация перемещённых советских граждан. Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_1234.html

6. Гальчак С. Д. Контрпропагандистські заходи радянської сторони щодо нівелювання агітаційно-пропагандистських зусиль суперників у «холодній війні» / С. Д. Гальчак // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. № 13. Історичні науки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2009. – С. 300.

7. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 3–9.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 2.

9. Anglo-American perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1951. A documentary collection. Lubomir U. Luciuk, Bohdan S. Konrdan. – The Limestones Press. – Kingston, Ontario – Vestal – New-York, 1987. – 163 p.

10. ЦДАГОУ. – Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3025, арк. 127.

11. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 2.

12. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 16; спр. 1480, арк. 12–13.

13. Тарле Г. Я. Российская эмиграция в 1940–1950-е годы / Г. Я. Тарле // Россия и современный мир. – 1999. – № 3. – С. 108–129.

14. Проект записки Отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову «О ходе репатриации, об устройстве на работу репатриированных советских граждан и об организации политической работы с ними». 26 июля 1945 г. Источник : Советская жизнь 1945–1953. Москва, РОССПЭН, 2003. – С. 368–377. Режим доступа : <http://istmat.info/node/18438>

15. Там само.

16. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 1.

17. Проект записки Отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову «О ходе репатриации, об устройстве на работу репатриированных советских граждан и об организации политической работы с ними». 26 июля 1945 г. Источник : Советская жизнь 1945–1953. Москва, РОССПЭН, 2003. – С. 368–377. Режим доступа : <http://istmat.info/node/18438>

18. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 3.

19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 4.

20. Там само.

21. Там само.

22. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 4–5; спр. 1480, арк. 70.

23. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 109.

24. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 121.

25. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 9–10.

26. Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках / А. А. Ліньов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 39.

27. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 8.

28. Белорусские оstarбайтеры : документы и материалы : в 3 кн. / сост. : Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. – Мн. : НАРБ, 1998. – Кн. 3, ч. 1. Репатриация (1944–1951) – С. 207.

29. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 9.

Резюме:

В статье на основе широкого круга опубликованных и архивных документов определены основные пути и формы идеологической работы с репатриированными советскими гражданами во время их пребывания в проверочно-фильтрационных пунктах. Автор приходит к выводу, что советская власть неизменно усиливала массово-политическую работу среди репатриантов, поскольку процесс возвращения советских граждан происходил на фоне противостояния времен «холодной войны».

Ключевые слова: идеологическая работа, репатриированные граждане, послевоенный период, проверочно-фильтрационные пункты.

Abstract:

In the article the problem of repatriation (returning to motherland) of Soviet prisoners of war and citizens who were forcibly driven out to Germany and other countries of Central and Western Europe for forced hard labor at the time during World War II is studied. The chronological framework of the article covers 1945-1947 when the process of repatriation had a mass character. The Soviet Union started solving the problem of its citizens' returning in the autumn of 1944. The whole system of repatriation bodies such as checking, filtration and deportation posts was created. The Soviet power assigned to the repatriation bodies not only numerous organizational tasks but also tracking the moods of the citizens who came back from abroad, and propaganda activities with repatriates. On the basis of a wide range of published and archival documents the author defines the main ways and forms of the ideological work with the repatriated Soviet citizens during their stay at the checking and

filtration posts on the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the first post-war years. At those posts the so called "Red corners" were organized. There repatriates could find the portraits of the leaders of the Communist party, libraries, different mottoes and the press. Numerous lectures, mass reading of newspapers and fiction, film shows, radio broadcasting and also amateur talent concerts of an ideological orientation were organized there. The Soviet power steadily strengthened the mass and political work among repatriates as the process of the Soviet citizens' returning took place against the background of the "Cold war" which considerably slowed down the repatriation process. Under the influence of the enemies' propaganda the Soviet citizens doubted, whether they would be able to return to a full-fledged life at home and were afraid to come back. To counteract this influence on repatriates, the Soviet power organized a mass ideological work among them. The workers of the repatriation bodies were obliged to involve in propaganda and ideological activities all the repatriates without any exception as the last ones had spent much time abroad and could bring threat for the Soviet power. About 5000-8000 repatriates arrived at the Ukrainian posts daily, and only 2000-3000 of them were sent away, that is why on the territory of the checking and filtration posts repatriates stayed long enough, sometimes for about one year. This fact gave the chance to the authorities not only to check the separate facts of the repatriates' biography, as well as to carry out their brain washing. The author comes to the conclusion that repatriation of the Soviet citizens had not only economic value for the country destroyed by the war but also was urged to show the advantage of socialism over capitalism to the whole world and provide a strong position to the Soviet Union in the post-war world. The fact of unwillingness to come back to the USSR by the Soviet power was considered as treachery because it struck a strong blow to the Soviet ideology and ruined the myth about «the most beautiful country» in the world. In practice the mass ideological work often had a primitive and formal character and as a result hardly could be rather effective.

Keywords: ideological work, repatriated citizens, post-war years, checking, filtration and deportation posts.

Magdalena Mizgalska

Polin Museum

Poland

**THE STEREOTYPES OF JEWISH
EMIGRANTS TO PALESTINE IN THE 1930'S
(THROUGH THE EYES OF THE SATIRISTS
OF "MUCHA" AND "WRÓBLE NA DACHU"
WEEKLY NEWSPAPERS)**

The inter-war period can be considered as one of the most dynamic in the history of Poland – both for the state and the nation. It was precisely then, that in its multi-ethnic society social processes, reflected in a lively political life, took place. Numerous political parties, amongst both Poles and Jews, attested to the disputes that took place in the search for both sustainability and Poland's growing importance on the political map formed after World War I.

Hopes for a better tomorrow which were awakened during the struggle for liberation, clashed with an ever-increasingly difficulties present in everyday life. An economic crisis, and its effects, was of a great significance. The joy of regained independence was overshadowed by the problems that had to be contended with by both the state and the citizens. Social problems were intertwined with national conflicts. Solutions were sought through various ideological concepts and political systems. Furthermore, solutions were looked for within national models of states created by The Treaty of Versailles (19th June 1919).

Satirical journals played, and still are playing, an important role in the shaping of reader's views and attitudes, they also influence the process of political socialisation. It was not only in inter-war Poland that they played an instrumental role in the preparation and implementation of political campaigns. Within contemporary societies stereotypes were an important element in the processes of "brain washing". Painful, sarcastic and effective cutting satire was more successful at archiving that, than any long and for some boring magazine articles or politician's public speeches. It worked over the longer term than the written word and continued by repetition at social gatherings, etc. In a suggestive manner, it also shaped the image of the Jew-foreigner. It placed the Jews within the nationalist concept of a homogeneous state, where the state privileged titular nationality. The image, and hence the satirical cartoons, spoke and speaks most vividly to a proper social group. Stereotypes are one of the key elements in the techniques of manipulation of societies. In case of growing racial and ethnic conflicts, they also became an important tool used in stabilising of the images of the aliens. The satirical and pejorative image of the Jew helped to prepare the public for the introduction of anti-Semitic laws. Anti-Jewish satirical articles and drawings, similar to those appearing throughout Europe at that time, helped to divert society's attention away from growing social, political and international problems.

Mucha (*The Fly*) and *Wróble na dachu* (*Sparrows on the Roof*) were two of the biggest the satirical magazines published in Poland the 1930s. Both published cartons which could be discussed as examples of an effort taken upon to influence the political attitudes present within the Polish society. I aim at showing some similarities in propaganda language used in both of them, that is why though I concentrate on *Mucha*, I have also decided to describe some caricatures from *Wróble na dachu*.

Jews from Poland on the way to Palestine

During the inter war period European politicians most often considered the Jewish question in the context of emigration of the Jews beyond the borders of their own country. These ideas coincided

152

with a program aimed at rebuilding of the Zionist state of Israel. The nationalist, right-wing party, National Democracy (*Narodowa-Demokracja*), also known as *Endecja*, forcefully highlighted the need of the emigration of Jews from Poland. Within the propaganda and programs of *Narodowa-Demokracja*, Jews were an unnecessary and parasitic element in Poland. *Narodowa Demokracja* initiated a series of operations and political campaigns against the Jews. Stereotypical images of the Jew, presented in a satirical manner, seemed useful in gaining support for these campaigns.

In the 1930s, a considerable number of Jews, who constituted about 11% of the Second Republic's population, emigrated. The scale of Polish-Jewish emigration to Palestine is attested to by their subsequent participation in the establishment of the State of Israel. Among politicians who were born within the Second Republic were, for example, Chaim Azriel Weizman (the first President of Israel), Israel-David Ben-Gurion (the first Prime Minister of Israel) and Menachem Begin Wolfowicz (the Nobel Peace Prize winner and the Prime Minister of Israel).

Among the factors influencing the decision to immigrate to Palestine there were such as an increase of anti-Semitic moods following Hitler's rise to power, the effects of the Great Depression and growing poverty, the promotion of Zionist coming together with an idea of creation a Jewish nation-state, etc.

The coming of Jews to Land of Israel is named *Aliyah*.¹ Before the II WW there were five mass migrations known by this name in today's historiography². One of the biggest took place in 1924-1928 and is known as *The Fourth Aliyah*. The total number of emigrants to Palestine, at this period of time is estimated at about 67.000 people. Over half of them originated from Poland (*Encyclopaedia Judaica* 1978: 634). In Polish historiography it remains under the name of the *Grabski's Aliyah*. It came from the economic downturn in Poland and Prime Minister Władysław Grabski's reforms brought into effect an increase in taxes and brought poverty to many small merchants and artisans. Later, after 1926, the number of Jews forming *Aliyah* (in Hebrew: *olim*)³

1 עלייה (singular *aliyah*), עלייות (plural *aliyot*).

2 The First Aliyah 1882-1903, The Second Aliyah 1904-1914, The Third Aliyah 1919-1923, The Fifth Aliyah 1929-1939.

3 עולה (m. singular *oleh*; f. singular *olah*), עולים (m. and f. plural *olim*).

and migrating to Palestine decreased due to a collapse in the economy of that region. In 1927, only 2.700 people arrived in Palestine. then a remigration of about 5.100 people occurred. A further increase in the number of immigrants - The Fifth Aliyah - was the result of Hitler's rise to power and the rise of anti-Semitism in Europe. Between 1933 and 1936, a total of 164.300 of *olim* arrived.⁴ In the late 1930s, again, there was a decline of immigration.

However it should be remembered, that throughout the 1930s, also an illegal emigration to Palestine, the so-called *Aliyah Bet*⁵, took place. There were two ways of getting to Palestine in an illegal manner - on board of a ship or by going through the desert with a help from a local guide. Ships were moored the coast of Palestine under the pretext of being nothing but tourist cruises. However, after disembarking, immigrants would destroy their tourist passports, and blend into the local population. One of the examples of this form of emigration were the special tours organized on the ship "Velos". The ship's first trip from Athens to Palestine and took place in July 1934. In September 1934, with 350 people on board, mostly Polish Jews, it was detained by the British border police. Only after several months the Jews present aboard were able to enter Palestine legally, with the support from The Jewish Agency. "Velos" passengers had to face the existing immigration law limiting their right to entry – the law introduced on the base of the British Alien Acts due to the British Mandate over the area.

Not all attempts to reach Palestine were successful. Quite often people who had spent their live savings for the journey were not granted entry. Most commonly they either lacked visas or presented poorly forged passports. What is more, due to an increasing interest in such voyage destination, there was also an increase in number of people involved in the organization of illegal transportation. In most cases people involved in that organization themselves in gangs and specialized in both human

4 The main centers of recruitment of the Jewish immigrants to Palestine in 1936 were Poland and Germany - Polish Jews 11.596 (39% of all immigrants), German Jews, 8.180 (27%), Romanian Jews, 1.444 (5%), Lithuanian Jews, 783 (2, 6%), the rest originated from Yemen and Aden, Czechoslovakia, France, Latvia, the United States, Turkey and other countries. *Sprawy narodowościowe* (1937: 507-512).

5 For the numbers of immigrants taking part in aliyah bet each year see: *Encyclopedia* (1971: 537-538), also: Edelheit (2000: 241-246).

transfer and money extortion. In July 1939, the Ministry of Foreign Affairs organised a conference dedicated to “Palestinian Tourism”. It called for the concentration of these trips within the Jewish hands organisations, and eliminating suspect agents.⁶

Jews attempted various ways of getting themselves to Palestine. Apart from passenger ships mentioned before they tried their luck on boards of other ships, for example the ones carrying cement. In August 1934, the ship, “The Union”, took 117 Jews on a board. When they arrived to the Palestinian coast, they were moved to the smaller boats – that was expected to result in decrease of a chance of being detected by the British guards. Although a hundred of them reached Tel Aviv where they dispersed, the rest got arrested by the British and deported to Greece.⁷ Many migration attempts ended tragically, like the one took on by Jankiel (Jacob) Grynszpan, in October 1937. While trying to avoid being caught he jumped from the boat and drowned near Haifa coast.⁸

Another thing worth mentioning, related to the emigration of Jews to Palestine, is the figure of Vladimir Jabotinsky and the political organisation he created. As a leader of the Zionist-Revisionists, in 1936, he announced a plan to evacuate 1.5 million Jews from Eastern Europe to Palestine over a ten years period. Seven hundred thousand of them would come from Poland. Polish authorities were in favour of implementation of that idea. It included a secret agreement with Zionists-Revisionists which covered a wide range cooperation between Polish authorities, and Jabotinsky’s group. That included the fact, that the Revisionists were to receive financial assistance. Jews were trained within Polish training facilities by Polish officers in the techniques of sabotage, resistance and in the organisation and conduct of an underground warfare.⁹

In Palestine itself, many disputes arose with the Jewish community (*jiszuw*). The main causes of the conflicts were the differences between the immigrants who had come from various countries. In 1920s, there was a visible rivalry between arrivals from Russia and Poland. An example of this could be the Tel Aviv City Council elections of 1924.

---

6 For more see: Patek (2009: 103-106).

7 Ibidem (2009: 78-81).

8 Ibidem (2009: 106).

9 Ibidem (2009: 96-97).

In the 1930s, a rivalry arose between the old settlers and Jews with a higher education that had come from Germany. During this period, the conflict between the Revisionists and other political groupings escalated, especially the conflict with the socialists. Jabotinsky accused the socialists of Bolshevism. The Socialists responded, accusing Jabotinsky of supporting fascism.¹⁰

Jews took an active interest and involvement in the development of the Palestinian economy. They devoted their energy and even their lives, to turning deserts or swamps into arable areas. They built roads and irrigation systems from scratch.¹¹ They built settlements in previously uninhabited areas as exemplified by Tel Aviv - city founded in 1909 on the outskirts of the port of Jaffa. Now, Tel Aviv is the second largest city in Israel, where many embassies have their headquarters.

The main agricultural export commodity of Palestine was oranges.¹² Citrus fruit, imported under the "Jaffa" brand name, became popular in Polish market in the 1930s.¹³

***

The phenomenon of emigration to Palestine did not go unnoticed in the most popular Polish satirical press of the time. The first of these was *Mucha*, a satirical weekly newspaper, edited by Władysław Buchner and published in Warsaw. *Mucha* was one of the few journals designed as a tabloid, with traditional fonts and graphic design. It did not use photomontage, a popular technique of the time. In 1933, *Mucha*'s circulation was 40.000 while, by 1936, it had fallen just to 25.000 (Paczkowski 1980: 286-287). *Mucha* sympathised with the views of the right-wing political parties and the nationalists. It often attacked the Polish Socialist Party, supporting anti-socialism and anti-communism. There was not a neighbouring nationality or ethnic group minority living with Poland, which could not be the subject or hadn't become a subject of its severe satire.

---

10 For more see: Chojnowski, Tomaszewski (2001: 20-30).

11 For more see: *Sprawy Narodowościowe*, (1934: 307-309).

12 The export of oranges in the year 1932-1933 was estimated at 4 million cases, of which 2.5 million Jews had produced. *Sprawy Narodowościowe* (1933: 769-772).

13 For more see: Chojnowski, Tomaszewski (2001: 44).

The other was the weekly satirical newspaper *Wróble na Dachu*, published in Kraków by Marian Dąbrowski. It was the biggest competition to *Mucha*. *Wróble na Dachu*'s circulation, in the second half of the 1930's was 45.000-50.000 (Paczkowski 288). Utilising more modern printing presses than the one used by *Mucha*, it reached a higher level of technical publication. However, it did not distinguish itself by a high literary or graphic standard. On one hand, *Wróble na Dachu* represented a position in favour of chauvinism and nationalism, while on the other, it was critical towards communism.

The most complete collection of *Mucha* and *Wróble na dachu* from interwar period is available in The National Library in Warsaw. Some of *Mucha*'s issues are available at the website of the University of Warsaw Library.¹⁴

Images of Jews as an unwanted element

Both magazines depicted the Jews as an unwanted element in the Second Republic, an element which had to be sent abroad at all costs. An example of such views was presented in a caricature printed in *Mucha* on 7th November 1930. The picture shows two Jews walking down a street, as they comment on the decrease in the number of Jewish immigrants. One of them states that England made Jews a moral harm. "*Because, now we can't frighten Poles by threatening to leave them.*"¹⁵ The cartoon was printed after the publication of the UK Government's White Paper, giving a commentary and an official interpretation of the Balfour Declaration. The White Paper lowered the number of Jewish immigrants and limited their right to own land in Palestine.

Images of a Jews described in this article confirm the Frustration-Aggression Theory which says that frustration often leads to aggression. Another psychological theory of the Authoritarian Personality could be a reason of anti-Semitic images published in *Mucha* or *Wróble na dachu*.¹⁶ Authors, cartoonists, readers and supporters of the magazines ridiculed Jews and other minorities in Poland. This way, this way it was easier

---

14 <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=83244> (access: 15 .03.2016).

15 R.N. *Mucha* 7 XI 1930 p. 6.

16 Bergmann (1988: 9-34).

for them to put their complexes and frustrations at ease. The opinion of researcher Jerzy Tomaszewski: "Although anti-Semitism causes suffering of the Jews, it is a disease of other nations as the problem."¹⁷ also supports all these theories.

The Image: *Moral Harm*

The next satire comes from 1938 and is a realistic commentary on the situation in Palestine. Especially in the late 1930s, the British government had reduced the number of *olim* allowed to enter Palestine, regardless their country of origin. During the British Mandate it was a real sticking point among Arabs, Jews and the British.¹⁸ The picture shows the attitude of the British proving there is no room for Jews from Czechoslovakia, Poland, Romania and Germany.¹⁹ It is worth to emphasize that cartoonist made differences between Jews from other parts of Europe. The Jew from Germany as modern and assimilated wears a hat. As a contrast to this, the Jew from the Romania wears a furry hat which symbolizes an orthodox Jew. Also a Jew from Germany isn't showing the sidelocks as the Jew from Romania.

The Image: *England Does Not Allow Jews to Enter Palestine*

Images of Jews as unfit for combat

Mucha very strongly supported the idea that the *olim* in Palestine were not making good soldiers. This statement emanated from the strongly preserved stereotype of the Jewish inhabitants of the Second Republic not being suitable for the military service. In the independent Poland, Jews were treated as an inferior category of soldiers. They were suspected of lack of patriotism for the newly-reborn state, as well as attributed with cowardice, clumsiness and a lack of courage. In particular, they were removed from the navy, airforce and communication troops. In the early years of independence the protests and complaints given to the Jewish deputies regarding this were treated with contempt. In March

---

17 „Antysemityzm powoduje wprowadzić cierpienie Żydów, lecz jako problem jest chorobą innych narodów” (1998: 256).

18 Marrus (1985: 137).

19 *Mucha* 16 XII 1938 p. 5.

1932, the Minister for Military Affairs' response to a parliamentary question resounded loudly. He stated that, "Jews are not suitable for any more serious work than typing."²⁰

Also the stereotype about a Jew, who not only is not brave but presents cowardice, describes a commonly known song *Poszły Żydy na wojnę* (*Jews Went to a War*). One of the verses says:

"Poszły Żydy na wojnę

"Jews went to a war

Chociaż czas był spokojny.

Although the times were calm

Narobili hałasu

They made a noise

*I uciekli do lasu"*²¹

and run to the forest"

An example of deriding of the military skills of the Jews can be seen in a caricature from September 1932. The cartoon shows two Jews talking to each other. One of them is shaved bald, which symbolizes the fact of being a new recruit to the army. His interlocutor has a beard, a long nose and sidelocks- the necessary attributes of Jews in Polish satires. The inscription naively states that he is highly regarded in the army because he is entrusted to man on the checkpoint leading to the barracks.²² This task was treated as secondary, as the one of little importance by comparison to the heroism of Polish soldiers on the battlefield. As such, the Jew is treated as a soldier suitable only for ancillary services, including guard-duty. Jews were perceived in the very same way when it came to being front line soldiers actually standing up for a fight. The same perception of Jews was present in the context of the struggle for the rebirth of Polish statehood.

The Image: *He Trusts*

Another cartoon, from November 1936²³ depicts the Jew as being fearful and cowardly. The authors of this caricature were trying to promote the stereotype of the Jew as hiding behind other nations during wars and battles, even if they are for a just cause. People associated with

20 Rudnicki (2004: 57).

21 Cała (2005: 32)

22 W. Leski, *Mucha* 23 IX 1932 p. 6.

23 F., *Mucha* 13 XI 1936 p. 3.

Narodowa Demokracja in the Second Republic accused Jews of not having fought for the defence of Poland in nineteenth century uprisings and most of all in the times of WWI. It was believed that during the fight over the shape of the borders, Jews exploited Poles. *Narodowa Demokracja* transposed the stereotype of Jews avoiding participation in conflicts and hiding behind other nations over to Palestine. In their opinion, Jews were just passive observers, who did not participate in the fight, even in a country which was to become their homeland. Their propaganda claimed that Jews used the British to fight the Arabs, and so the British wearing a kit beats up the Arab while a Jewish passersby watch.

The Image: *In Palestine*

The last caricature in this series is the most eloquent and also the most offensive. It was published two years before the outbreak of World War II – 1937²⁴. The authors inform the readers of the satire as to how the British would form a Jewish army. Under an umbrella with a Star of David stands a general with an adjutant. Of course, the general has a long beard and sidelocks – an eternal attribute of the Jew – at the same time, in this case, it is a parody of the Orthodox and Hassidic Jews. Behind him, in a row, stands a captain and a colonel busy talking to each other. Gestures performed during the conversation, which are highlighted by the author of the illustration, give the reader an impression that the officers are concluding some business deal. At the end of the row a *goy* (non-Jew), who will shoot the rifle, stands left alone.

The satire from June 1937 aims at showing yet another anti-Semitic stereotype – the one of the Jew who is solely interested in business and procrastination, but not in fighting on the front lines, that a Jew is cowardly and unwilling to risk his own life. There is a strong and clear statement in this case, which says that if there is a need to shoot, then it will be up to a non-Jewish person (*goy*) to do it. This emphasises that the Jews are fit to wear many badges and medals, as well as hiding from the sun under an umbrella, but not for fighting. A *goy* is the one to do the dirty work for them.

---

²⁴ *Mucha* 23 VII 1937 p. 8.

The Image: *England Forms a Jewish Army*

Images of Jews cheating their customers

Another strong motive in the satirical newspapers *Mucha* and *Wróble na Dachy* is a stereotype of a Jew doing business for his own benefit and cheating his customers. This stemmed from the fact that many of the Jews living in the Second Republic were involved in trade and commerce, what is confirmed by the censuses of 1921 and 1931. The Jewish suppliers competed with products made by Christian suppliers. It often happened that Jews would dump the prices. In Poland the escalation of the struggle against Jewish trade, services, and products took on a fierce character in 1930s. In many places, the markets were moved outside the city centre. It aimed at making it more difficult for the Jewish vendors to have access to customers. There were also cases where Saturday was designated as a *market day* – as it is the day of the Jewish Sabbath holiday, that move aimed at exclusion of the Jewish traders. *Narodowa Demokracja*, and the right-wing associations organized a series of propaganda campaigns under the slogan “*Do not buy from the Jews*”. Often these campaigns, especially at the market places, would turn into brawls started by groups of *Endecja* related thugs. Alina Cała published a verse of song sang by the supporters of economic boycott which was presented to her by the inhabitant of north-east Poland. The song has both rhythm and rhymes, which make it very catchy and easy to remember. In a simple way it calls for the expulsion Jews from Poland:

”Nie kupuj u Żyda,

tylko u swojego,

Weż kija sękatego,

Wygoń z Polski Żyda parszywego.

Po co Żydzi w Polsce mają być panami,

Niech lepiej będą w Palestynie Arabów koniami!”²⁵

”Do not buy from Jews,

only from your kind,

Take a gnarled stick,

Exile a mangy Jew from Poland

Why should the Jews be lords in Poland

It is better if they are
Arabs' horses in Palestine!”)

---

25 Cała (2005: 49).

This kind of relation - competition between Jews (the minority) and a different nations (a dominant group) has been a topic of analyzes by sociologists and psychologists. One of them, Helen Fein asserted: "Changes in social structure, political economy, and the state may cause the dominant group to redefine the role of the minority creating competition and other unexpected behaviour by minority-group members which are viewed as illegitimate by the dominant group."²⁶ Regarding to this words, Jewish minority in II Republic Poland wasn't an exception, but the proof for this theory.

Anti-Semitic speeches were not foreign to the sessions of the Parliament in the Second Republic. They were especially intensified in the 1930s.²⁷ In several cases, parliamentary debates resulted in passing of anti-Semitic laws.

The stereotype of the Jew as a fraud in business was used in satires which commented on the situation in Palestine and on *olim*. A cartoon from August 1937²⁸ is one of the examples of representation of that belief. On the picture three, most interested in the controversy sides (Jews, Arabs and British), debate over a map of divided Palestine. Each is easily recognisable - a Jew with sidelocks, a beard, and a Hassidic hat, an Englishman with the British flag and check pants, referring to a Scottish tartan, and an Arab in traditional overalls. John Bull²⁹ who symbolized the stereotypical British people or England itself in caricatures, decides to solve the dispute as in a Jewish market. However other participants of the dispute do not understand what he means and ask for clarification. John Bull replies, "Nothing for you and the rest for me".

The Image: *The Partition of Palestine*

The same kind of humour was presented in *Wróble na dachu*. The next picture perfectly emphasises competition in trade between Catholics and Jews. The cartoon comes from October 1936³⁰ and shows one of the

---

26 Fein H. (1987: 8).

27 For more see: Rudnicki (2004: 382-389; 438-441).

28 *Mucha* 20 VIII 1937 p. 5.

29 for more see: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/304946/John-Bull> (access 21.02.2016).

30 Charlie, *Wróble na dachu* 18 X 1936 p. 8.

Poles waiting until the Jew finally emigrates to Palestine. Only then, he will be able to take the Jew's place in the market and set up his own stalls. It refers to a very specific kind of competition between Poles and Jews in the second half of 1930s in Poland. They not only competed in getting of better place for their shops, stalls or stand places in the markets. They also competed in terms of quality or price of the goods. A client had a choice, and so most of them would buy from the seller offering the lowest prices. Sometimes a fight between Polish and Jewish craftsman and shopkeepers was very strong or became an element of politic game that had to find solution in the parliament. The dispute on forbidding of the ritual slaughter in 1936 is just as good example, as an act forbidding the trade of devotionals to non-believers or between people considering themselves as members of two different religious groups.

The Image: *Following the Geneva debate on Jewish emigration*

to Palestine

A stereotype of the Jewish shopkeeper-cheater is also shown in another cartoon from March 1937³¹. An elderly Jew teaches a trade to a young Jew boy. Although both are preparing for emigration to Madagascar and not to Palestine, the subject of a joke is the same – the Jew is a crook in business. The elderly Jew says to a young one: “Young man, you should learn that one kilo is only 90 grams, but in Madagascar it will only be 75 because, for sure, there are more fools there than in Poland.” Both of them have sidelock, but it is worth mentioning that the teacher makes a lot of gestures with his hands which is typical for Jewish shopkeepers or tradesman in polish culture.

The Image: *Preparing to Emigration*

With similar intent *Wróble na dachu* published the next satirical cartoon. The title “A Joke About Abraham`s beard”, stressed that the joke was aimed at Jews, and in general it pointed out the complexity of Jewish businesses. It was published in April 1934. *Endecja* attributed Jews with complexity and deviousness in various matters—always in their self-interest. In the satire, the Pole mimics Jewish mentality as he

31 F., *Mucha* 19 III 1937 p. 6.

explains who are the Zionists - "The Zionists are Jews who, using a second Jew's money, will send a third Jew to Palestine"!³² Stereotypes about Jews-Zionist used in *Wróble na dachu* were at large similar with the ones present in Western Europe at that time. Jew created by such propaganda was not blindly enslaved to passion. He was arrogant, greedy and thirsty for power.³³

The Image: A Joke about Abraham's Beard

Summary

Cartoons published in *Mucha* exploited the most common stereotypes about Jews in Poland. In addition to the previously mentioned goals which editors, who published these articles, set for themselves, their commercial objectives cannot be overlooked. It was all about amusing existing readers and attracting the new ones. Furthermore, *Mucha* created new waves of anti-Semitic propaganda. Still in most cases it was based upon old, reliable stereotypes.

On one hand, none of the presented cartoons possess any high artistic or literary value. Artistic expression was rough, using non-sophisticated language and simple, satirical drawings of perceived stereotypes concerning the Jews. Most often, this simple, evocative means of expression found their way to the lower and middle levels of Polish society. They legitimised warped points of view. However, in the perception of contemporary reality, they provoked reflection among more critical readers. On the other hand, the satire in *Mucha* could be described as extremely anti-Semitic. The traces of that can be for example found in the weekly newspaper *Szabes Kurier* (*The Shabbat Courier*) or in *Rycerz Niepokalanej* (*The Immaculate Knight*). Certainly, the editors and cartoonists of *Mucha* were well informed on events concerning the political situation in the Second Republic. One of the evidences of this is the comment regarding the British White Paper. However, they preferred to remain silent on certain facts. In their own interest, they created a misleading picture of *olim*. Accordingly to the authors, all Jews in Palestine were the same as Jews in Poland. They

³² J. Zaruba, *Wróble na dachu* 29 IV 1934 p. 3.

³³ Penslar (2007: 1-12).

took Polish stereotypes concerning Jews and transposed them onto the British Mandate territory. They did not take any variations into an account – irrespective of the country of origin of the *olim*.

Bibliography

Books:

Cała A. 2005, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej (Image of a Jew in Polish Folk Culture)*

Chojnowski A., Tomaszewski J. 2001, *Izrael (Israel)*, Warszawa.

Edelheit H. 2000, *History of Zionism. A Handbook and Dictionary*, Boulder.

Encyclopaedia Judaica 1978, Roth C., Wigoder G. (eds.), vol. 2.

Encyclopedia of Zionism and Israel 1971, Patai R. (ed.), vol 1, New York.

Marrus M. R. 1985, *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*, New York-Oxford.

Paczkowski A. 1980, *Prasa polska w latach 1918-1939 (The Polish Press between 1918-1939)*, Warszawa.

Patek A. 2009, *Żydzi w drodze do Palestyny 1934-1944. Szkice z dziejów aliji bet nielegalnej imigracji żydowskiej (Jews on Their Way to Palestine From 1934 to 1944. Sketches From the History of Aliya Bet Illegal Jewish Immigration)*, Kraków.

Rudnicki Sz. 2004, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej (Jews in the Parliament in the Interwar Poland)*, Warszawa.

Tomaszewski J. 1998, *Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r. (The Prelude of Destruction. Expulsion of Polish Jews from Germany in 1938)*, Warszawa.

Articles in books:

Bergmann W. 1988, Approaches to Antisemitism Based on Psychodynamics and Personality Theory, [in:] *Error Without Trial. Psychological Research on Anisemitism*, Bergman W. (ed.) Berlin-New York.

Fein H. 1987, Explanations of the Origin and Evolution of Antisemitism, [in:] *The Persiting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, Fein H. (ed.), Berlin-New York.

Penslar D. J. 2007, Anti-Semites on Zionist: From Indifference to Obsession, [in:] *Anti-Semitism and Anti Zionism in Historical Perspective. Convergence and Divergence*, Herf J. (ed.), New York-London.

Articles in journals:

1933, Erec- Isroel in cołen [Palestyna w liczbach] (Palestine in Numbers).

[in:] *Sprawy Narodowościowe (Nationalities Affairs)*, Warszawa.

1934, Zarządzenia rządu palestyńskiego w sprawie ograniczenia imigracji i strzeżenia zasady pracy żydowskiej w przedsiębiorstwach żydowskich (Palestinian Government Ordinance on the Limitation of Immigration and Safeguarding the Principles of Jewish Labor in Jewish Enterprises) [in:] *Sprawy Narodowościowe (Nationalities Affairs)*, Warszawa.

1937, Palestyna. Stosunki ludnościowe i emigracyjne (Palestine. Population Profile and Immigration), [in:] *Sprawy Narodowościowe (Nationalities Affairs)*, Warszawa.

Internet sources:

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/304946/John-Bull> (access 21.02.2016).

<http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=83244> (access: 15.03.2016).

Олена Мосієць

Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Україна

СТАХАНІВСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ У КІЛЬКІСНОМУ ВИМІРІ (ЗА ОСНОВНИМИ ГАЛУЗЯМИ ВИРОБНИЦТВА ТА РЕГІОНАМИ)

30-ті роки ХХ століття характеризуються спробами вирішення радянським керівництвом багатьох стратегічних державних завдань, зокрема, й у сфері промисловості. Процес нарощування промислового потенціалу СРСР здійснювався форсованими темпами в умовах жорсткої нестачі фінансів. Джерела фінансування промисловості вишукувалися виключно всередині країни, в першу чергу, за рахунок легкої та харчової промисловості й сільського господарства, адже 9/10 капіталовкладень робилися саме у важку промисловість.

Розкручені темпи індустріального розвитку вимагали все більшого зростання обсягів виробництва. П'ятирічний план закладав економічні засади політичної системи, що будувалася. Відставання від його виконання було неприпустимим, адже це засвідчувало б помилковість рішень, прийнятих правлячою партією, та хибність самої ідеї соціалізму [1, с.35]. У цій ситуації ставка була зроблена на організацію масових виробничих змагань, на трудовий героїзм народу, матеріальну зацікавленість,

віру в світле майбутнє. У роки другої п'ятирічки соціалістичне змагання перетворилося на могутній рух новаторів, що виник на базі нової техніки та організації праці й дістав назву стахановського на честь ім'я його зачинателя. Стаханівський рух за порівняно короткий проміжок часу охопив усі галузі промисловості, транспорт, будівництво, сільське господарство тощо.

У статті ми ставимо за мету визначити та проаналізувати динаміку розвитку стаханівського руху в Україні за основними галузями виробництва та областями.

Об'єктом нашого дослідження є стаханівський рух в Україні в економічній та політичній площинах. Предметом постає кількісний вимір новаторського руху за основними галузями виробництва та регіонами.

Узагальнюючі праці з окресленої проблеми умовно можна поділити на праці радянського та пострадянського періодів. Високий рівень ідеологізації у висвітленні заявленої теми, притаманний працям радянського періоду, та звільнення від обмежень владної політики у пострадянські часи дають можливість неупередженого аналізу фактичного матеріалу. Історіографія стаханівського руху доволі широка. Разом із тим, варто зауважити, що кількісний аспект проблеми залишається й досі малодослідженим, а отже потребує подальшого ґрунтовного опрацювання.

Джерельною базою дослідження є переважно матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Донецької області, Постанови громадських організацій, Постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б).

Хронологічні межі статті охоплюють 1935–1936 роки – період зародження та розвитку стаханівського руху.

Як уже було зазначено вище, за короткі терміни стаханівський рух охопив не лише промисловість, а й транспорт, будівництво, сільське господарство. Свідченням стрімкого поширення цього руху була всесоюзна нарада стахановців, що мала місце у листопаді 1935 року. У цій нараді взяли участь і шахтарі, і ткачі, і машиністи, ковалі, сталевари тощо [2].

У грудні 1935 р. відбувся Пленум ЦК ВКП(б), у ході роботи якого повідомлялося про піднесення новаторського руху по всій країні, зазначалося, що рух охопив усі підприємства та куточки держави [3]. У кожній галузі з'являлися послідовники Олексія Стаханова. Так, на залізничному транспорті таким продовжувачем справи О. Стаханова став П. Кривоніс, у сільському господарстві – П. Ангеліна, М. Демченко, в металургії – М. Мазай.

Ми розглянули та проаналізували динаміку розвитку стаханівського руху на прикладі окремих підприємств України, на прикладі окремих галузей виробництва та за регіонами.

Нами було досліджено динаміку розвитку стаханівського руху у 1935 році на 53 підприємствах різних областей та галузей виробництва, виявлено кількість стахановців на 01.10.1935 р., 01.11.1935 р., 20.12.1935 р. Слід зауважити, що на початок жовтня 1935 року на 20 з 53 досліджуваних підприємств стахановців або дійсно не було, або облік таких не проводився. Загальна кількість робітників, охоплених стаханівським рухом, складала 2,6%. Уже через місяць лише два підприємства надають відомості про відсутність новаторів (Грязнянський цукровий завод м. Харків та Чубарівський цукровий завод). Загальна кількість стахановців сягає 6,3%. На кінець 1935 року 14,5% працівників усіх досліджуваних підприємств запроваджують стахановські методи роботи. Привернув увагу й той факт, що спочатку новатори з'являлися на підприємствах вугільної, хімічної, металургійної, машинобудівної промисловості, а підприємства легкої та харчової промисловості включалися в стаханівський рух трохи пізніше [4].

Розглянемо окремі, обрані для дослідження, підприємства. У Харкові стаханівський рух розгорнувся в останніх числах вересня й охопив майже всі великі підприємства міста. Так, наприклад, на заводі «Серп і молот» 10.10.1935 р. було 23 стахановці, 19.10.1935 р. – 115 новаторів, 23.10.1935 р. – 351, а вже за два дні, 25.10.1935 р., їх налічувалося 374. Тобто, за 15 днів кількість стахановців зросла в 16 разів. На Харківському велосипедному заводі за півтора місяці кількість новаторів збільшилася у 43 рази: на 15.10.1935 р. за стаханівськими методами працювали 2 робітники, 20.10.35 р. – 35, 01.11.35 р. – 72, а 25.11.35 р. – уже 87 осіб. За даними

архівних матеріалів, станом на 10.12.1935 р. у Харківській області налічувалося 11576 стахановців, що складало приблизно 8,13% від загальної кількості працівників [5, с. 1, 10, 63].

Про те, що стаханівський рух набирив обертів, свідчать і дані по заводу «Червона зірка» (м. Кірово). На основі Акту перевірки заводу щодо впровадження стахановських методів роботи було складено Таблицю 1, яка наочно демонструє динаміку розвитку руху новаторів на підприємстві [6, с.8].

Таблиця 1: Динаміка росту стаханівського руху на заводі «Червона зірка» (м. Кірово)

Період	Загальна кількість працівників	Кількість стахановців	% стахановців від заг. кількості працівників
01.11.1935 р.	8464	114	1,3
01.12.1935 р.	8759	305	3,5 (у докум. 2,3)
01.01.1936 р.	9015	716	7,9
01.02.1936 р.	9224	985	10,7
01.03.1936 р.	9409	1336	14,2
01.04.1936 р.	9931	2786	28,1
01.05.1936 р.	9828	3780	38,5
01.06.1936 р.	9708	3889	40,1

Дані, подані у таблиці, свідчать про те, що кількість стахановців на заводі за вісім місяців збільшилася приблизно у 34 рази.

Стаханівський рух поширювався й охоплював різні галузі виробництва. На основі архівних даних складено Таблицю 2, яка дозволяє простежити динаміку охоплення рухом різних галузей виробництва [7, с. 22-24].

Таблиця 2: Динаміка розвитку стаханівського руху в Україні за галузями виробництва

Кількість охоплених підприємств	Галузь виробництва	кількість стахановців у %					
		01.11.35	01.01.36	01.02.36	01.03.36	01.04.36	01.05.36
31	кам'яновугільна	12,1	15,0	14,6	10,4	11,0	10,8
9	залізорудна	16,4	19,9	25,4	23,7	16,0	18,3
2	видобуток каоліну	7,6	10,4	11,0	12,2	13,4	19,2
13	хімічна	7,7	18,1	22,0	22,2	26,9	31,6
37	виробництво будматеріалів	7,7	18,5	26,1	29,8	33,7	33,7
6	скляна	16,4	25,3	28,6	30,3	30,7	36,4
13	чорна металургія	5,6	17,1	22,9	23,2	26,7	29,0
75	машинобуд. та металообр.	5,0	18,1	26,1	30,1	34,2	39,4
3	текстильна	4,5	14,8	20,3	23,2	30,5	35,8
10	м'ясна та рибна	5,1	11,8	19,6	24,6	28,5	31,0
3	маслобійна	4,8	7,5	37,8	53,6	57,3	63,6
14	борошномельна	5,2	16,0	22,8	28,6	31,0	28,4
34	хлібопечення	4,9	19,2	20,8	23,9	24,6	27,7
2	цукрова	-	8,3	10,0	12,5	14,1	20,2
4	кондитерська	2,4	14,7	22,0	25,6	29,1	39,4
7	консервна	9,3	21,0	29,0	40,9	36,0	44,3
6	тютюново-махоркова	4,3	15,0	21,7	29,5	25,9	31,2
1	чайна	7,6	10,7	22,4	35,8	41,7	63,6

Дані, подані у таблиці, засвідчують, що більша кількість підприємств, охоплених стаханівським рухом, – це підприємства кам'яновугільної, машинобудівельної, металообробної галузей, виробництво будматеріалів та хлібокомбінати. На нашу думку, це пояснюється декількома причинами. По-перше, витoki цього руху йдуть саме з вугільної промисловості; по-друге, неабияку роль у його розвитку відіграла й сама структура промислового комплексу УСРР, в якому переважали металургійні та паливно-енергетичні підприємства. З іншого боку, безпосередньо за кількістю стахановців протягом листопада 1935 р., на перше місце вийшли підприємства залізорудної, скляної та кам'яновугільної промисловості. Починаючи з 01.02.1936 р. простежується певний спад стаханівського руху в кам'яновугільній галузі, а з 01.03.1936 р. – й у залізорудній. Разом із тим ми можемо побачити позитивну динаміку його розвитку майже у всіх інших галузях виробництва. Вже на 01.05.1936 р. від 10 до 63% працівників різних підприємств активно запроваджували в своїй роботі новаторські методи.

На основі матеріалів обліку стаханівського руху у промисловості на 01.05.1936 р. складено Таблицю 3, яка дає можливість простежити його поширення не лише за галузями виробництва, а й за областями України[7, с.1-6].

Таблиця 3 : Розвиток стаханівського руху в Україні за регіонами

Область	Кількість підприємств	Галузі виробництва, охоплені стаханівським рухом
Донецька	90	Кам'яновугільна, хімічна, коксохімічна, виробництво будматеріалів, скляна, чорна металургія, машинобудування, точна механіка, ремонтні заводи, хлібопечення, м'ясна, рибна
Дніпропетровська	49	Залізорудна, марганцеворудна, чорна металургія, машинобудування, ремонтні заводи, алюмінієва, коксохімічна, виробництво будматеріалів, м'ясна, хлібопечення, борошномельна

Харківська	40	Машинобудування, точна механіка, електромеханіка, пеньково-джутова, борошномельна, кондитерська, м'ясна, виробництво будматеріалів, тютюнова, кондитерська
Одеська	37	Машинобудування, точна механіка, ремонтні заводи, пеньково-джутова, виробництво будматеріалів, пробкова, молочно-масляна, кондитерська, консервна, тютюнова, хлібопечення, борошномельна, чайна
Київська	35	Машинобудування, точна механіка, електротехніка, кондитерська, м'ясна, виробництво будматеріалів, консервна, борошномельна, хлібопечення, тютюнова
Вінницька	9	Машинобудівельні та ремонтні заводи, хімічна, видобуток каоліну, хлібопечення, м'ясна
Чернігівська	8	Виробництво будматеріалів, цукрова, тютюнова, машинобудівельні та ремонтні заводи
Молдавська АСРР	3	Консервна, виробництво будматеріалів

За даними таблиці бачимо, що за кількістю підприємств, охоплених стаханівським рухом, перше місце посідала Донецька область – промисловий регіон, в якому переважали вугільна промисловість, чорна металургія, машинобудування. Важливими засобом піднесення промисловості було її технічне переозброєння, а за рівнем механізації перше місце серед вугільних басейнів світу посідав саме Донбас.

На другому місці була Дніпропетровська область, в якій переважали гірничо-видобувна, харчова промисловість, металургія, енергетика, рослинництво. На підприємствах Дніпропетровської

областістаханівський рух почав розгортатися у другій половині вересня 1935 року. На 1 січня 1936 р. на 22 врахованих підприємствах області нараховувалося 16334 стахановці, на 1 червня 1936 р. – 62602 стахановці, що складало 36,3% загальної кількості робітників [8, с. 129].

Харківська область, яка посідала третє місце за кількістю підприємств, охоплених стаханівським рухом, мала досить високий рівень розвитку економіки, що було обумовлено вигідним економіко-географічним розташуванням. Так, наприклад, близькість вугільно-металургійної бази Донбасу сприяла розвитку машинобудування та металообробки. Достатньо багатий набір власних сировинних ресурсів дозволяв розвивати хімічну промисловість, виробництво будматеріалів та скла.

Одеська область також мала своїх стахановців, що засвідчують дані узагальнюючої Таблиці 4 [9, с. 21].

Таблиця 4: Розвиток стаханівського руху в на підприємствах Одеської області

Підприємство	Кількість робітників	Кількість стахановців	% стахановців від заг. кількості працівників
Завод ім. Січневого повстання	3123	330	10,6
Завод ім. Жовтневої революції	3118	270	8,7
Завод ім. Леніна / верстатобудівельний/	1178	140	11,9
Джутова фабрика	3515	154	4,4
Фабрика взуття	1073	150	13,9
Швейна фабрика ім. Воровського	2401	210	8,7
Канатний завод	1144	98	8,6
Кондитерська фабрика	3800	240	6,3

У середньому, від 6 до 13% працівників вважалися стахановцями. Разом з тим зазначалося, що мало місце включення в їх число працівників, які були ударниками, відмінниками, але не виявили себе ще стахановцями.

Порівняно невелика кількість підприємств, охоплених стаханівським рухом, була у Вінницькій, Чернігівській областях та МАСРР. Вінницька область багата нерудними корисними копалинами. Господарське значення мають родовища каолінів і будівельного каменю. Все це обумовлює розвиток відповідних галузей. Розташування у межах лісостепової зони сприяло розвитку сільського господарства. Економіка МАСРР також мала переважно аграрний характер.

На підставі даних архівів нам також вдалося отримати узагальнюючі дані щодо руху чисельності стахановців у місцевій промисловості НКМП УСРР, що подані в Таблиці 5[7, с.27-28].

Таблиця 5: Рух чисельності стахановців у місцевій промисловості НКМП УСРР

Трести, облісцевпроми та автономні підприємства	Загальна кільк. робітн	Кількість робітників-стахановців					
		1.11.35	1.01.36	1.02.36	1.03.36	1.04.36	1.05.36
1.Промисловість, безпосередньо підлегла НКМП	38622	2623	7282	10527	12596	14688	16417
2.Промисловість, безпосередньо підлегла облісцевпромам в т.ч.:	115608	7066	19041	27105	31686	35948	42597
- Київська обл.	24523	1436	3996	6667	7865	8555	9370
- Чернігівська	4645	326	730	998	1052	1202	1778
- Вінницька	8217	275	949	1497	1697	2260	2802
- Харківська	28935	1763	5037	6723	7826	9327	10880
- Дніпропетровська	20592	1242	3345	4924	5414	6795	7223

- Одеська	18579	1003	3098	4276	5753	6412	7673
- Донецька	8414	876	1644	1679	1695	1918	2329
- МАСРР	1703	145	242	341	384	479	542
Всього по промисловості НКМП УСРР	154230	9689	26323	37632	44282	50636	59014

Примітка: зведення складені без Укравтогенрасту, Слов'янського керамічного заводу, Гніванського гранітного кар'єроуправління та заводу ім. Акулова, керівництво яких не подало відомостей.

Існує невідповідність даних за областями на 01.04.1936 р. Загальна кількість стахановців становить 35948 осіб, а сумарна кількість за областями – 36948. З огляду на це можна зробити припущення, що дані надавалися некоректно.

Так само виявлено невідповідності у поданні відсоткових даних. Упродовж п'яти з шести наведених місяців дані завищено в середньому від 1 до 4% (найбільше по Чернігівській області), про що свідчить Таблиця 6[7, с.27-28].

Таблиця 6: Рух чисельності стахановців у місцевій промисловості НКМП УСРР (у відсотках)

Трести, облісцевпроми та автономні підприємства	% кількості стахановців до загальної кількості робітників											
	01.11.35		01.01.36		01.02.36		01.03.36		01.04.36		01.05.36	
	за докум.	по факту	за докум.	по факту	за докум.	по факту	за докум.	по факту	за докум.	по факту	за докум.	по факту
Всього по промисловості НКМП УСРР	6,9	6,3	18,2	17,1	26,1	24,4	30,5	28,7	34,3	32,8	38,3	38,3
В тому числі												
1.Промисловість, безпосередньо підлегла НКМП	7,4	6,7	19,6	18,6	28,1	27,3	33,3	32,6	38,5	38	42,5	42,5
2.Промисловість, безпосередньо підлегла облісцевпромам в т.ч.:	6,7	6,1	17,8	16,5	25,4	23,4	29,6	27,4	32,9	31,1	36,8	36,8

Стаханівський рух в Україні у кількісному вимірі

- Київська обл.	6,1	5,9	16,4	16,3	29,0	27,2	34,6	32,1	36,9	34,9	38,2	38,2
- Чернігівська	8,6	7,0	18,6	15,7	25,4	21,5	27,1	22,6	29,5	25,9	38,3	38,3
- Вінницька	3,6	3,3	12,5	11,5	19,9	18,2	23,2	20,7	30,2	27,5	34,1	34,1
- Харківська	6,5	6,1	18,6	17,4	25,0	23,2	28,9	27,0	33,6	32,2	37,6	37,6
- Дніпропетров.	7,0	6,0	18,7	16,2	26,6	23,9	28,6	26,3	30,1	33,0	35,1	35,1
- Одеська	6,3	5,4	18,1	16,7	24,2	23,0	31,9	30,9	35,5	34,5	41,3	41,3
- Донецька	12,0	10,4	21,5	19,5	21,7	20,0	22,0	20,1	23,9	22,8	27,7	27,7
- МАСРР	9,4	8,5	15,4	14,2	22,1	20,0	25,1	22,5	32,3	28,1	31,8	31,8

Більш наочно наведені у таблиці дані демонструють наступні діаграми[7, с.27-28].

Діаграма 1

Наведені факти свідчать, що протягом 1935–1936 рр. стаханівський рух набирає обертів як у різних галузях виробництва, так і у різних областях України.

Охоплював стаханівський рух і сільське господарство. Упродовж 1935–1937 рр. в Україні у виробничих змаганнях взяли участь 19,9 тис. колективних господарств (70% усіх колгоспів УСРР), 146 МТС, 430 радгоспів, 42,2 тис. бригад. Загальна кількість передовиків сільського господарства перевищила 20 тис. осіб[10, с.52].

Можна з упевненістю говорити про те, що за більшістю з цих трудових подвигів стояли фіктивні досягнення, адані, подані у звітах, м'яко кажучи, були роздутими. Але не можна заперечувати й той факт, що результатом такого економічного розвитку Радянського Союзу в 30-ті

роки став вихід держави на перше місце в Європі та на друге у світі за обсягами промислового виробництва. В країні було створено нові галузі промисловості, які були здатні виробляти обладнання, що не поступалося за якістю світовим аналогам. І не останню роль у цьому відіграв саме стаханівський рух.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Докашенко В.М., Докашенко Г.П. Донецчина: Люди. Духовність. Природа : навч. посіб. до курсу «Історія рідного краю» для студентів спеціальності 6.02.03.02.Історія* / Віктор Миколайович Докашенко, Галина Петрівна Докашенко. – Горлівка : Вид-во Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «ДДПУ», 2012. – 208 с.

2. Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев 14–17 ноября 1935 г. Стенографический отчет. – М. :Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – 384 с.

3. РезолюцияПленумаЦК ВКП(б). Москва 21-25 декабря 1935 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 284–295.

4. Сведения по учету стахановского движения в промышленности. / Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 212, 213.

5. Материалы о развитии стахановского движения на предприятиях Харькова. / Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 639.

6. Акт проверки работы ЗК завода «Красная звезда» по организации стахановского движения. / Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 863.

7. Таблиці та діаграми складено заданими: Материалы единовременного учета стахановського движения в промышленности. / Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1037.

8. Материалы о работе по стахановському движению в Днепропетровской области. / Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 863.

9. Протоколи нарад стахановців, рапорта, постанови та інші матеріали по питанням стаханівського руху. / Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 637.

10. Билан С. А. Развитие стахановского движения в области сельского хозяйства Украины в 30-х гг. XX столетия / Сергей Алексеевич Билан // Вестник Удмуртского университета. – 2013. – Вып. 3. – С. 46–54.

Резюме:

У статті на основі певної кількості архівних документів розглядається динаміка розвитку стаханівського руху протягом 1935-1936 рр. Результатом цієї наукової розвідки є висновок про те, що рух новаторів за досить короткий термін охопив майже всі галузі виробництва та сільське господарство у різних областях України.

Ключові слова: стаханівський рух, динаміка розвитку, кількісний аспект, галузі виробництва

Abstract:

In the article the author studies the dynamic development of the Stakhanov movement during 1935-1936 on the basis of a number of archival documents. As the result of the carried-out scientific work it was concluded that for a very short term the movement of innovators involved practically all the branches of production and agriculture in different areas of Ukraine.

Keywords: Stakhanov movement, dynamics of development, quantitative aspect, branches of production.

Ирена Љубомировић

University of Niš
Serbia

РЕЛИГИЈСКИ ЖИВОТ НАИСА У III И IV ВЕКУ Н.Е.

Назив града Ниш је пословењени облик античког имена *Naissus*. Назив *Naissus* не може се тумачити латинским језичким средствима, што значи да су га Римљани преузели од домородачког становништва (Келта, Илира или Трачана).¹ У науци је најдуже преовладала хипотеза да је име града келтског порекла и да је настало према имену реке на чијим обалама се град налазио.² Град Наис је улазио у састав Дарданије, источно од Јужне Мораве и налазио се у њеном најсевернијем делу. Птоlemeј је забележио да су градови Наис, Скупи, Улпијана и Арибансион улазили у састав Дарданије.³ Да се Наис налазио на северу поменуте области сведочи Плинијево излагање. Он у “Историји природе” наводи да су Маргус (Морава), Тимакус (Тимок) и Пинкус (Пек) реке које теку из земље Дарданаца.⁴ Птоlemeјеве и Плинијеве податке потврђује и један епиграфски споменик. Реч је о фрагменту надгробног натписа из Рима на коме се спомиње кандидат за једно од командних места резервисаних за припаднике витешког сталежа (*militiae petitor*) који је био из Наиса у Дарданији (*Naisso Dardaniae*).⁵

Религијски живот града у великој мери је био условљен римском државном религијом која је подразумевала поштовање царског култа и capitoлинског тројства, које су чинили Јупитер, Јунона и Минерва. Обожавање паганских богова је дозвољавало сваком вернику да се опреми различитим сликама и симболима из свих земаља и религија. Локално становништво је поштовало божанства преузета из грчко-римске религије - углавном су становници били наклоњени боговима који су обезбеђивали напредак и просперитет као што су били Фортуна и Меркур или богату жетву коју је доносио Либер, док су за здравље и сигурност били задужени Асклепије и Херкул.⁶ Домаће становништво у провинцијама је поред ових богова поштовало и локална божанства те су тако код Келта били раширени богови природе, раскршћа, виле, нимфе.⁷ Код Трачана се срећу “Херој”, бог ловац и ратник, Силван, бог шуме, Еракура коју су поистовећивали са Хером.⁸

Током I и II века у Римском царству шириће се оријентална веровања и култови које је углавном преносила војска. Војници су поштовали званичне култове, али су истовремено обожавали и богове завичаја или краја у којем су служили.⁹ Источњачки култови Велике Мајке (*Magna Mater*) из Мале Азије, Серапис и Изиде из Египта и Митра, бог сунца и неба из Ирана пренети су у балканске провинције кретањем војних јединица, трговаца и занатлија. Војска, стационарирана у Подунављу, неговала је поменуте култове те су тако Сераписови и Изидини завети најбројнији у Горњој Панонији и Далмацији, док се у Горњој Мезији срећу само у утврђењу и насељу *Timacum Minus*.¹⁰ Представе Сераписа и Изиде су биле прилагођене грчко-римском иконографском обрасцу. Тако се временом Изиде претворила у тип *Isis-Tyche* и *Isis-Fortuna*, док је Серапис представљен попут врховног бога Зевса или Јупитера.¹¹ Источњачке култове у балканским провинцијама потиснуће Митрин култ који се најинтензивније ширио крајем II и у III веку да би у IV веку превагу однело хришћанство.¹²

На територији Наиса, половину пронађених споменика чине жртвеници. Посвете на њима сведоче да су подизани римским

божанствима: Јупитеру, Јунони, Фортуни, Либеру и Либери, Херкулу, затим оријенталним - Митри, и домаћим, трачким или илирским: Мундрит¹³, Трачки коњаник¹⁴, *Dardania*¹⁵, *Atta*.¹⁶ Од укупног броја жртвеника највећи број је посвећен врховном богу Јупитеру, било самом или у заједници са другим боговима. Римски Јупитер је у већини случајева са неким епитетом *Optimus Maximus*,¹⁷ *Paternus*,¹⁸ *Capitolinus*,¹⁹ *Depulsor*,²⁰ *Cohortalis*.²¹ Култ Јупитера Капитолинског једини је био раширен у читавом Царству, док су остали његови епитети много ређи на споменицима и срећу се углавном у провинцијама.²² Такав је случај са божанством *Iuppiter Cohortalis* чији је епитет изведен од *cohors*, али не знамо тачно каква је била његова функција. Пошто су његови дедиканти ретко војници претпоставља се да није божанство рата као *Iuppiter Stator* или *Iuppiter Victor*.²³ Споменици посвећени овом Јупитеру углавном потичу из западних илирских области, тј. Далмације док их у осталим деловима Балканског полуострва уопште и нема.²⁴ Бог рата био је *Iuppiter Depulsor* који је поштован као локално божанство у подунавским провинцијама (Панонија и Норик), док је у источним областима Балканског полуострва, у Тракији и Доњој Мезији готово непознат. На територији Горње Мезије документован је управо на већ поменутом споменику из Науса.²⁵ Јупитер носи и епитет *Paternus* (очински) на четири споменика са територије Науса. Овај епитет је могао стајати и уз неко друго божанство на споменицима које су подизали досељеници. На једном споменику из Науса дедиканти су ветерани легије *VII Claudia*, па се стога претпоставља да нису били из Горње Мезије.²⁶ Јупитер се среће и у заједници са Јуноном и Минервом, јер је Капитолинска тријада је била заштитник римске државе и војске. На два споменика из Науса Јупитер је у заједници са Јуноном и дедиканти су војници на једном Гај Јулије Севандус, ветеран²⁷, а на другом Клаудије Јулије Викторинус, *beneficiarius consularis* легије *VII Claudia*.²⁸

На једном изгубљеном натпису из Науса, Јупитеру и Јунони су придружени Либер и Хилара.²⁹ Брилово мишљење да је Хилара друго име за Либеру прихватили су и каснији аутори.³⁰ Богиња која је најчешће здружена с Либером јесте његова паредра *Libera* и придев *hilara*, који значи “радосна, весела”, одговарао би њеном имену. Уз

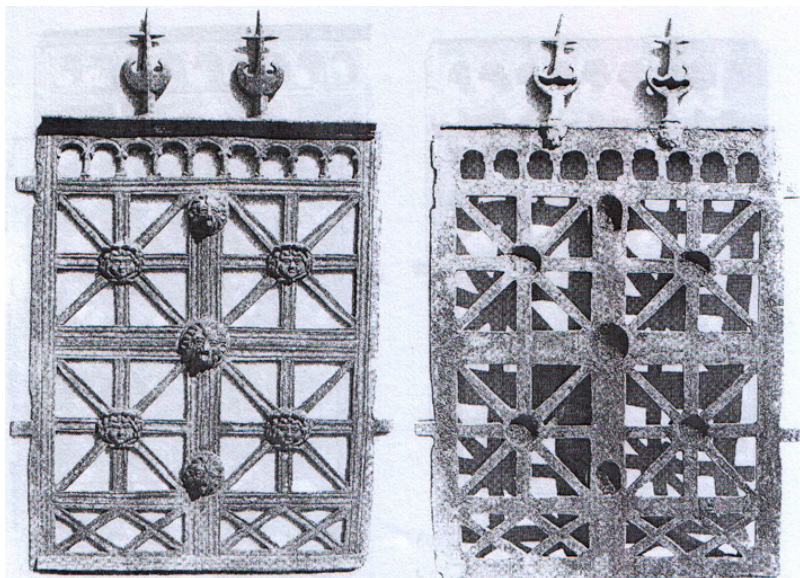
име Либера на натпису из Наиса стоји реч *deus* што није уобичајено за ово божанство на споменицима у балканским провинцијама.³¹ У Горњој Мезији Либер се најчешће јавља са епитетом *Pater*.³² Споменици посвећени Либеру и Хилари у суседним римским провинцијама – Далмацији, Панонији и Дакији – су бројни, те се стога може претпоставити да се под овим именом крију домаћа божанства плодности и вегетације.³³ Либер и Либера су могла бити имена дата старим божанствима балканских земаља у време римских освајања и вероватно су заменили аутохтона божанства плодности и вегетације. Име Хилара указује да су Либер и Либера поштовани као божанства уживања, плодности и веселја па самим тим врло могуће и вина. Ова божанства су била везана за природу, вегетацију, плодност и заштиту бербе, а њихов култ је заживео са римским освајањем и доласком римске војске.³⁴

На територији Наиса пронађен је и споменик са дедикацијом Домни Краљици (*Domnae Reginae*) и Домну и Срећном Исходу (*Domno et Bono Evento*).³⁵ Иако су старији истраживачи сматрали да су *Domna* тј. *Domina* и *Domnus* тј. *Dominus* могли бити Кибела и Атис, ова претпоставка није потврђена.³⁶ Назив *Domina* је био карактеристичан за Кибелу, али су могла да га понесу и друга божанства, римска, грчка али и локална.³⁷ Персонификација «Добар исход» (*Bonus Eventus*) први пут је поменута на једном горњомезијском споменику, док се у суседним провинцијама чешће јавља. *Bonus Eventus* је древно италско божанство које се призивало за срећан исход неког подухвата. Његов култ је посебно негован у редовима римских војника.³⁸ Култ Фортуне је на територији Горње Мезије био веома раширен. Ова богиња је поштована као заштитница поједних породица и носила је различите епитете: *Aeterna*, *Augusta*, *Domestica*, *Magna*. Срећемо је у култној заједници са Јупитером и Либером.³⁹ На жртвенику из Наиса помиње се име свештеника Аурелија Декстера, који је могао да служи у храму ове богиње.⁴⁰ На једном жртвенику пронађеном у Тврђави наилазимо на дедикацију *Attae sacrum*.⁴¹ Ђ. Бошковић је претпоставио да се ради о египатском богу Атону који је међу римским војницима илирског или трачког порекла добио локални карактер. Према другој његовој претпоставци, реч је могла бити и о локалном божанству трачког

или илирског порекла.⁴² Према мишљењу М. Суића о истоименом богу, који се помиње и на вотивној икони Трачког коњаника, реч је била о илирском богу Татону (*deus Tato*).⁴³ С. Ферјанчић указује да се ради о локалном, дарданском божанству чије име је у номинативу гласило *Atto*.⁴⁴ На вотивној икони Трачког коњаника уклесано је име божанства које се на основу тога што су почетна слова *A* и *T* уклесана у лигатури може читати као *Tatoni* или *Atoni*.⁴⁵ С обзиром да се божанство *Atta* већ среће на претходно поменутом споменику претпоставља се да се ради о истом божанству и на икони с представом трачког коњаника. У прилог тези да божанство није домаће П. Петровић наводи да је дедикант Петилије Аурелијан, војник легије *VII Claudia* био странац те стога ни божанство није могло бити домаће.⁴⁶ Мушко име *Atta* које се може довести у везу са истоименим божанством води порекло из дарданске ономастике на основу чега се може закључити да је и божанство било дарданско.⁴⁷

Представе паганских божанства Асклепија (*Asclepius*) и Хигије (*Hygia*) срећу се на бронзаној огради откривеној приликом археолошких ископавања на Медијани током 2000. године (Слика 1).⁴⁸ По свој прилици ограда је стајала као олтарска преграда у апсиди триклинјума виле са перистилом и састојала се од осам канцела, четири са леве и четири са десне стране. Пронађена су четири канцела, две херме са ликовима Асклепија и Луне, и подножје треће херме, вероватно неког женског божанства.⁴⁹ М. Васић сматра да преостала четири божанства на огради могу бити Сол (*Sol*), односно Хелије (*Helios*), као мушки пандан Луни (*Luna*) - грчкој Селени (*Selene*), потом Хигија (*Hygieia*), као пандан Асклепију (*Asclepius*) и могуће Дионис (*Dionysus*) или Херакле (*Heracles*), док је од женских божанства могла бити представљена Дијана (*Diana*) - Артемида (*Artemis*). Ова божанства названа су «јатричка» јер се радило о боговима који су штитили људе од болести и помагали им да буду излечени. Подсетићемо и на групни налаз скулптура откривених у вили на Медијани 1972. године, међу којима је било статуа Асклепије, Хигија, Артемида, Диониса, Херакла и Меркура - Хермеса.⁵⁰ Скулптуре су биле смештене у самој апсиди док је ограда била на њеном улазу. М. Васић сматра да је апсиду виле у светилиште претворио император Јулијан Апостата, током свог

боравка у Наису 361. године. Јулијан је приватне храмове градио и на другим местима и један такав подигао је само неколико месеци касније у Константинопољу.⁵¹ Јулијанова политика била је и усмерена у правцу обнове култова паганских божанстава и изградње или обнове њихових храмова.⁵²

Слика 1: Бронзана ограда пронађена на Медијани
(Vasić, 2005, p. 86.)

Луна или Селена је богиња Месеца и њена улога је вишеструка, између осталог и сотериолошка. Њен мушки парњак је Сол тј. Хелије који је врховно божанство Јулијановог пантеона.⁵³ Он је изједначен са персијским Митром, чији култ су нарочито поштовали војници широм Царства.⁵⁴ Асклепије је за Јулијана пагански пандан Христу - Спаситељу. Наиме, Јулијанов Асклепије има двоструку природу – и људску и божанску, и он познаје медицинску вештину. Асклепијев женски пандан је Хигија, једина која се не помиње у Јулијановим списима. Треће мушко божанство на огради је Дионис чија главна функција је стварање у чулно-опажајном свету. Уз Диониса стоји Херкул који је поред многих функција и јатричко

божанство и био је заштитник лековитих термалних извора, каквих је било и у околини Медијане.⁵⁵

Сем Дијане, сва божанства која се налазе на медијанској огради присутна су и у Јулијановим текстовима и слика са оgrade потпуно одговара Јулијановим религијским представама.⁵⁶ Свако божанство је на супротној страни оgrade имало свој пандан супротног пола. За разлику од М. Васића који ова божанства назива »јатричким« (имају моћ излечења), А. Поповић тврди да је ипак прикладније употребити израз »сотериолошка« јер су само Асклепије и Хигија заштитници лекарске вештине, док сва остала нису са њом директно повезана.⁵⁷ Сва божанства имају управо сотериолошку (спаситељску) функцију у којој је садржана и јатричка-исцелитељка улога и зато се може и прихватити предлог А. Поповића да су божанства на огради са Медијане пре свега сотериолошка.

Од оријенталних божанстава најраспрострањенији је био Митрин култ. У Римској држави овај култ се раширио средином I века п.н.е., а донели су га гусари из Киликије, које је Помпеј победио и одвео у ропство, тако да су они упознали Запад са овим култом.⁵⁸ Митраизам су потом раширили војници са Истока који су били мобилисани у римску војску, и ову религију најпре су прихватили легионари који су је ширили у читавом Царству преко провинција у којима су биле стациониране легије. Пошто су верници персијског бога Митре своје обреде и ритуале обављали у строгој тајности о овој религији сазнајемо само на основу археолошких налаза. На храмовима и рељефним представама углавном је приказана сцена Митре који се рађа из стене и представа Митре који убија бика (тауроболија). Наилазимо и на представе четири животиња које углавном прате овај чин тауроболије.⁵⁹ Женама није било дозвољено учешће у Митрином култу те је он остао резервисан за војску која је и дала највише нових чланова.⁶⁰ Проповедао је висок степен моралности и војници су се обавезивали на доживотни рат против зла у сваком његовом облику.

Митраизам ће достићи врхунац средином III века да би крајем IV века хришћанство однело коначну победу над њим.

Митрин култ је још једном кратко заживео за време владавине цара Јулијана Апостате (361-363.).⁶¹ Овај владар је чак видео себе као инкарнацију Митре, и требало је да, владајући се митраистичком етиком, спасе Царство од зла оличеног у хришћанству. Очигледна је Јулијанова приврженост јатричким и сотериолошким божанствима, као и самом Митри и између ових божанстава могуће је успоставити везу. Наиме, Јулијан је сматрао да потиснутој хришћанској религији мора пронаћи одговарајућу замену.⁶² У својим списима он Христу супротставља сотериолошка божанства Херакла, Асклепија, Атиса и Диониса који су «слични» Христу јер су у хеленској традицији поштовани као спаситељи човечанства. Према Јулијану они су у заједници са Митриним култом могли да потисну хришћанску религију. И Митра је био спаситељ својих следбеника. Култ Митре је у позној антици једини могао озбиљно да угрози хришћанство због чега му се Јулијан и приклонио. Сотериолшко-јатричка божанства су имала и исцелитељску моћ и нека од њих (Херакле) била су заштитници топлих термалних извора. С обзиром да је вода имала важну улогу и у обредима Митриног култа могуће је да је ово још један елеменат који Херакла, Асклепија и Диониса доводи у везу са Митром.

Митрин култ је снажно утицао на хришћанство и митраисти су славили рођендан Митре 25. децембра, док су хришћани тог дана славили Исусово рођење. Поштовање пећине као места Христовог рођења такође је остатак култа бога Митре који је био слављен у пећинама, јер је према легенди рођен из стене уз пастире који су били скривени у оближњој планини.⁶³ Митру видимо као некога ко може да утиче на небеске сфере, као што је и Исус повезан са отварањем неба. Од својих верника Митра је тражио високу моралност, аскезу, чистоћу и чедност, а заузврат им је обећавао бољи живот после смрти, поновно рађање и васкрснуће. Митра је тај који одводи душе на онај свет, он им суди и нечисте душе кажњава тако што их предаје Ахриману (бог таме) на вечите муке.⁶⁴ Митрини верници су крштавани као и хришћани. Хлеб, вино и звук били су основни церемонијални део и у митраизму и у хришћанству. Митра спашава своје следбенике као што то чини и Христ са својим верницима.⁶⁵

Веровање у Митру брзо се ширило и у балканским провинцијама тако да је у њима посведочен велики број дедикација Митри, а пронађено је и много храмова - митреја.⁶⁶ Ширење ове религије у провинцијама на Балканском полуострву и на средњем току Дунава текло је из два различита правца. На територији Горње Паноније и Далмације митраистички култ се ширио из Аквилеје, док је у Горњу Мезију и Доњу Панонију продро преко Доње Мезије и Дакије са Оријента.⁶⁷ На основу великог броја споменика за које је утврђено да потичу с краја II или из прве половине III века закључујемо да се у овом периоду митраизам у Горњој Мезији интензивно ширио. Највећи број споменика поставили су робови, ослобођеници и романизовани домороци, а много мањи број војници.⁶⁸ Велики број верника ипак је остао анониман јер су само материјално обезбеђени могли да постављају завете своме богу, док остали следбеници нису могли да оставе за собом материјалне доказе, који би сведочили о њиховом броју.

Делови споменика са заветним натписом «Непобедивом богу» (*Invicto deo*) пронађени су у нишкој Тврђави 1953. и 1956. године. Натпис сличне садржине, пронађен у Равни, публиковао је Н. Вулић који није дао ближа објашњења у вези са спомеником.⁶⁹ Споменик је из Равне могао да буде пренесен у нишку тврђаву где је могао бити сломљен и један његов део уништен приликом бомбардовања у Другом светском рату. Други део споменика могао је да буде пронађен и пренет у нишки Музеј. С. Душанић и П. Петровић ипак сматрају да су могла постојати два споменика сличне садржине: један у Наису, други у утврђењу *Timacum Minus*.⁷⁰ Споменик из Равне се са сигуриношћу може датовати најраније у период између 161. и 169. године.⁷¹

Митраизам је нудио веровање у бесмртност душе и теорију васкрснућа које ће прожимати и сваког хришћанина.⁷² И хришћанство је нудило спасење, окајање грехова и “нови” живот после смрти, али је давало и много једноставније одговоре који су му обезбедили победу над митраизмом.

Наис се налазио на раскрсници важних трговачких и војничких путева који су водили за Виминацијум и Сингидунум на северу,

за Рацијарију на североистоку, Сердику и Константинопољ на истоку, Солун на југу и Љеш на југозападу. Управо су тим путевима преношене идеје, веровања, обичаји, начин живота из удаљених делова Царства. Овим путевима почело се ширити и хришћанство. Први од владара који се приклонио новој вери и учинио је званичном религијом био је Константин Велики, родом из Наиса. Као што анонимни извор и наводи цар је богато украсио родни град и подигао је многе јавне грађевине, док су старе обновљене.⁷³ У таквој једној средини, у којој је сачувано много тога паганског, хришћанска религија је постепено почела да се укорееује.

Досадашња сазнања о раном хришћанству у Наису фрагментарна су и непотпуна. Највише података пружају археолошка истраживања обављена на највећој градској некрополи на територији данашње Јагодин мале, источно од тврђаве.⁷⁴ Приликом ископавања откривени су значајни споменици црквене архитектуре, велики број гробова и гробница у којима су сахрањивани хришћани. Дуго су међутим, пагански обичаји и ритуали, приликом сахрањивања покојника, у великој мери утицали и на начин сахрањивања у ранохришћанском периоду. И након што је хришћанство могло слободно да се проповеда после 313. године, паганство се још дуго задржало у животима конзервативних касноантичких становника Наиса. Касноантичке гробнице у Јагодин малој биле су сиромашне прилозима што је било у нескладу са положајем и успоном града у IV веку. Одсуство прилога објашњава се религијским прописима којима је покојник требало да се ослободи свега што га је везивало са материјалним светом.⁷⁵ Од ретких гробних прилога пронађени су предмети за личну употребу који су углавном били пратећи детаљ женске тоалете (наруквице, прстење). Проналажене су и посуде од печене земље или стакла које се доводе у везу са ранијим обредом либације - обичај приношења течне жртве покојнику.⁷⁶ Иако је обред либације у периоду раног хришћанства био сасвим напуштен, посуде су стављане у гроб без неког религијског значења као одраз јако укорееене традиције.⁷⁷ Извесно је да је митраистички култ на територији Наиса утицао на веровања у нематеријални загробни живот. Наиме, у основи тога била је потреба да се душа покојника ослободи свих материја како би могла да ступи у вечно

царство мртвих. Ранохришћанске гробнице из Наиса потврђују да је и хришћанско становништво града прихватило ова паганска веровања јер је наставило да сахрањује своје покојнике на исти начин и то на територији паганске некрополе.⁷⁸ У ранохришћанском периоду на територији некрополе у Јагодин-малој подигнуте су две цркве. Остаци једне су у Чегарској улици,⁷⁹ док су делови друге откривени испред касарне.⁸⁰ Љ. Зотовић је претпоставила да је црква испред касарне подигнута истовремено са мартријумом у којем су сахрањени први хришћански мученици из Наиса.⁸¹ У периоду раног хришћанска тек покрштени пагани су подизали гробљанске цркве у којима су приносили дарове и исказивали молитве којима су настојали да умоле свог бога да прими душу покојника.⁸²

О присуству хришћана у Наису у касноантичком периоду сведоче нам, као што је већ речено, остаци хришћанске архитектуре, пре свега гробови и гробнице, откривени на градској некрополи на подручју Јагодин мале тј. на десној обали Нишаве, источно од античког града, на путу према Рациарији. На територији града пронађени су значајни споменици црквене архитектуре, а утврђивано је да су ти споменици хришћански на основу представа симбола хришћанског култа (крст, христогорам).⁸³ Код гробова откривених у Јагодин малој водило се рачуна и о оријентацији и положају покојника. Соларна теологија је условила сталну оријетнацију гробова. Запад је означавао крајњу тачку пута светлости, истовремено полазну тачку Сунца због чега су сви покојници сахрањивани у правцу запад-исток.⁸⁴ Покојник је полагао на леђа са главом окренутом ка западу што је означавало крај његовог пута у свету светлости, док је његов поглед ка истоку према Сунцу изражавао наду у поновно рођење у свету мртвих.⁸⁵ Када су у питању грађевине њихова припадност ранохришћанском периоду утврђивала се на основу натписа, начина зидања, намене и др.

Писани извори који би посведочили присуство хришћана у Наису ретки су. Један од писаних извора је свети Виктриције, епископ из Руана (IV век), који у свом спису спомиње Наис као град “у коме свеци чине чуда”⁸⁶, док историчар Јован Кинам каже да су реликвије светог Прокопија налазе у Наису, што је још један податак о постојању мартира у граду, али у много познијем периоду.⁸⁷ У једној

каснoантичкој грoбници у граду пронађен је покојник са свитком што свакако указује да је сахрањена особа била на високој лествици у црквеној хијерархији.⁸⁸ Наиме, са свитком у руци приказиван је Христ, свети људи или високи црквени достојанственици.⁸⁹ Свештенство, како паганских тако и хришћанске религије, чинило је све како би оправдало велике класне разлике које су постојале међу становништвом. Хришћанство је то чинило на тај начин што је код верника будило наду да их после привременог боравка на земљи очекује бољи живот у вечном рају у који могу ући само “чисти”.⁹⁰

Из каснoантичког периода у Наису потиче грoбница чији зидови су украшени фрескама (Слика 2).⁹¹ Грoбница је случајно откривена у дворишту Дома деце погинулих бораца у Јагодин малој.⁹² Монограм Христа са апокалиптичним словима алфа и омега, у венцу од палминих грана, која се у Риму јављају од средине IV до средине V века, указује да је грoбница могла настати у IV веку. Предмет расправе Л. Мирковића и Ђ. Бошковића је да ли су на фрескама приказани апостоли Павле и Петар и још двојица еванђелиста (или мученика) или су ликови покојника сахрањених у тој грoбници.⁹³ Ђ. Бошковић је сматрао да су у приказаним личностима били портрети покојника.⁹⁴ На фрескама су приказана четири лика, али није утврђено да ли су у грoбници почивала четири покојника, јер њихова тела нису пронађена. Такође, није познато ни да ли је средњи простор између грoбова могао бити коришћен за сахрањивање. У грoбним преградама могло је бити сахрањено и више особа, те се стога на основу броја приказаних ликова не може закључити да су на фрескама насликани сахрањени покојници.⁹⁵ Према тумачењима Л. Мирковића, на источном зиду су приказани апостоли Петар и Павле, док су на западном зиду фигуре мартира или епископа нишког.⁹⁶ У прилог томе да су на фрескама фигуре Петра и Павла и двојице еванђелиста или мученика сведочи и њихова одећа, коју носе света лица у катакомбама Рима. Један од приказаних ликова у руци држи свитак који означава Свето писмо и имају га само Христос, апостоли и мученици. По свој прилици, у овој грoбници били су сахрањени чланови имућне породице, који су још за живота изградили себи грoбницу и украсили је фрескама.

Они су били хришћани, који су вером у Христа прихватили учење о одласку у рај после смрти. Фигуре апостола Петра и Павла окружене су дрвећем и растињем што представља рај у коме се апостоли већ налазе а у који треба да уведу умрле. Према томе, умрли и сахрањени у гробници почивају у њој заједно са Христом и светима тј. Апостолима и еванђелистима или мартирима.⁹⁷

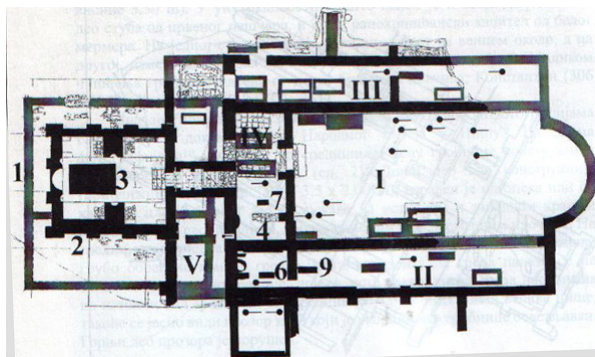
Археолошка истраживања вршена су на територији Јагодин-мале и код данашњег Моста младости где су откривени остаци ранохришћанске базилике са гробницом (мартирејумом) (Слика 3).⁹⁸ Положај, декорација и налази у базилици са гробном грађевином указују да се ради о јединственој гробљанској цркви на касноантичкој некрополи у Јагодин малој у Нишу.⁹⁹ У гробници је пронађен ранохришћански капител од белог мермера, на коме се види крст са венцем околу.¹⁰⁰ Пронађен је и новац Константина (306-337) и Констанција (337-361) на основу чега се закључује да је гробница из средине IV века. Извршена су и археолошка истраживања на простору око гробнице, у оквиру којих је испитана базилика и њен однос према гробници. Између гробнице и базилике налазила се уска просторија, егзонартекс, испод чијег пода је било прилазно степениште крипте. На западној страни базилике, у средишњем делу нартекса откривен је ранохришћански оловни дечији саркофаг.¹⁰¹ На њему су представљени симбол крста и мотив трочлане бисте који се понавља пет пута - на свим бочним странама и поклопцу. И. Николајевић је указала да су на саркофагу приказани Константинови наследници: Константин II, Констанс I и Констанције II. Саркофаг је могао бити урађен у некој од официна у Наису и датовао би се у време од 337. до 340. године.¹⁰² Прецизније и детаљније тумачење представа на оловном саркофагу понудили су Хеиде и Хелмут Бушхаусен.¹⁰³ Према њима, на саркофагу су приказана три Августа неједнаког ранга и старости. Након детаљне анализе аутори су предложили датовање саркофага у период између 379. и 408. године.¹⁰⁴ Као и И. Николајевић и Хеиде и Хелмут Бушхаусен су довели у везу представе тријаде на саркофагу са представама тријаде на сребрној полузи из Фелдиоаре у Трансилванији (Румунија), на којој су представљени императори Грацијан II, Валентинијан II и Теодосије I.¹⁰⁵

Слика 2: Реконструкција гробнице са фигуралним представама (Каталог Јагодин мала касноантичка некропола, 2014, стр. 39)

Полуга је датована на почетак 379. године и ова година би била *terminus post quem* за израду нишког саркофага. С обзиром да је на саркофагу представљена царска тријада покојник је морао бити неко високог ранга. У дечијем саркофагу је могло бити сахрањено дете из царске куће или царске пратње. Према тумачењу Хеиде и Хелмута Бушхаусена, царска свита је вериватно путовала између 385. и 395. године из Константинопоља према Риму. У њој су могли бити Гала Плацидија (387-450) и Хонорије (395-423).

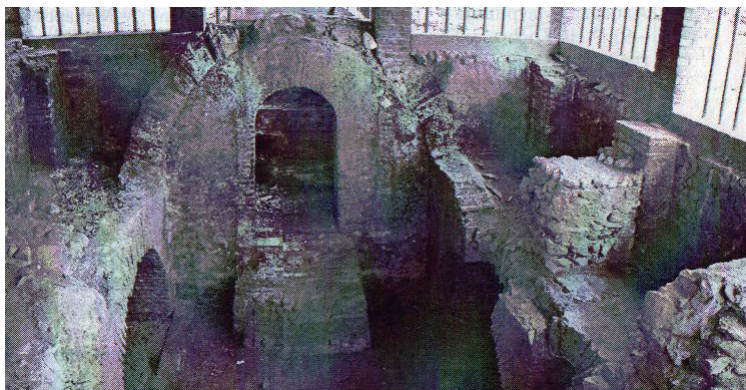

Слика 3: Основа мартријума и базилике: 1) Старији оградни зид; 2) Гробница-мартријум; 3) Остаци постамента 4-9) Гробови; I-V Базилика (Милошевић, 2004, стр 126)

У гробовима око базилике такође су сахрањени покојници високог ранга на шта указују налази свитка, ципела и скупоченог текстила.¹⁰⁶ Извесно је да је упоредо са изградњом мартријума (средина IV века), у његовој близини формирана некропола привилегованих. Базилика је подигнута касније крајем V века, над некрополом у источном делу мартријума. У вези са мартријумом поставља се питање којем мученику је подигнут?¹⁰⁷ У хагиографским делима за Наис се не везује ни једно име мартира и зато је тешко утврдити о ком се ради тј. којем мученику је подигнута гробница (Слика 4). Свети Виктриције, епископ из Руана (IV век) у свом спису *De laude sanctorum* говори о Наису у коме је било неколико жртава црквених прогона.¹⁰⁸ Врло касно, тврдило се да град поседује тело једног мученика Прокопија. Те податке бележи Јован Кинам, али не зна се о ком Прокопију се радило, чак и ако би било нечег основаног у тој тврдњи.¹⁰⁹

Током земљаних радова у јесен 2006. године у улици Ратка Павловића бр. 55, на стотинак метара источно од базилике са мартријумом, откривени су остаци полуоблично засведене гробнице.¹¹⁰ Гробница је квадратне основе, бочни зидови и свод су били фреско осликани са представама винове лозе. На своду је представљен Христов монограм у кружном медаљону, уписан у

венац од лорововог лишћа.¹¹¹ У гробници су пронађени скелетни остаци три особе док су од прилога и инвентара нађене две стаклене боце, остаци свилене одеће са златовезом и новчић Теодосија I из 393. године, што указује на време када је особа могла бити сахрањена.¹¹²

Слика 4: *Мартиријум, општи снимак источног дела*
(Милошевић, 2004, стр. 127)

О ширењу хришћанства у Наису у IV веку сведочи и невелики број ранохришћанских натписа пронађених у граду. Постоје три латинска натписа за које се сматра да потичу из једне ранохришћанске цркве,¹¹³ и један натпис на грчком, али не постоје ближи подаци о његовом месту налаза.¹¹⁴

У рушевинама једне од ранохришћанских цркава у Јагодин малој пронађена је мермерна надгробна плоча неправилног облика, преломљена на четири дела. Плоча се данас налази у Народном музеју у Нишу (инв. бр.109). Текст натписа гласи:

†*Fili meus dulcis Antonine, quem fata tulerunt cum | octavo carperet*
anno, |
disripuit mors invida vitae, fecit vero terminum vite(!)
m(en)s(e) sept(embri) ind(ictione) nona¹¹⁵ †

превод:

“Сине мој, мили Антонине, ког је судбина отргнула са осам

година, зла смрт је разорила живот, учинила му крај месеца септембра деветог индикта.”

Заједно са претходно поменутом плочом пронађена је још једна која се данас налази у Народном музеју у Нишу (инв.бр.49). Текст натписа гласи:

†*Hic requiescit Petrus | filii{i}s Thomae vicario
an|nor{i}um XVI iuxta patre | et sororis patri et duo |
germanos suos Anto|nino et Gentione qui in |
uno mense simul vita | finirunt et maximo luc|to matris
dereliquerunt| mens(e) sept(embri) indict(ione) | nona XIII(?)*.¹¹⁶

Превод:

“Овде почива Петар, син Томе викара, година шеснаест, поред оца и очевих сестара и два своја брата, Антонина и Генција који истог месеца живот окончае и у највећој жалости мајку оставише, месеца септембра, деветог индикта.”

Са овим мермерним плочама пронађена је још једна надгробна плоча у рушевинама ранохришћанске цркве у Јагодин малој. Сада се налази у Народном музеју у Нишу (инв. бр. 49). Текст натписа гласи:

*..fam]ula dei Ma|[...]ssa qui re|[...] quinq[ua] |[...]*¹¹⁷

Превод: “божја слушкиња Ма[...], која[...], пет [... «(?).”

На основу ових надгробних споменика из ранохришћанског периода види се да су натписи били врло слични и да су то уствари биле кратке белешке о кратком и тешком животу, о злој судбини која је задесила покојника, о превеликом болу и жалости који су остали после покојникове смрти и задесили су његове најближе. Мали је број ранохришћанских надгробних споменика јер нису у довољној мери истражене некрополе са ширег градског подручја, а и постављање надгробних плоча са натписима је био луксуз који је већина тешко могла себи да приушти. Још један разлог малог броја ових надгробних споменика је и то што су њих подизали и пагани па су их се можда због тога хришћани одрицали.

Објављени извори:

Ann. Val. *Excerpta Valesiana*, ed. J. Moreau, Leipzig: Taubner, 1961.

Plin. *Die Geographischen Bücher der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus*, ed. D. Detlefsen, Berlin 1904.

Ptol. *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C. Müllerus, vol. I, Parisii 1883-1901.

ЛИТЕРАТУРА:

Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник I* (1974), 33-45.

Р. Bartož, Die Entwicklung der Kirchen-Organisation in der Westbalkan Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert), *Miscellanea Bulgarica 5* (Das Christenum in Bulgarien und auf der Übrigen Balkanhbinsel in der Spätantike und im Frü Mittelalter, II Internationalen Symposium Haskovo, Bulgarien, 10.-13. jun 1986), Wien (1987)

Ђ. Бошковић, Прилог проучавању „трачког коњаника“, *Старинар VII-VIII* (1956-1957), 159-162.

Исти, Еще неколко слов о раннехристианској стеној живописи в нишком склепе. *Византијскиј временик XV* (1959), 144-147.

А. Brühl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionisiaque a Rome et dans le monde romain*, Paris (1953)

Н. Вулић, Антички споменици наше земље – Трачки коњаник и друге иконе из античког доба, *Споменик ХСVIII* (1941-48), 1-339.

А. Deman, „Mithras and Christ: Some Iconographical Similarities“ in: *John Hinnells, ed. Mithraic Studies 2*, 507-517.

В. Дјурант, *Цезар и Христ: историја римске цивилизације и хришћанства од њихових почетака до 325. г.н.е.*, Београд (1996)

С. Dušanić, Р. Petrović, Epigraphic contributions from the National Museum of Niš, *Živa antika sv.1*, Skoplje (1962), 365-385.

М. Елијаде, *Историја веровања и религијских идеја: од Гаутаме Буде до трајања хришћанства II*, Београд (1991)

Љ. Зотовић, Промена у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од I до IV века, *Лесковачки зборник X* (1970), 19-24.

Љ. Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд (1973)

Ј. Zeiller, *Les Origines Chretiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain*, Paris (1918)

Г. Јеремић, Сахрањивање у касној антици у Наису - пример некрополе у Јагодин мали, *Каталог изложбе Јагодин мала, касноантичка некропола*, Ниш (2014)

А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар XXIV-XXV (1973-1974)*, 57-65.

А. Лома, Осамнаест векова у три слова: топоним Ниш као живи споменик у прошлости, у: *У светлу царских градова* (прир. Н. Богдановић), Ниш (1994), 7-26.

Исти, Откуде Ниш?, *Ниш и Византија I*, Ниш (2003), 15-23.

Р. Љубинковић, Тврђава Ниш-средњевековно насеље, *Археолошки преглед 5*, (1963), 140-142.

М. Максимовић, Прилог проучавању некропола на Медијани, *Зборник Народног музеја у Нишу 18-19*, Ниш (2010), 23-42.

Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд (1993)

Г. Милошевић, Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији у: *Трећа конференција византолога*, Београд-Крушевац (2002), 207-224.

Исти, Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу, *Ниш и Византија II*, Ниш (2004), 121-140.

Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, *Старинар V-VI (1954-1955)*, Београд 1956, 53-72.

Исти, Ограда на сликама раја у катакомбама Рима и рнохришћанским гробницама у Печују и Нишу, *Старинар IX-X (1958-1959)*, Београд (1959), 215-216.

Исти, Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV века) имамо портрете сахрањених у њој? *Зборник радова Народног музеја V*, Београд (1967), 217-236.

И. Николајевић, Сахрањивање у ранохришћанским црквама на подручју Србије, *Археолошки вестник XXIX (1978)*, 678-691.

I. Nikolajević, Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental, *Actes du Xe congrés international d'archéologie chretienne*, Thessalonique 28 septembre-4 octobre 1980, vol I, Sittà del Vaticano-Thessalinique (1984), 521-527.

Idem, Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de serbie et du Monténégro, *Actes du XIe Conres International d'Archéologie chrétienne*, volume III, Lyon, vienne, grenoble, Geneve, aoste 21-28 septembre 1986, Rome (1989), 2441-2462.

А. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу, *Старинар VIII-IX*, Београд (1934), 303-310.

F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Beograd (2007)

P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd (1995)

Исти, *Ниш у античко доба*, Ниш (1995)

A. Popović, *Julijan imperator: izabrani spisi*, Beograd (1987)

Исти, Књижевна делатност Јулијана Апостате у Нишу, *Ниш и Византија III*, Ниш (2005), 79-86.

Исти, Deities on bronze railing from Mediana in the light of theology of Julian the Apostata, *Ниш и Византија IV*, Ниш (2006), 81-94.

С. Ферјанчић, Религија римске војске у Горњој Мезији: епиграфска сведочанства у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, Beograd (2010)

Т. Чершков, А. Алексић, Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55, *Археолошки преглед* н.с. 4 (2006), Beograd (2008), 102-104.

Примедбе:

1 О имену града Ниша види код: А. Лома, Откуде Ниш, у: Ниш и Византија I (ур. Миша Ракоција), Ниш (2003), 15-23; исти, Осамнаест векова у три слова: топоним Ниш као живи споменик прошлости, у: Н. Богдановић (прир.), У светлу царских градова, Ниш (1994), 7-26.

2 За различите хипотезе о пореклу имена града види код: Петровић, Ниш у античко доба (1976), 19-21.

3 Ptol. III 9,4.

4 Plin. III, 149.

5 СІL VI, 32937. Уп. Папазоглу, Срењоблаканска племена у предримско доба (2007), 156.

6 Петровић, Ниш у античко доба (1999), 147.

7 Р. Марић, Антички култови у нашој земљи (репринт изд. 2003), 41-51.

8 Марић, Антички култови у нашој земљи (2003), 36.

9 Љ. Зотовић, Историјски услови развоја орјенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије, *Старинар XIX* (1968-1969), 62.

10 Вулић, Споменик ХСVІІІ (1941-1948), 92, бр. 198,199,200.

11 Зотовић, *Старинар XIX* (1968-1969), 65.

12 Опшрније о религији у Римском царству видети: А. Сermanović-Kuzmanović, D. Sreјović, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd (1992); Jones, *LRE* (1964), 938-985; *САН XII* (2008), 538-551.

13 *IMS IV*, 79. n° 26.

14 *IMS IV*, 126. n° 119.

15 *IMS IV*, 118. n° 104.

16 *IMS IV*, 67. n° 1.

- 17 IMS IV, 70-78. n° 6-25.
- 18 IMS IV, 76-78. n° 19-23.
- 19 IMS IV, 74-75. n° 16
- 20 IMS IV, 75. n° 17.
- 21 IMS IV, 77-78. n° 22.
- 22 Петровић, Ниш у античко доба (1999), 148.
- 23 Марић, Антички култови у нашој земљи (2003), 80.
- 24 Петровић, Ниш у античко доба (1999), 149.
- 25 IMS IV, 75. n° 17.
- 26 IMS IV, 77, n° 21.
- 27 IMS IV, 77. n° 25.
- 28 IMS IV, 79. n° 24.
- 29 IMS IV, 79. n° 25.
- 30 A. Brühl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionisiaque a Rome et dans le monde romain*, Paris (1953), 217; B. Gabričević, *Deus Laetus*, *Vjesnik za arheologiju i gistoriju dalmatinsku*, LXI-LIX, Split (1957), 136-138; Петровић, Ниш у античко доба (1999), 149.
- 31 С. Пилиповић, Дедикација Либеру и Хилари из Наисуса, *Зборник Народног музеја у Нишу 18-19* (2010), 16.
- 32 IMS I, 52. n° 16; IMS I, 53. n° 17; IMS II, 73. n° 27; IMS IV, 121, n° 109; IMS VI, 55. n° 11.
- 33 Петровић, Ниш у античко доба (1999), 149; Пилиповић, *Зборник Народног музеја у Нишу 18-19* (2010), 17.
- 34 Brühl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionisiaque a Rome et dans le monde romain* (1953), 220-223.
- 35 IMS IV, 68. n° 3= CIL, II, 8244.
- 36 F. Ladek - A. von Premerstein - N. Vulić, *Antike Dnekmäler in Serbien*, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen instituts in Wien* 4, 1901, Bbl. 137 n° 40.
- 37 S. Ferjančić, *Religija rimske vojske u Gornjoj Meziji: epigrafska svedočanstva u: Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 470.
- 38 S. Ferjančić, *Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 471.
- 39 Р. Марић, нав. дело, 91.
- 40 IMS IV, 69. n° 4= CIL, III, 14562.
- 41 IMS IV, 67. n° 1= CIL, V, 766.
- 42 Ђ. Бошковић, Прилог проучавању «трачког коњаника», *Старинар VII-VIII* (1956-1957), 160.
- 43 М. Суић, *Тато илирски deus patrius*, *Старинар XI* (1960), 93-96.
- 44 S. Ferjančić, *Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 476.
- 45 IMS IV, 126-127. n° 119; Н. Вулић, *Трачки коњаник и друге иконе из античког доба*, *Споменик ХCVIII* (1941-1948), 285; Ferjančić, *Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (2010), 476.
- 46 Petrović, *IMS IV 127. n° 119*.
- 47 Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба* (2007), 173.

- 48 М. Васић, *Bronze Railing from Mediana*, *Старинар* LIII-LIV (2003-2004.) 79-109.
- 49 Васић, *Старинар* LIII-LIV(2004), 84-85.
- 50 А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар* XXIV-XXV(1973-1974), 1975, 57-65; Петровић, Медијана, 36-38. М. Васић, *Старинар* LIII-LIV(2004), 103.
- 51 А. Поповић, *Julijan*, 45.
- 52 *Idem*, *Deities on bronze railing from Mediana in the light of theology of Julian the Apostate*, *Ниш и Визнатија IV*, (2006), 83.
- 53 *Idem*, *op. cit.*, 84.
- 54 D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World* (1991), Oxford University Press, 103.
- 55 А. Јовановић, *Старинар* XXIV-XXV(1974), 60.
- 56 А. Поповић, *Ниш и Визнатија IV* (2006), 91.
- 57 *Idem*, *op.cit.*, 93.
- 58 М. Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja: od Gautame Bude do trajanja hrišćanstva*, II, *Beograd* (1991), 243.
- 59 Опширније о овоме видети у: D. Ulansey, *The origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford University Press 1991.
- 60 Ферјанчић, *Религија римске војске у Горњој Мезији у: Античка култура, европско и српско наслеђе* (2010), 475.
- 61 А. Popović, *Julijan*, 345.
- 62 *Idem*, *op.cit.*, 343-345.
- 63 *Religije svijeta*, 92-93.
- 64 В. Дјурант, *Цезар и Христ: историја римске цивилизације и хришћанства од њихових почетака до 325. г.н.е.*, (1996), 598.
- 65 А. Deman, «Mithras and Christ: Some Iconographical Similarities» in: John Hinnells, ed., *Mithraic Studies 2* (1975), 507-517.
- 66 Марић, *Антички култови*, 117.
- 67 Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије* (1973), 132-133
- 68 S. Dušanić-Petrović, *Epigraphic Contributions from the National Museum of Niš*, *Živa Antika* 12 (1963), 370-372, n° 2.
- 69 *Споменик ХCVIII* (1941-1948), 81, n° 170.
- 70 Dušanić- Petrović, *Živa Antika* 12 (1963), 371.
- 71 Марко Аурелије је постао принцепс 161. године и за савладара је узео Луција Вера који је умро 169. године (*САН XI* (2008), 156-157). С обзиром да се на натпису из Равне помиње и име савладара споменик је могао настати у периоду између 161. и 169. године.
- 72 *Lact. Divin. Inst.* III,2 о највишем добру: «*Id vero nihil aliud potest esse quam immortalitas.*»
- 73 *Ann. Val.*, II, 2 *Nic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naisso atque eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit...*
- 74 Р. Ајдић, *Античке некрополе у Нишу*, *Нишки зборник I*, (1974,) 33-45.
- 75 Зотовић, *Нишки зборник I*(1974), 47.
- 76 Љ. Зотовић, *Промена у формама сахрањивања забележене на територији*

- Југославије у времену од I до IV века, Лесковачки зборник X (1970), 23.
- 77 Зотовић, Нишки зборник 1(1974), 48.
- 78 Исто, 47.
- 79 А. Оршић - Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, Старинар VIII-IX (1933-1934), 304. сл.2.
- 80 Р. Љубинковић, Тврђава, Археолошки преглед 5 (1963), 140-142.
- 81 Зотовић, Нишки зборник 1(1974), 50.
- 82 Зотовић, Нишки зборник 1(1974), 51.
- 83 И. Николајевић, Сахрањивање у ранохришћанским црквама на подручју Србије, Археолошки вестник XXIX (1978), 681.
- 84 Зотовић, Лесковачки зборник X (1970), 22-23.
- 85 Г. Милошевић, Паганско и ранохришћанско у касноантичком гробницама у Србији у: Трећа конференција византолога, Београд-Крушевац (2002), 210.
- 86 Sc. Viktricije, De laude sanctorum, cap. XI. према: J. Zeiller, Les Origines chrétiens dans des provinces danubiennes de l'Empire romain, Paris (1918), 158-159.
- 87 Ј. Калић, Јован Кинам, ВИИИИ, Београд (1971), 74.
- 88 Г. Милошевић, Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу у: Ниш и Византија II (2004), 137.
- 89 Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, Старинар V-VI (1956), 57-58.
- 90 Зотовић, Лесковачки зборник X (1970), 23.
- 91 Л. Мирковић, Старинар V-VI (1956), 55. Мирковић је фреске посредно датовоао на крај III или почетком IV века.
- 92 Мирковић, Старинар V-VI (1956), 53-54.
- 93 Мирковић, Зборник НМ V (1967), 217-236.
- 94 Ђ. Бошковић, Еще неколко слов о раннехристианской стеној живописи в нишком склепе. Византијскиј временик XV (1959), 144-147.
- 95 Мирковић, Зборник НМ V(1967), 219-220.
- 96 Мирковић, Старинар V-VI (1956), 58-60.
- 97 Мирковић, Старинар V-VI (1956), 60.
- 98 А. Оршић-Славетић, Старинар 8-9(1934), 303-310: Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин-мале у Нишу, Гласник САН, IV-2 (1952), 365-367.
- 99 Милошевић, Ниш и Византија II (2004), 123.
- 100 Милошевић, Ниш и Византија II (2004), 135.
- 101 Heide i Helmut Buschhausen, Der Imperiale bleisarkophag aus dem martyrium zu Niš, Römishes Österreich 17-18 (1989-1990), Wien 1991, 48.
- 102 I. Nikolajević, Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental, Actes du Xe congrés international d'archéologie chretienne, Thessalonique 28 septembre - 4 octobre 1980, vol. I, Sittà del Vaticano - Thessalonique 1984, 526.
- 103 Heide i Helmut Buschhausen, Der Imperiale bleisarkophag aus dem martyrium zu Niš, Römishes Österreich 17-18 (1989-1990), Wien 1991, 47.
- 104 Ibid, 52-53.
- 105 I. Nikolajević, Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro, Actes du XIe congrés international d'archéologie chrétienne, volume III, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve, Aoste 21-28 septembre 1986, Rome 1989, 2446.
- 106 Милошевић, Ниш и Византија II (2004), 137.
- 107 Милошевић, Ниш и Византија II (2004), 129.

108 Cf. Victricius, De laude sanctorum 11 (edd. I. Mulders-R. Demeule- Naere, Corpus Christianorum, Ser. Latina 64, 1985, 86; цитирано према: R. Bartož, Die Entwicklung der Kirchen-Organisation in der Westbalkan Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert), Miscellanea Bulgarica 5 (Das Christenum in Bulgarien und auf der Übrigen Balkanhabinsel in der Spätantike und im Frü Mittelalter, II Internationalen Symposium Haskovo, Bulgarien, 10.-13.jun 1986), Wien 1987, 149-160, n. 21.

109 J. Калић, Јован Кинам, ВИИИЈ II, Београд 1972., 74.

110 Т. Чершков, А. Алексић, Заштитна археолошка истраживања рано-хришћанске гробнице у Улици Ратка Павловића 55, Град Ниш, Археолошки преглед н.с. 4 (2006), Београд (2008), 102-104.

111 Чершков, Алексић, Археолошки преглед н.с. 4 (2008), сл. 4.

112 Чершков, Алексић, Археолошки преглед н.с. 4 (2008), 104.

113 IMS IV, 91-93., n0 50,51,52

114 IMS IV, 93., n0 53.

115 IMS IV, 91.,n0 50

116 IMS IV, 92, n0 51.

117 IMS IV, 93, n0 52.

Abstract:

The Roman state religion meant respecting the imperial cult and the Capitoline Triad. The worship of pagan gods had allowed every believer to equip themselves with various images and symbols from all countries and religions. Local residents respected deities taken from the Greco-Roman religion - mainly the residents favoured the gods who were securing the progress and prosperity, such as Fortuna and Mercury, or brought rich harvest as Liber did. Asclepius and Hercules were in charge of health and safety. Indigenous population in the provinces, in addition to these gods, also respected local deities. Celts, for instance, revered gods of nature fairies and nymphs. Thracians worshipped gods of their homeland or regions in which they served. The oriental cult of the Great Mother (*Magna Mater*) from Asia Minor, Serapis and Isis from Egypt and Mithras, the god of the sun and sky from Persia were transferred to the Balkan provinces with the movements of military units, traders and artisans. Among the Oriental deities, the most widespread was the cult of Mithras which will be very soon repressed by the second monotheistic religion - Christianity. The first ruler who embraced the new religion of the Roman Empire was Constantine born in Naissus. In such an environment, in which a lot of pagan has been preserved, the Christian religion has gradually started to take root.

Резиме

Римска државна религија је подразумевала поштовање царског култа и капитолинског тројства. Обожавање паганских богова је дозвољавало сваком вернику да се опреми различитим сликама и симболима из свих земаља и религија. Локално становништво је поштовало божанства преузета из грчко-римске религије - углавном су становници били наклоњени боговима који су обезбеђивали напредак и просперитет као што су били Фортуна и Меркур или богату жетву коју је доносио Либер, док су за здравље и сигурност били задужени Асклепије и Херкул. Домаће становништво у провинцијама је поред ових богова поштовало и локална божанства те су тако код Келта били раширени богови природе, раскршћа, виле, нимфе. Код Трачана се срећу «Херој», бог ловац и ратник, Силван, бог шуме, Еракура коју су поистовећивали са Хером.

Током I и II века у Римском царству шириће се оријентална веровања и култови које је углавном преносила војска. Војници су поштовали званичне култове, али су истовремено обожавали и богове завичаја или краја у којем су служили. Источњачки култови Велике Мајке (Magna Mater) из Мале Азије, Серапис и Изиде из Египта и Митра, бог сунца и неба из Ирана пренети су у балканске провинције кретањем војних јединица, трговаца и занатлија. Од оријенталних божанстава најраспрострањенији је био Митрин култ који ће врло брзо потиснути друга монотеистичка религија-хришћанство. Први од владара који се приклонио новој вери и учинио је званичном религијом био је Константин Велики, родом из Науса. У таквој једној средини, у којој је сачувано много тога паганског, хришћанска религија је постепено почела да се укорееује.

Ольга Сараєва

Приазовський державний технічний університет
Україна

ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МА- ТЕРІАЛІВ ДІЛОВОДСТВА МІСЦЕВИХ ОР- ГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬ- НІСТІ ЗЕМСТВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Універсальною тенденцією владно-політичних відносин у сучасному демократичному світі є децентралізація державного управління та створення реальних можливостей для самоврядних органів самостійно вирішувати питання місцевого значення. Сьогодні, перед нашою державою, яка задекларувала орієнтацію на демократичні стандарти, постає серйозне завдання реформування сфери адміністративного управління, надання місцевому самоврядуванню більшого юридичного й економічного простору для реалізації запитів громад. У цьому зв'язку корисним видається вивчення досвіду місцевого самоврядування, звернення до історичних прикладів децентралізації управління та створення ефективної системи взаємодії влади й суспільства. Саме такий досвід уособлює феномен земств. Адже земські органи самоврядування виявилися здатними до вирішення важливих питань у соціально-економічній, медичній, культурно-освітній та інших галузях, незважаючи на обмежену законодавством компетенцію. Крім того, ініціювання й організація суспільно

значущих ініціатив у сфері просвітництва зумовлювали зростання громадянської активності, сприяли формуванню власної небайдужої позиції, росту солідарності суспільства та, водночас, зменшували пасивно-патерналістські настрої, укорінюючи у свідомості населення віру у спроможність самостійно вирішувати соціально - економічні проблеми за допомогою прогресу, освіти, грамотного налагодження власної діяльності.

Серед розмаїття джерел за даною темою окремо слід виділити матеріали діловодства земських управ і зібрань. Вони містять багатий фактографічний матеріал, котрий дає уявлення про різні аспекти діяльності земств, і, зокрема, про просвітницьку діяльність.

Джерелознавчий аспект земської просвітницької діяльності раніше не виступав самостійним предметом досліджень і вивчався переважно в якості складової частини дисертацій [1].

Відзначимо також, що південь України – регіон, який у ХІХ – на початку ХХ ст. відрізнявся якісними змінами у господарському житті, розвитком важкої індустрії, що дозволяло вкладати значні кошти в розвиток соціальної сфери.

Метою статті є визначення інформативних можливостей матеріалів діловодства, які зберігаються у ЦДІАК і містять відомості про просвітницьку діяльність земств Півдня України.

Розглядаючи питання розвитку земської освіти, варто звернути увагу на те, що стан дореформеної освіти, зокрема початкової, характеризувався катастрофічним занедбанням. Із формального погляду, шкільна справа координувалася поважними державними структурами – палатою державного майна чи повітовими правліннями, але більшість шкільних закладів існували лише для статистики, у звітах відомств. Першим завданням, яке постало перед земствами, за таких складних умов, було охоплення широких мас населення елементарними освітніми засадами – умінням читати й писати, - що їх дає початкова школа.

Бажаючи змінити ситуацію на краще, земства нашоувалися на масу проблем, серед яких – правова невизначеність їх роботи в освітній сфері, різні, часто протилежні, думки серед самих

земців щодо облаштування шкільної справи, нестача коштів. Так, за «Положенням про губернські й повітові земські установи» 1864 р., земству дозволялося дбати про народну освіту «переважно в господарському розумінні» [2]. При цьому, земські витрати на школу було віднесено до розряду необов'язкових. Такі дуже обмежені правові умови освітньої діяльності земств, звісно, звужували їх ініціативу та масштаби роботи. Власне кажучи, це й відбивалося на формуванні концептуальних поглядів, щодо земської освіти. Так, з одного боку, можемо навести приклад захопленого ставлення до ролі земств у шкільній справі з боку визначного земця барона М. Корфа, який попри всі юридичні та фінансові труднощі, ще в 1866 р. зазначав, що «питання про поширення освіти в народних масах – земське питання, найбільш капітальне із земських питань... Земські установи, саме життя яких залежить від зближення та злиття станів, повинні передусім звернути увагу на просвіту маси сільського населення» [3].

З іншого боку, досить поширеним був стриманий погляд на роль земств у народній освіті, який у концептуальному вигляді викладено у праці Д. Скуратова «Задачи земства в деле народного образования» (1870 р.). Так, Д. Скуратов категорично заперечував проти ідеї загальної («поголовної») народної писемності, та взагалі освіти, вважаючи її дорогою і недоцільною: «Для народного самоврядування важливі не маси напівграмотних людей, а певний відсоток дійсно грамотних» [4].

Крім «Положення ... 1864 р.», ключовим документом, який регламентував формування земської освіти, було «Положение о начальных народных училищах от 14 июля 1864 г.» [5]. Згодом правова база освітнянської справи розширювалася і поповнювалася новими документами, зокрема «Положением о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения 5 июня 1870 г.», матеріалами, уміщеними у «Своде главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях» [6]. Однак, ці документи не привнесли позитивних зрушень, адже медицина, освіта й економічні заходи, як і раніше, займали одне з останніх місць у переліку підвідомчих земствам справ. Більше того, за новим «Положенням 1890 р....»,

пріоритетними напрямками земської діяльності, було оголошено питання фінансового, продовольчого, поштового та благодійного характеру [7]. Таки чином, справа просвітництва знов залишалася периферійною. Однак, не зважаючи на такі складні умови, земства не втрачали надії на налагодження ефективної системи освіти і намагалися знайти для цього можливості, що й підтверджується матеріалами діловодства.

Багато цінної інформації про проблеми і задачі земств в розвитку освіти містить справа 2130 (ч. 2) «Доклад Змиевской земской управы Уездному земскому собранию об участии земств в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией» фонду 336 Центрального державного історичного архіву міста Київ (далі ЦДАК) «Харьковское губернское жандармское управление (1868-1917 гг.)» [8]. У справі представлено загальний звіт спеціальної комісії по справах освіти, укладений на підставі перевірки закладів освіти по губерніях України. У звіті зазначалося, що одним з найважливіших завдань земств, є підвищення рівня самоосвіти населення. Здобути ж самотужки знання, як відзначалося у звіті, можна в першу чергу у бібліотеках, тому, земствам пропонувалось:

1. поповнити читальні новими пізнавальними книгами;
2. здійснювати обмін книгами між відділеннями бібліотек;
3. організувати колективні читання з «магічним ліхтарем»¹;
4. влаштувати продаж книг і картин у селах;
5. налагодити більш ефективну позашкільну роботу, з зазначенням конкретних заходів, спрямованих на її покращення [9].

Також, у звіті зазначалося, що реалізація цих заходів вимагатиме від фахівців глибоких спеціальних знань, тому приймаючи персонал до закладів позашкільної освіти потрібно віддавати перевагу особам з вищою освітою.

---

1 «Магічний ліхтар» (лат. *Laterna magica*- фантаскон) – апарат для проєкції зображень, відтворення картин, розповсюджений у XVII-XX ст. За допомогою ліхтаря зображення проєктувалось на білу площину (екран), таким чином збільшуючи якість невеличке зображення.

У звіті також, зазначалось, що завдяки діяльності земств, в селах спостерігалась підвищення інтересу до освіти. Селяни стали проявляти неабияку жагу до знань: «Прежде в деревнях хорошо расходились так называемые «лубочные издания». Грубые и бессмысленные произведения мастеров рынков с раскрашенными обложками и содержанием, ничего кроме вреда не приносящими темному читателю деревни. Последние же годы эту «топорную макулатуру» стали вытеснять «здоровые культурные произведения», издаваемые как просветительскими обществами, так и отдельными книгопродавцами, которые пошли навстречу народившейся потребности народа в хорошей книге» [10].

Зі звіту стає зрозумілим, що художньої і наукової літератури навіть не вистачало на всіх потенційних читачів: «в настоящее время хорошая, здоровая, народная литература разрослась очень сильно. С каждым днем на книжном рынке появляются все новые издания, которые дают доступ народу к произведениям известных авторов, освещающих актуальные современные вопросы. Крупнейшие книжные магазины даже не успевают ими запастись в достаточном количестве. Дешевые книги раскупаются очень быстро, поэтому через 1-1,5 месяца приходится заказывать новые печатные издания. Обнаружился настоящий умственный голод народа, *проявляющийся в потребности в хорошей книге*» [11].

Розвиток бібліотечної справи, як важливої складової освіти, цілком покладався на земства, які мали б «пойти на встречу удовлетворению умственного голода, путем организации продажи книг в селах» [12]. Далі у звіті подаються пропозиції земських установ Катеринославської і Харківської губерній, щодо налагодження «книжкової справи» у повітах. Зазначається, що найбільш раціонально було б організувати продаж книг через так званих офені², які розносять книги по домівках. Однак, як зазначали земці, ще жодній управі не вдалось організувати вдало продаж книг в такий засіб, бо земське зібрання не брало на себе обов'язок наймати за окрему плату книгонош. За таких умов, земства пропонували відкрити при повітових управах відділення-

---

2 Офеня (коробейник) – мандруючий селами торговець книгами, лубочними картинками (народними), дрібничками з галантерейним і мануфактурним товаром.

філіали книжкових складів губернських земств. Ці відділення мали б отримувати з губернських складів товар на комісійних засадах, а отримані книги виставляти на продаж, за сприянням учнів земських шкіл. При цьому, реальна вартість книги мала б бути меншою за ціну, яку пропонували земства. В такому разі, отримана від продажу книги різниця, могла б стати винагородою для цих учнів [13].

У постанові МВС «Про впровадження при управах посади завідувача позашкільною освітою, відкриття філіальних відділень книжкових складів губернських земств та організацію продажу книг в селах», яка міститься у матеріалах справи 2130 (ч. 2) «Доклад Змиевской земской управы Уездному земскому собранию об участии земств в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией» фонду 336 ЦДІАК [14], також актуалізується проблема просвітництва серед сільських мас. Так, у постанові зазначається: «давно минуло то время, когда народ безучастно и даже враждебно относился к грамоте и образованию. Исследователи и наблюдатели народной жизни на протяжении всего XIX века единогласно отмечают неуклонный рост потребностей и стремлений народа к просветительству». У матеріалах діловодства вказано і причини такої підвищеної жаги до знань: по-перше, відзначено, що суспільство зіткнулося з різноманітними потребами і викликами, які значно загострились на той час. Намагаючись винайти вихід з кризової ситуації, люди звертались до досвіду минулих поколінь, висвітленого на сторінках наукових праць; по-друге, такі події як війна, вимагали реформ внутрішнього життя і системи державного управління. Це прагнення народу до освіти також знаходить підтвердження в матеріалах постанови МВС «Про впровадження при управах посади завідувача позашкільною освітою...» справи 2130 (ч. 2) фонду 336 ЦДІАК: «перед народными массами встает ряд насущных, жгучих, животрепещущих вопросов, на которые деревня жадно ищет ответа» [15]. Задача реалізації цього попиту на освіту, згідно постанови, покладалася на земства. Адже саме земства в такий складний час були покликані законом задовольняти місцеві потреби. Більше того, земства, які й раніше опікувались соціальною сферою, в умовах війни мали приділяти подвійну увагу народному просвітництву. Так, у постанові зазначалося, що земство просто

212

не може пройти повз існуючі запити суспільства: «переживаемый обществом исторический момент налагает на земства священную обязанность употребить все силы на борьбу с умственным голодом деревни. Ведь этот голод грозит еще большими опасностями, чем голод физический» [16]. Однак, з подальшого тексту постанови, стає зрозумілим, що недостатньо усвідомлювати проблему, треба ще й знайти шляхи її вирішення. Одним з шляхів вирішення проблеми, представленим у постанові, був інтенсивний розвиток позашкільної освіти. На думку розробників постанови, сама по собі школа не може служити засобом інтелектуального розвитку, адже в ній тільки навчають грамоті і тільки грамоті. Навчаючи читати й писати, школа не задовольняє розумового попиту мешканців села і не дає відповідь на низку болючих питань.

Намагаючись реагувати на запити суспільства, земства пропонували розвивати позашкільну освіту шляхом відкриття позашкільних бібліотек, читалень, влаштування читань з «туманними картинами»³. Єдиною проблемою, що стояла на заваді розвитку позашкільної освіти, за свідченням земців, була нестача фінансування: «нам не хватает средств на приобретение книг для библиотек, руководств для самообучения, тетрадей и каталогов» [17].

Вирішення проблеми фінансування освіти земці бачили у перекладенні частини обов'язків з розвитку шкільництва на сільські товариства. Так, у справі «О принятии хозяйственного содержания школ в счет земств 1904 г.» [18] зазначалося, що витрати по утриманню шкіл формально розділено між земствами і сільськими товариствами. З джерела відомо, що земства виплачували заробітну платню вчителям і «законовчителям», забезпечували школи навчальними посібниками і учбовими приналежностями, асигнували шкільні бібліотеки. Сільські товариства, в свою чергу, були відповідальними за ремонт і опалення шкільних приміщень, утримування шкільного допоміжного персоналу (вартових, кухарів тощо), забезпечення квартирами вчителів. Однак, земці відзначали, що сільські товариства дуже безвідповідально ставились до своїх

---

³ Туманні картини – зображення на світлому екрані, що демонструвалися за допомогою проєкційного ліхтаря .

обов'язків, намагаючись їх повсякчас уникнути. Товариства погано і несвочасно ремонтували школи, опалення в класах було недостатнім, шкільний персонал також був незадоволений роботою товариств. Все це підтверджувалось численними клопотаннями вчителів і учнів, стосовно поліпшення роботи товариств. Деякі з цих клопотань наводились у справі, як аргумент на користь прийняття рішення, щодо перекладення в повному обсязі повноважень по утриманню шкіл з сільських сходів на земства. Так, вчитель одного з училищ відзначав, що школа звісно опалюється за рахунок товариства, однак насправді учителю доводиться «вклонятися за кожне поліно дров» і лише після цього дрова видають, як велику позику.

Учитель школи Павлоградського повіту Катеринославської губернії також відзначав, що опалюється школа не належним чином, через що у навчальному закладі надмірна вологість. Охоронець, школи, за словами вчителя, при його значних обов'язках отримував зовсім малу заробітну платню. Також викладач відзначав, що печі в училищі вже «відслужили свій вік» і вимагають негайного ремонту, бо через холод вже й так доводилось на кілька днів переносити заняття. Крім того, вчитель звертав увагу на те, що в шкільних класах підлога милася тільки 3-4 рази на рік [19].

В училищі Новомосковського повіту Катеринославської губернії учитель також скаржився на невиконання обов'язків, щодо утримання шкільних приміщень сільськими сходами. Він відзначав, що підлога в шкільному приміщенні вкрита соломою, в котрій багато дір, через що в кімнатах завжди бувають великі калюжі. Крім того, вартовий відмовлявся дослухатися до вчителя, через те, що той не сплачував йому платню. Охоронець дозволяв собі говорити вчителю: «Ты не платишь мне жалованье, ты и не господин надо мною» [20]. На думку вчителя, сільські сходи намагалися найняти охоронця подешевше, тому на цю посаду претендували тільки люди похилого віку, приблизно 60-ти років, котрі не могли пересувати важкі парти, мити підлогу, носити воду тощо. Натомість всі ці обов'язки виконували учні. Саме учні носили воду, прибирали сніг з подвір'я, чистили килими, привозили дрова,

тому весь навчальний час в них йшов на виконання роботи, яку мав би виконувати службовець.

Також у справі відзначалося, що найм службовців від сільських товариств завжди супроводжувався для вчителя приниженням з боку старост і уповноважених осіб. Саме тому, учитель відстоював думку, що найм службовців для початкових учбових закладів, має бути відведений суто до компетенції земств.

Згідно з матеріалами справи, такої ж думки дотримувався і фельдшер тієї школи. Він зазначав: «Сторожей нанимают на самую незначительную плату, поэтому сторожами являются, так называемые «деды», стерегущие обыкновенно летом бахчи. Это физически и умственно расслабленные старики, которым по неспособности к труду и отсутствию приюта некуда деваться. От такого слабосильного и малоумного деда, боящегося холода и труда, требовать ничего нельзя. В тоже время, назначенные в редких случаях более молодые сторожа, умышленно не исполняют законных требований учителя. Это обусловлено тем, что они назначены на должность против доброй воли, в связи с прохождением так называемой «отбывки» (штрафа)» [21].

Наприкінці справи не зазначено, чи були задоволені всі ці клопотання, однак очевидно, що переважну більшість обов'язків з розвитку шкільної справи було покладено саме на плечі земських установ і тільки земства намагалися виконувати їх сумлінно.

Також у матеріалах справи 2130 (ч. 2) «Доклад Змиевской земской управы Уездному земскому собранию об участии земств в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией» фонду 336 ЦДІАК міститься загальний звіт навчальної комісії, щодо оцінки розвитку початкової освіти в губерніях Наддніпрянської України. У звіті вказано на дуже суттєві вади у справі становлення і розвитку освіти. Особливо злиденним і похмурим, за цим описом, було життя земського учителя: «Сегодня мы встречаем картину незатейливого жития-бытия земского учителя и особенно учительницы, которым приходится терпеть грубое сваволие местного старосты или писаря» [22]. Крім того, за матеріалами звіту, ситуація погіршувалась дуже поганими умовами навчання дітей, серед яких: 1. неполагоджені печі (наслідком чого

був дим, угар, холод); 2. відсутність ремонту. Причиною всіх цих негараздів, на думку членів комісії, була незадовільна робота сільських товариств. При цьому, звернення до сільських сходів, прохання більш відповідально ставитись до своїх зобов'язань, як зазначалося у звіті, не призводили до жодних позитивних зрушень. Водночас, той факт, що діти у школах змушені були не тільки навчатись, а ще й виконувати роботу, дуже негативно впливав на навчальний процес і формував негативне ставлення населення до школи. Врешті-решт, все це зводило нанівець культурний вплив школи на молодь. Єдиний вихід з цієї ситуації, на думку членів комісії і батьків школярів полягав у відмові земств від допомоги сільських сходів і повне прийняття на себе усіх обов'язків з утримання шкіл. Своєю точкою зору представники комісії підтверджували наступними словами: «Успех всех земских начинаний должен быть направлен на поднятие экономического благосостояния населения, охрану здоровья, развитие самодеятельности. Все эти направления находятся в прямой связи с уровнем интеллектуального развития населения деревень. Поэтому, стремиться избегать увеличения расходов на дело народного образования нет оснований. Все эти расходы вернутся сторицей, ибо они открывают прямой путь к осуществлению тех целей, ради которых только и созданы земства» [23].

Не можна не відзначити, що навіть за дуже складних умов, земства намагались розвиватися і принаймні щось змінювати на краще в організації шкільної справи. Так, у матеріалах тієї ж справи 2130 (Ч. 2) Ф. 336 ЦДІАК, представлене колективне клопотання від вчителів фізичного виховання до адміністрації земських установ, в якому вчителі вимагали змінити програму викладання фізкультури для дітей початкових шкіл. Вчителі відзначали, що в школі необхідно організувати заняття так званою «шкільно-лікарською гімнастикою», яка має проводитись під пильним наглядом і за вказівками досвідчених лікарів і бути зорієнтованою на індивідуальні особливості кожної дитини [24]. Надалі у клопотанні зазначалося, що та гімнастика, яка викладалася на той час у школах, представляла собою виключно розмахування руками,

що не могло принести жодної користі сільським школярам, які й без того проводили весь вільний час у фізичній праці. Більше того, у клопотанні вчителів говорилося, що та гімнастика, яка складала основу фізичного виховання у шкільних закладах, була шкідливою, бо проводилась у задушливих класах: «Ребенок, проделывая разные телодвижения, сильнее дышит и больше получает в легкие пыли» [25].

На підтвердження цієї точки зору, вчителі фізкультури додали до клопотання висновок лікарів і їх рекомендації, щодо умов викладання у початковій школі занять з гімнастики. У цих рекомендаціях вказувалось, що рівень викладання шкільної гімнастики не витримував жодної критики: «Подражая главным образом военной дисциплине, она заставляет учеников быть все время в напряженном внимании. При этом, такая гимнастика оказывает влияние на развитие не всего тела, а отдельных его частей» [26]. Лікарі гігієни також визнали цю гімнастику шкідливою для дітей до 10-12 років, рекомендуючи замінити її на вільні ігри на свіжому повітрі за зразком англійських шкіл. І останній аргумент, який наводився на користь зміни шкільної програми, це пошкодження шкільних меблів під час проведення занять. З метою виділення простору для проведення занять, парти доводилось зрушувати в одну купу, через що вони не рідко ламалися... Земства дослухалися до рекомендацій вчителів фізичного виховання та лікарів і, як зазначено у справі, прийняли до розгляду їх рекомендації.

З матеріалів діловодства стає відомо, що значну увагу земства приділяли також розвитку профільної освіти. Так, про сумісний досвід, здобутий Харківським і Катеринославським губернськими земствами, щодо облаштування практики учнів сільськогосподарських шкіл на «дослідних полях» розповідають матеріали справи 2130 (ч. 3) «Доклад Змиевской земской управы Уездному земскому собранию об участии земств в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией» фонду 336 ЦДІАК «Харьковское губернское жандармское управление (1868-1917 гг.)» [27].

Так, у справі зазначається, що земства, на які покладено обов'язок влаштування «дослідних полів»⁴ [28], мали певні проблеми з фінансуванням цієї справи. Коштів не вистачало на заробітну платню робітникам, знаряддя праці і придбання худоби. Всім цим земства мали б забезпечувати «дослідні поля» за замовленням, яке кожен тиждень складав завідувач «поля». Однак, земства знайшли вихід з цієї ситуації. Відтепер, на допомогу робітникам полів відряджались учні старших класів, які надавали їм суттєву підтримку. З цього приводу, робітники «полів» зазначали: «единственную помощь оказывают нам ученики, преимущественно старших классов, сельскохозяйственных школ. Они оказывают помощь штату работников, состоящему при опытном поле. Без помощи школьников нам будет трудно, так как мы должны самостоятельно содержать и лечить животных, покупать и ремонтировать инвентарь и машины, нанимать постоянных и поденных рабочих, продавать хлеб и другие продукты полеводства» [29]. При цьому, керівництво ланів зазначало, що у працівників був дуже низький рівень освіти і їх аж ніяк не можна було назвати «фахівцями своєї справи».

Ця думка підтверджується матеріалами справи 2130 (ч. 3) фонду 336 ЦДІАК : «на опытных полях не бывает людей хорошо знакомых с постановкой дела, с истинными целями и задачами работы. Чаще всего это проявляется при проведении метеорологических наблюдений, ведении отчетности по амбару, выдаче провизии, керосина, угля, дров рабочим и т.д. Действия сотрудников хаотические и не отвечают требованиям экономии» [30]. Керівництво «полів» вважало, що така ситуація з нестачею професійних кадрів була обумовлена недостатньою заробітною платнею, що в свою чергу провокувало постійну зміну робочого

---

4 Дослідні поля, станції, ферми і т. н. – установи призначені для проведення сільськогосподарських дослідів, з метою розробки питань, що стосувалися різноманітних галузей сільськогосподарської промисловості. Разом з тим, ці установи поширювали агрономічні знання серед населення і являлися довідковим пунктом, до котрих господарі могли б звертатися з метою вирішення питань, що виникали при веденні ними господарства. Робота «дослідних полів», які виникли в Англії у 1842 р., на території українських губерній Російської імперії була налагоджена, саме завдяки діяльності земських установ.

персоналу. Таким чином, виходило, що працівники просто не встигали «увійти в сутність справи».

Для покращення ситуації в лавах персоналу «дослідних полів», їх керівництво прийняло наступну резолюцію: 1. до роботи треба приймати не тільки осіб з професійною освітою, але й робітників без спеціальної освіти, які могли б реалізувати себе, працюючи табельщиками, ключниками, конторниками тощо; 2. також на роботу представників інтелігенції, здібних до роботи, підвисивши їм заробітну платню. При цьому, на думку керівництва, залучення інтелігенції до роботи на ланах було конче потрібним, адже: «изолированость опытных полей от культурных центров, от живого единения и обмена мыслями, является очень большим минусом в работе» [31].

Ліквідувати цей недолік адміністрація ланів пропонувала не тільки через залучення освіченої інтелігенції до роботи на ланах, а й шляхом відрядження вищого персоналу ланів на курси підвищення кваліфікації до університетів або сільськогосподарських училищ. Рекомендований термін перебування у відрядженні складав 3 місяці. Відвідувати курси працівники мали по черзі; 3. обов'язково треба організувати сполучення з зовнішнім світом (поштово-телеграфними відділеннями, залізничними станціями, земськими управами, торгівельними пунктами тощо). Цей захід, вочевидь, також був обумовлений надмірною ізольованістю працівників дослідних ланів; 4. організувати при дослідних ланах «школи початкових агрономів». В цих школах учні старших класів здобували б можливість проходити практику. Цей досвід для дітей був би незамінним, враховуючи значний попит на агрономічні професії (частими були запити на агрономів з боку Московського сільськогосподарського інституту та Київського політехнічного інституту).

Особи, які мали бажання потрапити до дослідних ланів, мали пройти обов'язкову теоретичну підготовку не менше одного року та виконувати усі господарські доручення. Натомість вони отримували безкоштовне житло, опалення та світло. Єдиним недоліком навчання у «школі початкових агрономів», була відсутність дипломів про проходження практики [32].

Таким чином, матеріали даної справи дозволяють говорити про те, що земства намагалися організувати освітній процес таким чином, щоб діти отримували практичні знання, необхідні їм в повсякденному житті.

Важливим інформативним джерелом з історії земств Півдня України, є й кошториси земських надходжень і витрат. Надаючи характеристику цьому виду джерел, відзначимо, що земські кошториси, затверджені губернськими і повітовими земськими зібраннями, обов'язково передавалися керуючому казенною палатою, який залишав свої зауваження губернатору. Якщо ж губернатор знаходив в повітовому кошторисі порушення закону, то свої поправки пропонував губернському земському зібранню. Якщо постанови земського зібрання, на думку губернатора, не відповідали загальнодержавним потребам, чи порушували інтереси місцевого населення, то губернатор таку постанову передавав міністру внутрішніх справ. Останній направляв доклад губернатора чи то до Державної Ради, якщо за ним мало б відбутися підвищення земського податку, чи то до Комітету міністрів – в усіх інших випадках [33].

Отже, важливу інформацію про просвітницьку діяльність земств Херсонської губернії представлено у матеріалах «Сметы расходов и доходов Тираспольского уездного земства» Херсонської губернії (спр. 88. Ф. 442 ЦДАК). Ці кошториси надають можливість порівняти суми запланованих і реальних витрат земства на розвиток освіти та визначити пріоритетні напрямки діяльності земських установ в сфері просвітництва на прикладі Тираспольського повітового земства. Так, порівнявши кошториси запланованих і реальних витрат земства за «Сметой расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1897 г.» [34], можемо констатувати, що всі заплановані земством заходи з розвитку початкової освіти було виконано вчасно. Загальна сума витрат складала – **10 759 руб. 78 коп.** З них 1000 руб. було витрачено на утримання церковно-приходських шкіл і шкіл грамоти; 1679 руб. – на утримання казенних учбових установ: 1) однокласних і двокласних Міністерських училищ (1579 руб.) (див. табл. 1) та 2) Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту (100 руб.); 220

1245 руб. було витрачено на допомогу учбовим установам, що утримувалися за рахунок приватних і суспільних коштів (*див. табл. 2*); 200 руб. витрачено земством на потреби училищної ради і 6535 руб. 78 коп. пішли на стипендії учням та учбовий інвентар [35].

Таблиця 1: Витрати Тираспольського повітового земства Херсонської губернії на допомогу казенним учбовим установам (1897 р.)

<i>№ п/п</i>	Учбовий заклад	Сума допомоги
1	Глинянське училище	150 руб.
2	Гоянське училище	150 руб.
3	Дойнайське училище	150 руб.
4	Захар'ївське училище	134 руб.
5	Карагатське училище	125 руб.
6	Коротнянське училище	165 руб.
7	Незавертайлівське училище	150 руб.
8	Ново-Миколаївське училище	150 руб.
9	Понятовське училище	150 руб.
10	Слободзейське училище	115 руб.
11	Чобручське училище	140 руб.
Всього		1579 руб.

Таблиця 2: Допомога Тираспольського повітового земства Херсонської губернії закладам освіти, що утримувались за рахунок приватних і суспільних коштів (1897 р.)

<i>№ п/п</i>	Навчальний заклад	Сума допомоги
1	Павловське училище в Тирасполі	920 руб.
2	Народне училище в Дубоссарах	300 руб.
3	На додаткове жалування учительці Катаржинського жіночого училища	25 руб.
Всього		1245 руб.

Згідно із «Сметой расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1898 г.», яка датується 1897 р. випуску [36] та «Сметой

расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1898 г.», яка вийшла друком у 1898 р. [37] маємо реальну картину розвитку освітньої справи у 1898 р. (див. табл. 3).

Таблиця 3: Кошториси запланованих і реальних витрат Тираспольського повітового земства Херсонської губернії на освіту на 1898 р.

№ п/п	Статті запланованих у 1897 р. земських витрат на освіту за «Сметой расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1898 г.»	Запланована сума витрат	Статті витрат земства на освіту у 1898 р. за «Сметой расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1898 г.»	Реальна сума витрат
1	на утримання міністерських училищ	1579 руб.	на утримання міністерських училищ (двокласних і однокласних)	1579 руб.
2	на утримання земських народних шкіл	22 925 руб.	на утримання земських народних шкіл	14 430 руб
3	на допомогу церковно-приходським школам і школам грамоти	1000 руб.	на допомогу церковно-приходським школам і школам грамоти	1000 руб.
4	на стипендії для учнів	120 руб.		
5	на одноразову фінансову допомогу Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституту	100 руб.	на одноразову фінансову допомогу Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституту	100 руб.
6	інші витрати на розвиток народної освіти (придбання учбового інвентарю, підручників, виплата стипендій тощо)	1995 руб.	витрати на стипендії і учбові принадлежности	2000 руб.
7	-	-	допомога закладам освіти, які утримуються за рахунок суспільних коштів	1245 руб.
8	-	-	витрати по утриманню училищної ради	200 руб.
9	-	-	відкриття учительських бібліотек	75 руб.

10	-	-	допомога вчителям при командированні на курси підвищення кваліфікації	300 руб.
11	-	-	винагороди учителям і учням	547 руб.
12	-	-	утримання земських стипендіатів	260 руб.
<i>13</i>	-	-	на утримання завідувача учнівською бібліотекою, вчительською та відповідального за розсилку підручників	<i>1100 руб.</i>
<i>14</i>	-	-	на будівництво і ремонт шкільних будівель в повіті	<i>5000 руб</i>
Всього		<i>27 719 руб.</i>		<i>27 836 руб.</i>

Отже, наведені дані свідчать, що реальні суми витрат на розвиток освіти навіть перебільшували заплановані.

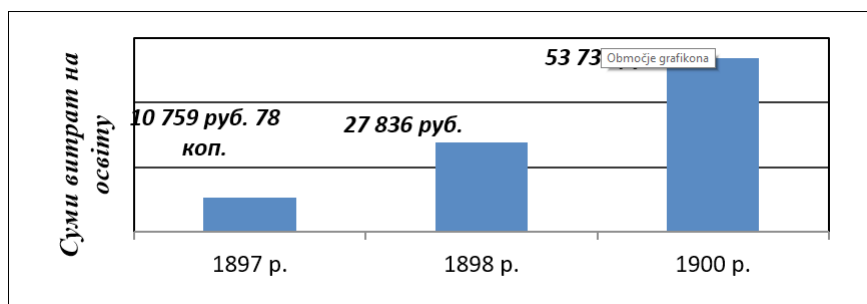
У матеріалах «Сметы расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1900 г.» [38] вказано, що за аналогічними статтями витрат, земством було заплановано виділити у 1900 р. на розвиток освіти – 36 664 руб. Крім цієї суми, органи самоврядування планували за рахунок земського збору у 1900 р. сплатити заробітну платню вчителям і законовчителям в межах суми - 17 075 руб. Отже, загальна сума витрат на освітню справу мала б складати **53 739 руб.** Збільшення коштів, закладених у бюджет на розвиток освіти, частково обумовлювалось тим, що у 1900 р. було заплановано ремонт шкільних будівель, що мало б коштувати земству 4000 руб. Однак, у цьому ж році, як зазначено у кошторисі, земства могли розраховувати на допомогу від сільських товариств (4 585 руб.), кошти з капіталу стипендії князя П.А. Абамеліка (300 руб.) та суми від губернського збору (153 руб. 33 коп.) [39]. Загальна сума допомоги – **5038 руб. 33 коп.**

«Смета расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1900 г.», 1900 року видання [40] підтверджує реалізацію усіх запланованих земством заходів, спрямованих на розвиток народної освіти в межах, передбачених кошторисом сум витрат.

Представлена у кошторисах інформація, дозволяє зробити підсумок, по-перше, про невпинне зростання витрат земства на

розвиток освіти (у 1897 р. витрачено 10 759 руб. 78 коп., у 1898 р. – 27 836 руб., а у 1900 – 53 739 руб.) (див. табл. 4), незважаючи на загальне недофінансування земств з боку держави; по-друге, допомога яка надавалася земствам з боку меценатів і сільських товариств була не системною і набагато меншою ніж витрати земства на розвиток освіти; по-третє – земства виділяли пріоритетні напрямки діяльності на шляху до розбудови системи початкової освіти, які намагалися реалізовувати за будь-яких обставин.

Таблиця 4: Витрати Тираспольського повітового земства Херсонської губернії на освіту у 1897 - 1900 рр.

Підбиваючи підсумки дослідження, можемо відзначити, що матеріали діловодства є важливим джерелом з історії земських інститутів самоврядування Півдня України. Значний масив діловодних джерел, що висвітлюють діяльність земств з організації шкільної справи та просвітництва, представлено матеріалами Центрального Державного історичного архіву (м. Київ). До цих матеріалів можемо віднести звіти повітових земських управ губернським управам, постанови і рішення сільських сходів, листи, скарги та клопотання мешканців повітів до земських управ, кошториси земських надходжень і витрат тощо. Всі ці матеріали надають майже вичерпну інформацію про проблеми, які повставали перед земствами на шляху розвитку просвітницької справи, висвітлюють перспективи їх подолання та демонструють досягнення.

Значним є інформативний потенціал кошторисів надходжень і витрат повітових земств Півдня України, які склалися

губернськими і повітовими земськими управами і затверджувались губернськими і повітовими земськими зібраннями. Ці кошториси надають відомості про грошові суми, які витрачалися земствами на розвиток освіти, баланси грошових надходжень до бюджетів земських установ та розподіл повинностей між земствами.

Аналіз діловодної документації дозволив зробити підсумок, що просвітницька діяльність земств Півдня України була спрямована на розвиток освітнього та культурного рівня широких народних мас, насамперед селян, і включала заходи із створення системи початкової, середньої, спеціалізованої технічної, сільськогосподарської та позашкільної освіти, організації бібліотек, народних читалень, тощо. При здійсненні цієї роботи земства мали переборювати такі проблеми як, відсутність достатніх коштів та належної державної допомоги, а також байдужість урядовців до питання підвищення освітнього рівня населення. Потрібні були неабияка цілеспрямованість і ентузіазм земців, їх патріотизм, непересічні творчі здібності і організаторський талант, щоб вживити у свідомість суспільства необхідність освіти та культурного вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90- років XIX ст.): Дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Обметко. – К., 2002. – 182 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Гуз. – К., 1997. – 24 с.; Гавріш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1895-1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.Л. Гавріш. – Полтава, 1998. – 19 с.; Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Драч. – Харків, 2002. – 17 с.
2. Сараєва О.В. Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби / О.В. Сараєва. – Маріуполь: Новий світ, 2014. – С.163.
3. РДА. – Ф. 1288. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 105.

4. Скуратов Д. Задача земства в деле народного образования / Д. Скуратов. – СПб.: Типогр. А. Бенке, 1870. – С. 10.

5. Положение о начальных народных училищах 14 июля 1864 г. // Земские учреждения. Извлечение статей из книг Свода законов и продолжений (т. 4-15). – Изд. 2-е Н. Максимова. – М.: Тип. Шаман и Глушкова, 1866. – С. 305-314.

6. Аннин П. Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / П. Аннин. – СПб.: Тип. МВД, 1890. – Ч. 1. – 320 с.

7. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А.И. Васильчиков: Т. 3. – СПб.: Тип. В.В. Прайца, 1872. – С. 221.

8. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі ЦДІАК). – Ф.336. – Оп. 1. – Спр. 2130 (Ч. 2.). – 145 арк.

9. Там само. – Арк. 93.

10. Там само. – Арк. 141.

11. Там само.

12. Там само. – Арк. 141 зв.

13. Там само.

14. Там само. – Арк. 133.

15. Там само. – Арк. 133 зв.

16. Там само.

17. Там само. – Арк. 134.

18. Там само. – Арк. 65.

19. Там само. – Арк. 93.

20. Там само. – Арк. 93 зв.

21. Там само. – Арк. 98.

22. Там само. – Арк. 102.

23. Там само. – Арк. 102 зв.

24. Там само. – Арк. 106.

25. Там само. – Арк. 109.

26. Там само. – Арк. 109 зв.

27. Там само. – Спр. 2130 (Ч. 3). – 210 арк.

28. Сараєва О.В. Роль земств в розвитку профільної освіти в Бахмутському повіті (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // О.В. Сараєва / Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gileya.org.ua.

29. Там само. – Арк. 126.

30. Там само. – Арк. 187.

31. Там само. – Арк. 190.

32. Там само. – Арк. 190 зв.

33. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 годах / С.Ю. Витте. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – С. 473. / Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5885810257>.

34. Сметы расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1897 г. – Тирасполь: Тип. С.П. Тимченко на Покровской улице в собственном доме - 1897. – 26 с.

35. Там само. – С. 23-24.

36. Сметы расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1898 г. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисотелос, 1897. – 25 с.

37. Сметы расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1898 г. – Одесса: Тип. А. Шульце на Ланжероновской улице в доме Карузо № 36. – 1898. – 27 с.

38. Сметы расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1900 г. – Тирасполь: Тип. С.П. Тимченко на Покровской улице в собственном доме - 1899. – 34 с.

39. Там само. – С. 28.

40. Сметы расходов и доходов Тираспольского уездного земства за 1900 г. – Тирасполь: Тип. С.П. Тимченко на Покровской улице в собственном доме - 1900. – 26 с.

Резюме:

Стаття присвячена вивченню інформаційного потенціалу діловодних джерел земств Півдня України кінця XIX - початку XX ст., що висвітлюють діяльність органів самоврядування з організації шкільної справи. Діловодні джерела з історії земств (звіти земських управ, рішення сільських сходів, листи та клопотання мешканців повітів до земських управ, кошториси земських надходжень і витрат) надають можливість простежити особливості земської просвітницької діяльності і визначити найважливіші критерії та напрямки цієї роботи.

Основними напрямками діяльності земств Півдня України з організації шкільної справи були: створення системи початкової, середньої, спеціалізованої технічної, сільськогосподарської та позашкільної освіти, організація бібліотек, народних читалень, ремонт шкільних приміщень тощо.

Отже, діловодна документація земських установ є найбільш інформативним джерелом, яка відтворює усі напрямки діяльності земств Півдня України.

Ключові слова: місцеве самоврядування, земство, матеріали діловодства, просвітництво.

Abstract:

This article is devoted to the study of the informational potential of the record keeping sources of Zemstvos of the southern of Ukraine in late XIX - early XX century that covering the activities of the authorities of the local self government concerning the school affairs. The Record keeping sources as to the history of Zemstvos (reports, the decision of the village assembly, and petition letters of the residents to the counties, rural estimates of revenue and expenditure) make it possible to trace the features of rural outreach and identify the main criteria and the areas of operation.

The main activities of Zemstvos in the South of Ukraine concerning the school affairs were: creating a system of the primary, secondary, specialized technical, agricultural and non-formal education, the organization of libraries, reading rooms and folk, repair school buildings and so on.

Thus, record keeping records of rural institutions is the most informative source that reproduces all the activities of Zemstvos of the southern Ukraine.

Keywords: local self government, Zemstvos, record keeping materials, education.

Anna Kożuh

A. F. M. Krakow University

Poland

CHARAKTERYSTYKA DIASPORY ŻYDOWSKIEJ W POLSCE W LATACH 1919- 1939 NA PRZYKŁADZIE CZĘSTOCHOWY I OKOLIC

Liczebność diaspory i jej rozmieszczenie

Niezależnie od faktu, że w okresie międzywojennym w Polsce przeprowadzono dwa powszechne spisy ludności, to ustalenie liczby i rozmieszczenia Żydów na terenie Polski w tym czasie nie jest zadaniem łatwym. Pierwszy spis ludności, przeprowadzony 30.IX.1921 r. pomiął Wileńszczyznę i Górny Śląsk, ponieważ nie wchodziły one jeszcze w skład państwa. Całość obszaru państwa objął następny spis z 9.XII.1931 r., ale i on nie był doskonały. Pierwszą przyczyną owej niedoskonałości był fakt, że niektórzy respondenci mylili pojęcia narodowości i obywatelstwa. Można również przypuszczać, że pewna liczba mieszkańców województw wschodnich narodowości niepolskiej albo uznawała deklarowanie narodowości polskiej za wyraz lojalności wobec państwa, albo też obawiała się podać odmienną informację. Kolejną przyczyną niedoskonałości spisu przeprowadzonego w 1931 r. był brak istotnych kompetencji u osób sporządzających spis, jak i u samych respondentów, którzy

niejednokrotnie nie mogli sprawdzić informacji zapisanych w arkuszu spisowym ze względu na nieznamość alfabetu łaćńskiego.

Z uwagi na powyższe przyczyny można założyć, iż liczba osób o żydowskiej świadomości narodowej była wyższa niż liczba osób deklarujących narodowość żydowską lub język żydowski podczas sporządzania spisu powszechnego w okresie dwudziestolecia międzywojennego w Polsce. Mając świadomość wszystkich tych niedociągnięć można zdaniem J. Tomaszewskiego zaryzykować stwierdzenie, że liczba Żydów w Polsce wzrosła z 2.854,4 osób w 1921 r. do 3.113,9 osób w 1931 r. (Tomaszewski 1993, s. 159). Oznaczało to jednak zmniejszenie się odsetka ludności żydowskiej w Polsce z 10,5 w 1921 r. do 9,8 w 1931 r. i 9,7 w 1937 r. Zmiany te wynikały zarówno z ruchu naturalnego, jak i z emigracji. Według badań S. Szulca w województwach centralnych w latach 1928-1932 nie zarejestrowano we właściwym czasie przeszło połowy urodzeń dzieci żydowskich. Natomiast w pozostałych województwach zanotowano tylko kilka procent. Nie zawsze sporządzano również akty zgonów, zwłaszcza dzieci, których urodzenia nie były odnotowane w odpowiednim rejestrze. Sz. Bronstejn (Szulc 1936) szacuje, iż przyrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce wynosił w kolejnych latach: 1921-25 około 15,6%, w latach 1926-30 około 12,6%, w latach 1931-35 około 12,3%, a od roku 1936 do 1938 około 11,1%.

Przyrost naturalny ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego był niższy od przeciętnego przyrostu naturalnego w tym czasie dla całej populacji mieszkających w Polsce. Niższe współczynniki dla ludności żydowskiej wyjaśnić można między innymi koncentracją Żydów w miastach, gdzie przyrost naturalny jest niższy, zmieniającą się religijnością oraz skutkami emigracji, która w znacznej mierze obejmowała ludzi w wieku rozrodczym. Jednakże te same statystyki wykazują niższą umieralność Żydów. Można to wyjaśnić łatwiejszym dostępem do opieki lekarskiej w miastach oraz większą troską o zdrowie, między innymi dzięki istnieniu licznych żydowskich stowarzyszeń filantropijnych opiekujących się chorymi. Warto nadmienić tu również niskie rozpowszechnienie wśród Żydów alkoholizmu oraz chorób

wenerycznych i mniejsze zagrożenie gruźlicą, która dotykała głównie osoby o bardzo złych warunkach mieszkaniowych.

Rozmieszczenie ludności żydowskiej na terytorium Polski było bardzo nierównomierne. W żadnym regionie Polski w okresie dwudziestolecia międzywojennego diaspora żydowska nie stanowiła większości. Można jednak zauważyć pewną tendencję, że Żydzi koncentrowali się zwłaszcza w dużych miastach i w województwach wschodnich, południowych, a także w Polsce centralnej. Bardziej szczegółowe dane zawiera tabela 1.

Tabela 1. Rozmieszczenie ludności w Polsce w latach 1921 i 1931

Województwa i miasta wydzielone	1921		1931	
	struktura Żydów w odsetkach	Żydzi w odsetkach ogółu	struktura Żydów w odsetkach	Żydzi w odsetkach ogółu
Polska	100,0	10,5	100,0	9,8
Warszawa, miasto	10,7	33,1	11,3	30,1
Warszawskie	7,0	9,6	7,0	8,7
Łódzkie	6,0	9,5	5,6	8,7
Łódź, miasto	5,5	34,5	6,3	33,5
Kieleckie	10,5	11,8	10,2	10,8
Lubelskie	10,1	13,7	10,1	12,0
Białostockie	6,8	14,9	6,3	12,0
Wileńskie	1,6	5,2	1,8	5,2
Wilno, miasto	1,6	36,1	1,8	5,2
Nowogródzkie	2,6	9,2	2,7	7,8
Poleskie	3,8	14,3	3,6	10,1
Wołyńskie	6,3	11,4	6,7	10,0
Poznańskie	0,3	0,4	0,2	0,3
Poznań, miasto	0,1	1,1	0,1	0,8
Pomorskie	0,1	0,3	0,1	0,3
Śląskie	0,6	1,5	0,6	1,5
Krakowskie	3,8	6,0	3,8	5,6
Kraków, miasto	1,6	24,8	1,8	25,8
Lwowskie	8,3	9,4	7,8	8,6
Lwów, miasto	2,7	35,0	3,4	31,9
Stanisławowskie	4,9	11,2	4,5	9,4
Tarnopolskie	4,5	8,0	4,3	8,4

Źródło: Sz. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963

Dane w tabeli dowodzą, że niemal czwarta część ogółu ludności żydowskiej w Polsce w 1931 r. mieszkała w pięciu miastach: w Warszawie, w Łodzi, w Wilnie, w Krakowie i w Lwowie. Należy także podkreślić, że w roku 1921 Żydzi w niejednym mieście stanowili

większość mieszkańców. Było tak na przykład w Słonimiu 71,7%, w Lidzie 61,7%, w Ostrogu 61,6%, a także w Nowogródku, w którym mieszkało 53,5% całej populacji miasta.

Struktura zawodowo-społeczna diaspory żydowskiej

Ludność żydowska w okresie międzywojennym wyróżniała się niskim odsetkiem osób utrzymujących się z rolnictwa. Dominującą cechą w strukturze zawodowo-społecznej diaspory żydowskiej w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym była jej koncentracja jedynie w niektórych gałęziach gospodarki narodowej. Należy bardzo wyraźnie podkreślić, iż znacząca większość Żydów mieszkających w Polsce utrzymywała się z handlu i działalności gospodarczej w przemyśle odzieżowym oraz skórzanym. Dokładne dane dotyczące zatrudnienia ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Ludność wyznania mojżeszowego według gałęzi gospodarki narodowej w 1931 roku

Działy i gałęzi gospodarki	Ludność wyznania mojżeszowego		
	w tysiącach	w odsetkach	
		ogółu ludności tego działu	ludności wyznania mojżeszowego
Ogółem	3113,9	9,8	100,0
Rolnictwo	125,1	0,6	4,0
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybactwo	10,1	4,3	0,3
Przemysł i górnictwo	1313,3	21,3	42,4
w tym zakłady:			
I-III kategorii	27,3	1,8	0,9
IV-VII kategorii	128,3	13,9	4,1
VIII i niezależnej	157,8	31,0	37,2
w tym:			
górnictwo	4,4	0,8	0,1
przemysł metalowy	92,2	11,4	3,0
przemysł drzewny	105,3	20,0	3,4
przemysł włókienniczy	92,8	18,6	3,0
przemysł skórzany	44,9	48,4	1,4
przemysł odzieżowy	529,7	49,3	17,0
przemysł spożywczy	219,9	29,9	7,1
przemysł poligraficzny	24,5	34,4	0,8

Handel, finanse, ubezpieczenia	1140,5	58,7	36,6
w tym:			
handel detaliczny	864,6	71,0	27,8
handel hurtowy	15,4	41,6	0,5
handel obnośny	79,4	81,0	2,5
kredyt	16,1	24,4	0,5
Transport i komunikacja	139,4	12,1	4,5
w tym: poczta, telefon, koleje	2,9	0,4	0,1
Służba publiczna	56,4	7,9	1,8
w tym wolne zawody prawnicze	13,7	34,2	0,4
Oświata i kultura	72,6	21,5	2,3
Zdrowie i higiena	66,9	24,3	2,1
Służba domowa	22,5	5,1	0,7
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	146,2	14,0	4,7
Nieznany zawód	20,8	8,3	0,7

Źródło: J. Tomaszewski, Rzeczpospolita wielu narodów, Warszawa 1985, s. 154.

Analiza tabeli wymaga wyjaśnienia i uwzględnienia dodatkowych faktów. Po pierwsze podział na kategorie zakładów przemysłowych został dokonany według zasad ówczesnego systemu podatkowego. Odpowiadał on w przybliżeniu podziałowi na zakłady wielkie (zatrudniające ponad 200 pracowników każdy), średnie (od 4 do 200 pracowników), oraz małe (do 4 robotników lub nie zatrudniające pracowników najemnych). Istotnym elementem przy analizie danych w tabeli jest również fakt, że kategorii „utrzymujący się bez pracy zarobkowej” nie należy interpretować jako grupującej wyłącznie osoby utrzymujące się z kapitału, tj. akcje, obligacje. Takich kapitalistów było raczej niewielu, natomiast do tej grupy zaliczono przede wszystkim stypendystów, żebraków i osoby korzystające z opieki społecznej.

Koncentracja Żydów w niektórych gałęziach gospodarki, na co jasno i wyraźnie wskazuje przytoczona w tekście tabela 2, wynikała głównie z tradycji dziedziczenia i wykonywania określonych zawodów. Ale nie była to jedyna przyczyna.

Ogromne znaczenie miały również tradycje religijne związane z bezwzględnym nakazem świętowania soboty. Odmienne od chrześcijańskich terminy wielkich świąt powodowały duże trudności

w zatrudnieniu Żydów jako pracowników dużych zakładów pracy. Stąd też fakt ten miał duży wpływ na koncentrację zawodową ludności żydowskiej wokół własnej diaspory. Żydzi utrzymywali się więc głównie z pracy w małych przedsiębiorstwach, przeważnie o wyłącznie żydowskim charakterze.

Kolejną barierą w znajdowaniu pracy przez Żydów były względy polityczne. Zazwyczaj ci, którzy odeszli od religii i deklarowali chęć pracy w soboty, sympatyzowali jednocześnie z ruchem socjalistycznym lub komunistycznym. To również nie było mile widziane przez przedsiębiorców, którzy takich Żydów woleli nie zatrudniać.

Inną przeszkodą w poszukiwaniu pracy przez Żydów była niechęć instytucji państwowych, zwłaszcza, gdy miały one znaczenie wojskowe. Wprawdzie komisja rządowa powołana pod nazwiskiem polityków żydowskich w większości przypadków uznała zwolnienia za bezpodstawne, jednak przywróceniu Żydów do pracy przeciwstawiły się lokalne polskie związki zawodowe. Żydów zwalniano z pracy lub niechętnie przyjmowano także w instytucjach samorządowych i państwowych nie związanych z wojskiem. W konsekwencji powodowało to, że na przykład prawnicy i lekarze żydowscy wykonywali przede wszystkim wolne profesje, natomiast w niewielkim stopniu znajdowali zatrudnienie w sądach i instytucjach ubezpieczeń społecznych. Niechętnie zatrudniano również Żydów jako nauczycieli w szkołach publicznych. Zdarzało się nawet, że rodzice inspirowani przez nacjonalistów domagali się zwolnienia nauczyciela narodowości żydowskiej.

Istotnym zjawiskiem w rozważaniach nad strukturą społeczno-zawodową diaspory żydowskiej w Polsce w latach międzywojennych jest większy odsetek Żydów w gałęziach gospodarki, dostarczających skromniejszych dochodów. Zdecydowanie przeważali na przykład Żydzi w handlu obwoźnym, w mniejszym stopniu w handlu detalicznym, natomiast stanowili mniejszość w handlu hurtowym, a zwłaszcza w kredycie. Podobnie sytuacja wyglądała w przemyśle. Tu największy odsetek stanowili Żydzi w przedsiębiorstwach najmniejszych, a minimalny z kolei udział Żydów można odnotować w wielkich zakładach. Z. Landau i J. Tomaszewski wskazują nawet, że do grona osób

zajmujących decydujące pozycje w prywatnym życiu gospodarczym należało bardzo niewielu Żydów. Liczniej natomiast występowali wśród średniej burżuazji (Landau, Tomaszewski 1977, s. 207-211).

Kolejnym czynnikiem wpływającym na społeczną i zawodową strukturę Żydów było ich rozmieszczenie geograficzne. Na górnym Śląsku mieszkało niewielu Żydów, dlatego też koncentracja diaspory żydowskiej w obszarze górnictwa i hutnictwa była minimalna i wpłynęła na bardzo niski udział Żydów w tych gałęziach przemysłu. Podobnie niewielka ilość Żydów w województwach zachodnich powodowała, że kupcy żydowscy działali przede wszystkim w województwach wschodnich. Często zdarzało się, że w niektórych miasteczkach położonych na wschodzie Polski handlem zajmowali się wyłącznie Żydzi.

W wielu powiatach, a nawet województwach, zachował się anachroniczny w pewnym stopniu podział ról społecznych, wywodzący się z czasów feudalnych. Chłopi (białoruscy, ukraińscy, litewscy) byli producentami dóbr rolnych, Żydzi zajmowali się obrotem towarowym, a Polacy stanowili warstwę posiadającą majątki ziemskie i siłę panującą politycznie. Konflikty wynikające z takiego podziału stawały się równoznaczne z różnicami narodowymi. Z pewnością zjawisko to przyczyniało się też do licznych w owym czasie wystąpień antyżydowskich.

Struktura wyznaniowa drobnomieszczaństwa w Polsce międzywojennej i na tym tle ludności żydowskiej

Drobnomieszczaństwo międzywojenne stanowiło kategorię społeczną zróżnicowaną zawodowo, ekonomicznie i narodowościowo. Wyodrębnienie drobnomieszczaństwa ze struktury społeczeństwa jest zadaniem złożonym. Podstawę ekonomiczną drobnomieszczaństwa stanowił bowiem system gospodarki drobnotowarowej poza rolnictwem. Granica pomiędzy drobnomieszczaństwem a klasą robotniczą była więc dość płynna. Robotnik tracąc pracę podejmował zajęcia rzemieślnicze lub handlowe, zaś rzemieślnik pozbawiony klienteli prowadził częściowo lub całkowicie działalność chałupniczą. Stąd też na dane przedstawione w tabeli 3, dotyczące struktury wyznaniowej

drobnomieszczaństwa w Polsce oraz utrzymania ludności, należy przyglądać się z uwzględnieniem tych perturbacji. Należy mieć świadomość niedoskonałości w przyporządkowaniu do poszczególnych kategorii, które wynikały z szybkich zmian i płynnych procesów, zachodzących często pod przymusem chwili i prowadzących do zmiany nieoczekiwanych zmian zawodu oraz źródła utrzymania.

Tabela 3. Struktura wyznaniowa drobnomieszczaństwa w Polsce (1931) a utrzymanie ludności

Wyszczególnienie	Polska	Rzymscy katolicy	Greko katolicy	Prawosławni	Protestanci	Żydzi
Rolnictwo	60,6	58,8	88,1	92,4	59,2	4,0
Przemysł	19,3	20,9	5,8	3,4	23,7	42,2
Handel	6,1	3,4	0,7	0,6	4,8	36,6
Komunikacja	3,6	4,6	1,0	0,7	1,6	4,5
Szkolnictwo i pomoc społeczna	1,0	1,1	0,4	0,2	1,2	2,3
Służba domowa	1,5	1,7	1,1	0,6	1,5	0,7
Inni	7,9	9,5	2,9	2,9	8,0	9,7

Źródło: J. Tomicki, *Polska Odrodzona 1918-1939*, Warszawa 1982, s. 128.

Z danych zamieszczonych w tabeli można wyciągnąć wniosek ogólny, że na tle rolniczej Polski najkorzystniej z punktu widzenia rozwoju nowoczesnej gospodarki prezentowała się struktura zawodowa mniejszości żydowskiej i niemieckiej. Charakteryzowała się ona bowiem wysokim procentem zatrudnienia w przemyśle i handlu oraz w wolnych zawodach i w administracji. W odniesieniu do Żydów należy jednak stwierdzić, iż wysoki odsetek osób związanych z przemysłem i handlem nie odzwierciedla dla faktu istnienia bardzo wielkiej liczby drobnych przedsiębiorstw usługowych.

Wśród 3,1 mln Żydów w Polsce burżuazja stanowiła 0,1 mln, drobnomieszczaństwo 2,0 mln, robotnicy i chłopi - około 0,7 mln, inteligencja około 0,3 mln. Tak więc specyfika tej grupy narodowościowej polegała na istnieniu niezwykle licznej grupy drobnomieszczaństwa obejmującej aż 2/3 ludności żydowskiej w Polsce.

Większość osób pochodzenia żydowskiego utrzymywała się z handlu, niemal połowa z przemysłu odzieżowego i skórzanego. Robotnicy żydowscy koncentrowali się przede wszystkim w drobnych zakładach

pracy, często o charakterze rzemieślniczym. Wielu Żydów utrzymywało się także z zawodów inteligenckich, takich jak adwokaci oraz lekarze. Bardziej szczegółowe dane dotyczące zatrudnienia ludności wyznania mojżeszowego w rozbiciu na działy gospodarki narodowej i pozycję społeczną prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Ludność wyznania mojżeszowego w Polsce w rozbiciu na działy gospodarki narodowej i pozycję społeczną

Działy i gałęzie gospodarki	Ludność wyznania mojżeszowego			w tym				
	w tys.	w %	w %	samodzielni		prac umysłowych	robotnicy	chalupnicy
		ogółem ludności	ludu mojżeszowego	nie zatrudnionych	zatrudnionych pracowników			
Ogółem	3113,9	9,8	100,0	1861,0	234,5	206,6	597,3	61,7
Rolnictwo	125,1	0,6	4,0	80,5	17,7	2,2	22,5	x
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybactwo	10,1	4,3	0,3	7,0	0,4	0,5	2,1	x
Przemysł i górnictwo	1313,3	21,3	42,2	654,4	137,5	48,9	410,8	61,7
w tym zakłady:								
I-III kategorii	27,3	1,8	0,9	x	0,8	7,3	19,2	-
IV-VII kategorii	128,3	13,9	4,1	x	33,7	24,1	70,4	-
VIII i niezależnej	157,8	31,0	37,2	654,4	103,0	17,4	321,2	61,7
górnictwo	4,4	0,8	0,1	-	0,4	1,2	2,7	-
przemysł metalowy	92,2	11,4	3,0	58,8	8,8	3,6	19,4	1,5
przemysł drzewny	105,3	20,0	3,4	47,5	11,4	9,9	34,3	2,2
przemysł włókienniczy	92,8	18,6	3,0	18,3	10,6	8,8	45,1	10,0
przemysł skórzany	44,9	48,4	1,4	18,9	4,2	1,1	18,2	2,5
przemysł odzieżowy	529,7	49,3	17,0	326,2	54,7	1,7	104,3	42,9
przemysł spożywczy	219,9	29,9	7,8	108,8	32,0	9,7	69,1	0,3
przemysł poligraficzny	24,5	34,4	0,8	10,3	3,4	0,9	9,5	0,4
Handel, finanse, i ubezpieczenia	1140,5	58,7	36,6	934,4	60,3	57,3	86,5	x
w tym:								
handel detaliczny	864,6	71,0	27,8	717,4	47,3	27,3	72,5	x
handel hurtowy	15,4	41,6	0,5	6,3	2,7	3,5	2,9	x
handel obnośny	79,4	81,0	2,5	78,8	0,2	-	0,4	x
kredytowy	16,1	24,4	0,5	1,4	0,3	13,0	1,5	x
Transport w tym poczta, telefon	139,4	12,1	4,5	112,7	3,9	5,3	17,6	x
Koleje	2,9	0,4	0,1	-	-	1,6	1,3	x
Służba publiczna	56,4	7,9	1,8	5,1	3,3	33,6	14,5	x
Wolne zawody prawnicze	13,7	34,2	0,4	5,1	3,3	5,3	0,1	x
Oświata i kultura	72,6	21,5	2,3	34,1	0,9	33,8	3,8	x
Służba domowa	66,9	24,3	2,1	30,5	10,5	10,6	15,2	x
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	146,2	14,0	4,7	x	x	x	x	x
Nieznanzy zawód	20,8	8,3	0,7	0,3	0,0	14,4	1,8	-

Źródło: J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 150

Dane przedstawione w tabeli 4 zostały zgromadzone na podstawie spisu ludności z 1931 roku i wymagają dodatkowych wyjaśnień. Należy pamiętać, że liczby te dotyczą wszystkich osób wyznania mojżeszowego. Proces asymilacji kulturalnej i językowej objął w tym czasie w dużym stopniu środowisko inteligenckie, najmniejszy wpływ natomiast miał on w środowisku robotniczym i wśród drobnomieszczaństwa.

Po drugie, dane zgromadzone w tabeli dotyczą zarówno osób czynnych zawodowo, czyli posiadających własne źródła dochodu oraz biernych zawodowo, czyli rodziny będące na utrzymaniu innych. Innymi słowy liczba 410,8 tyś. robotników zawiera w sobie zarówno pracujących, jak też niepracujące żony i dzieci.

Po trzecie podział na kategorie zakładów przemysłowych, według kryteriów systemu podatkowego, odpowiadał w przybliżeniu podziałowi na zakłady wielkie, średnie oraz małe. W ostatniej grupie znalazły się także zakłady kategorii nieznannej.

Po czwarte, pozycji „utrzymujących się bez pracy zarobkowej” należy interpretować jako grupującej wyłącznie osoby utrzymujące z kapitału, czyli na przykład z akcji, obligacji, itp. Takich kapitalistów było raczej niewielu, natomiast zaliczano do tej grupy przede wszystkim stypendystów oraz, osoby korzystające z opieki społecznej.

Bardzo pomocnym źródłem dla ustalenia tendencji zmian w strukturze drobnomieszczaństwa w Polsce w dwudziestolecie międzywojennym okazały się także statystyki podatkowe oraz informacje Izby Rzemieślniczej w Kielcach. Według danych spisu z 1931 roku na terenie województwa kieleckiego blisko 70% ludności żydowskiej zamieszkiwało w miastach. Wśród ogółu mieszkańców miast stanowili oni aż 30,1%, w tym 25,3% przypada na miasta duże, a 41,7% na miasta mniejsze. W tym na miasto Częstochowa przypadało 26 tyś. mieszkańców wyznania mojżeszowego, co stanowi 22,2% ogółu mieszkańców (Tomaszewski 1985, s. 98).

Różne ograniczenia narzucane przez zaborców w XIX wieku spowodowały, że podstawowa część ludności żydowskiej w Polsce międzywojennej utrzymywała się z zajęć nierolniczych i mieszkała w miastach trudniąc się przeważnie handlem i rzemiosłem. Wybitny znawca tej problematyki J. Tomaszewski pisze: „... w pospolitych wyobrażeniach Żyd w Polsce międzywojennej był niemal synonimem

właściciela niewielkiego sklepu lub rzemieślnikiem - najczęściej szewcem lub krawcem” (Tomaszewski 1985, s. 151).

W okresie pierwszej wojny światowej w strukturze gospodarczej Żydów dokonały się pewne zmiany. Według wyliczeń I. Schipera (1937, s. 592-593) na obszarze byłego Królestwa udział Żydów w handlu i ubezpieczeniach był niższy. Wzrost udziału diaspory żydowskiej w handlu, który nastąpił w latach 1924-1925 nie oznaczał jedynie rozwoju liczbowego rzemiosła w tym okresie. Należy sądzić, że w okresie dobrej koniunktury niektórzy rzemieślnicy także powiększali swoje zakłady. W omawianym okresie zmalał również handel wędrowny. Wraz z poprawą koniunktury wzrastało zapotrzebowanie na produkty lepszej jakości, toteż handel najuboższy tracił część swojej klienteli. Szybko powiększała się też sieć zakładów handlowych, które jednocześnie prowadziły sprzedaż. Do handlu i rzemiosła napływali również pozbawieni pracy robotnicy, urzędnicy, czeladnicy, którzy otwierali niewielkie sklepiki i warsztaty rzemieślnicze przeważnie o charakterze naprawczym. Krótki okres od zapoczątkowania poprawy koniunktury do wybuchu drugiej wojny światowej nie wpłynął zasadniczo na zmianę struktury wewnętrznej handlu i rzemiosła.

Zdecydowana większość ludności żydowskiej (78,8%) utrzymywała się z przemysłu i handlu. Byli to przeważnie drobni kupcy i rzemieślnicy nie zatrudniający pracowników najemnych. Stanowili oni podstawowy trzon drobnomieszczaństwa. Pozycje kupców i rzemieślników w dużej mierze osłabiały pogromy żydowskie, organizowane w niektórych miastach od połowy lat trzydziestych. Ubodzy kupcy i rzemieślnicy po utracie całego mienia na skutek wystąpień antyżydowskich często nie mogli odbudować swego warsztatu pracy. W efekcie prowadziło to do zmniejszenia się udziału Żydów w handlu i drobnej produkcji.

Wszelkie przemiany społeczne i ekonomiczne, jakie dokonały się w Polsce międzywojennej w powiązaniu z powszechnym brakiem pracy, znacznym przyrostem naturalnym, wysokim bezrobociem jawnym i ukrytym oraz ograniczonymi możliwościami emigracji - powodowały stopniową pauperyzację społeczności żydowskiej. Decydujące znaczenie w tym procesie miały zapewne zjawiska kryzysowe lat trzydziestych. Według anonimowego opracowania z 1935 r., zamieszczonego w „Najnowszych dziejach Żydów w Polsce”, „... ogólny kryzys

gospodarczy dotknął Żydów szczególnie, ze względu na specyficzną strukturę zawodową i wyjątkowo wysoki odsetek zawodowo biernych, podczas gdy na 100 bezrobotnych nie Żydów przypadało 76 zawodowo biernych, to na 100 bezrobotnych Żydów przypada 195 zawodowo biernych”(Tomaszewski 1993, s. 174).

Na położenie gospodarze Żydów w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego wpływały dwa zasadnicze czynniki: koniunktura i możliwości rozwoju handlu oraz stosunki polsko-żydowskie. Przemysł, handel i rzemiosło potraktowane zostały jako czynniki ekonomiczne kształtujące strukturę społeczną ludności żydowskiej oraz warunkujące wzajemne relacje społeczności żydowskiej i polskiej. Na sytuację gospodarczą Żydów niebagatelny wpływ miała koniunktura Polski lat międzywojennych. Jej główne tendencje wskazuje ogólny wskaźnik produkcji przemysłowej opracowany przez Z. Landaua i J. Tomaszewskiego (Landau, Tomaszewski 1977, s. 36), przytoczony w tabeli 5.

Tabela 5. Wskaźnik produkcji przemysłowej w Polsce w latach 1923-1938

Lata	Wskaźnik	Lata	Wskaźnik
1923	85	1931	74
1924	71	1932	59
1925	73	1933	63
1926	71	1934	71
1927	88	1935	76
1928	100	1936	83
1929	101	1937	98
1930	86	1938	106

Źródło : Z. Landau, J. Tomaszewski, Druga Rzeczpospolita. Gospodarstwo, społeczeństwo miejsce w świecie (sporne problemy badań), Warszawa 1977, s. 36.

Cyfry zamieszczone w tabeli dowodzą bardzo wyraźnie, że kryzys gospodarczy dotknął również Polskę. Podjęto szereg działań umożliwiających stworzenie podstaw rozwoju gospodarczego wprowadzając między innymi ważne reformy. Ale, niestety, okazały się one niewystarczające. Słabości polskiej gospodarki odbiły się ujemnie na położeniu handlu i rzemiosła, także żydowskiego. Bezwzględne

ściągnięcie podatków, wprowadzenie konieczne do przeprowadzenia reform, wywołało masowe bankructwa. Dotknęły one również rodziny żydowskie. Stąd też dużą popularność i spore zainteresowanie w tym czasie zyskały hasła emigracyjne.

W drugiej połowie lat trzydziestych, mimo, że koniunktura uległa poprawie, pojawiły się nowe problemy podważające byt drobnego handlu i rzemiosła, również żydowskiego. Łączyły się one z różnymi działaniami władz administracyjnych, które usiłowały podnieść poziom polskiej gospodarki. Była to przede wszystkim ustawa przemysłowa, która w 1934 roku uregulowała zasady prowadzenia warsztatów rzemieślniczych. Ich właściciele byli zmuszani nie tylko do przynależności do cechów, co pociągało za sobą pewne koszty, ale w wielu branżach wymagano również otrzymania licencji prowadzenia warsztatu. Z kolei otrzymanie licencji wiązało się z egzaminami kwalifikacyjnymi, obejmującymi między innymi znajomość języka polskiego. Stało się to trudną do pokonania barierą dla wielu rzemieślników żydowskich, zwłaszcza zamieszkałych na Kresach Wschodnich. Dane z 1932 roku świadczą o tym, że nawet w Warszawie tylko 7% rzemieślników Żydów posiadało dyplomy mistrzowskie, a wśród chrześcijan było ich 45% (Landau, Tomaszewski 1982, s. 104). Uczniowie i terminatorzy Żydów pracowali z reguły w warsztatach żydowskich. Przed większością z nich zamykała się więc droga do samodzielności.

Rozwój żydowskiego handlu i rzemiosła zdecydowanie ograniczyły również wprowadzone pod koniec lat trzydziestych przepisy higieniczne. Spowodowały one likwidację wielu drobnych warsztatów, których właściciele nie mieli środków na inwestycje. Ograniczenia i rozporządzenia wynikające z ustawy doprowadziły w efekcie do zamknięcia najuboższych piekarń i sklepików, w zdecydowanej większości właśnie żydowskich.

W okresie wielkiego kryzysu nastąpił dotkliwy upadek handlu, co było oczywistym następstwem zubożenia najemnych pracowników przemysłu. Rodziło to szereg napięć i konfliktów w stosunkach polsko-żydowskich. Pojawił się wówczas drugi czynnik określający gospodarcze położenie Żydów i jednocześnie wskazujący na stosunki polsko-żydowskie w tym okresie. W rezultacie upadku przemysłu i zwalniania czeladników przez właścicieli warsztatów powstało wówczas wiele

nielegalnych zakładów i warsztatów rzemieślniczych Przejawił się też proceder nielegalnych rzemieślników domokrażców, zdominowany przez Żydów, którzy nie ponosili żadnych świadczeń. Na te zdarzenia pojawił się silny odzew społeczny. W aktach przechowywanych w Archiwum Państwowym w Częstochowie znajdują się między innymi dziesiątki donosów na Żydów prowadzących nielegalną działalność rzemieślniczą. Donosy podpisywane były czasami imieniem i nazwiskiem, a czasem tylko określeniem „sąsiad”. Zastanowienie budzi używana jednolita forma zapisu: „Starostwo Grodzkie w Częstochowie. Doniesienie. Niniejszym mam honor donieść” (Dokumenty Archiwum Państwowego w Częstochowie).

Nędza drobnego handlu i rzemiosła żydowskiego doprowadziła do tego, że wielu kupców i rzemieślników nie miało pieniędzy na opłacenie w terminie kosztów uprawniających do wykonywania zawodu. Przed likwidacją zakładów ratowały ich dobroczynne Kasy Bezprocentowego Kredytu (Gemilus Chesed), które swą działalność rozwinęły szczególnie prężnie w latach trzydziestych. Większość kas żydowskich, a w 1937 roku było ich na terenie Polski aż 825, należała do Centrali Kas Bezprocentowych. Podstawę finansową ich działalności stanowiły pieniądze zamożnych członków żydowskich gmin wyznaniowych, zapisy testamentowe i pomoc Jointu. W dwudziestoleciu międzywojennym kasy były jedną z najważniejszych organizacji w codziennym życiu polskich Żydów, ponieważ udzielając drobnych pożyczek, umożliwiały utrzymywanie sklepików oraz małych warsztatów. Wśród niewielkich warsztatów dominowały te, które w tradycji żydowskiej przechodziły na młodsze pokolenia. Historyczne już były to więc takie zawody jak: cholewkarstwo, dekarstwo, zegarmistrzostwo, malarstwo, krawiectwo i piekarstwo. Z kolei warsztaty spełniające funkcje usługowe wobec ludności wiejskiej, tj. kowalstwo, kołodziejstwo, ciesielstwo, stolarstwo, wykonywane były przede wszystkim przez Polaków. Bardziej uszczegółowione zestawienie branż zakładów rzemieślniczych w Polsce według narodowości ich właścicieli przedstawia tabela 6.

Trwająca w ciągu dwudziestolecia międzywojennego ostra konkurencja i rywalizacja między kupiectwem polskim a żydowskim doprowadziła do wyodrębnienia się oddzielnych stowarzyszeń zawodowych.

Tabela 6. Warsztaty rzemieślnicze w Polsce według narodowości ich właścicieli w 1939 r.

Branża	warsztaty						
	ogółem	polskie		żydowskie		inne	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%
Szewstwo	8938	5214	58,3	3723	41,7	1	0
Krawiectwo	6602	1696	25,7	4904	74,3	2	x
Rzeźnictwo i wędliniarstwo	5352	3793	70,9	1558	29,1	1	x
Kowalstwo	3304	3223	97,5	78	2,4	3	0,1
Stolarstwo	3599	2573	71,5	1026	28,5	-	-
Piekarstwo	2091	806	38,5	1286	61,5	-	-
Fryzjerstwo	1218	676	55,5	540	44,3	2	0,2
Mularstwo	3017	2971	98,5	41	1,4	5	0,2
Ślusarstwo	886	713	80,5	172	19,4	1	0,1
Ciesielstwo	2013	1984	98,6	29	1,4	-	-
Kołodziejstwo	1013	999	98,6	13	1,3	1	0,1
Cholewkarstwo	1578	57	3,6	1521	96,4	-	-
Malarstwo	545	218	40,0	327	60,0	-	-
Błacharstwo	516	131	25,4	384	74,4	1	0,2
Rymarstwo	514	283	55,1	231	44,9	-	-
Zegarmistrzostwo	351	49	14,0	302	86,0	-	-
Inne	4114	1281	31,1	2827	68,7	6	0,1
Razem	45651	26667	58,4	18961	41,5	23	0,1

Źródło: M. Markowski, Żydzi w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym, w: „Żydzi w Małopolsce”, pod red. F. Kiryka, Przemysł 1991, s. 319.

W Częstochowie na przykład działały dwa odrębne regionalne towarzystwa: Chrześcijańskie Stowarzyszenie Kupców Polskich posiadające 168 członków i Żydowskie Stowarzyszenie Przemysłowców i Kupców, zrzeszające 420 członków. Konkurencja i rywalizacja powodowała także działania o charakterze nagannym. Były to między innymi prowokowane przez polskich nacjonalistów lokalne zniszczenia zakładów żydowskich, podpalenia tych warsztatów, akcje malowania farbą ubliżających napisów pod adresem ludności żydowskiej lub bunt polegający na braku korzystania z usług tych żydowskich warsztatów przez społeczność polskiego pochodzenia.

Wnioski końcowe

Zjawiskiem ograniczającym w zdecydowanym stopniu rozwój handlu i rzemiosła żydowskiego, a jednocześnie wspierającym powstawanie licznych cechów i organizacji żydowskich był bez wątpienia antysemityzm gospodarczy. Nasilił się on na początku lat trzydziestych. Jedną z jego przyczyn był wybuch wielkiego kryzysu gospodarczego, który spowodował nie tylko powszechne pogorszenie się warunków życia społeczeństwa, ale także zaostrzenie się konfliktów oraz rywalizacji w różnych dziedzinach życia. W handlu rozpoczęła się walka o klientów, w przemyśle wystąpiła konkurencja między różnymi grupami robotników, a bezrobocie wśród inteligencji zainicjowało rywalizację o pracę i zarobki. Masowo organizowano wówczas bojkoty Żydów i głoszono hasła antysemickie. Były to podstawowe narzędzia w walce o wpływy społeczne.

Agitację przeciwko żydowskim konkurentom rozwinęły też chrześcijańskie organizacje kupieckie i rzemieślnicze, wykorzystujące pomoc „narodowców” i odwołujące się do tradycji katolicyzmu. W niektórych miastach opłacani pikieciarze nie dopuszczali klientów do sklepików żydowskich. Hasła bojkotu były dotkliwe z punktu widzenia przedsiębiorców żydowskich przede wszystkim dlatego, że nasilenie antysemityzmu gospodarczego przypadło na okres niepomyślnej koniunktury gospodarczej. W skali lokalnej notowano przypadki ustalania przez władze miejskie terminów targów na soboty, aby ze względu na obrzędy religijne Żydów wykluczyć ich w tym czasie z handlu. Takie posunięcia kolidowały jednak z ustawodawstwem i na ogół władze administracyjne uchylały podobne decyzje. Wszystkie to posunięcia powodowały w efekcie coraz trudniejsze warunki życia społeczności żydowskiej w Polsce.

Trafny portret zbiorowy ludności żydowskiej przedstawił francuski dyplomata i ambasador w Warszawie Leon Noël, pisząc: „Ten, kto w okresie międzywojennym nie podróżował po dawnych zaborach rosyjskim i austriackim, kto nie widział w każdej większej wsi, miasteczku, czy mieście niezliczonej ilości Żydów, pomieszanych z ludnością chrześcijańską i żyjących w niej, Żydów brudnych, brodatych, wynędzniałych, nerwowo poszukujących jakiegokolwiek zarobku lub stojących na progu domostw i pogrążonych w marzeniach

mesjanistycznych i kupieckich, ten nie zrozumie nigdy czym był w rzeczywistości problem żydowski w Europie” (Nöel 1966, s. 33).

Przytoczony cytat dowodzi, że w Polsce międzywojennej obok licznej grupy osób spośród diaspory żydowskiej, które utrzymywały się na wysokim i bardzo wysokim poziomie życia, była też duża część ludności pochodzenia żydowskiego, która żyła w trudnych i bardzo trudnych warunkach. Ci bogaci żyli w dostatku, udzielając nawet często przedstawicielom utytułowanego ziemiaństwa polskiego pożyczek na wysoki procent. Biedni Żydzi trudnili się najprzeróżniejszymi zajęciami, słynąc z obowiązkowości i dobrej jakości usług. To co łączyło diasporę żydowską w Polsce międzywojennej, niezależnie od poziomu materialnego, to z pewnością silne więzi rodzinne, poszanowanie tradycji, wzajemne wsparcie, chęć i szacunek dla edukacji oraz cierpliwość na zaczepne działania ludności polskiej oraz wszelkie przejawy nietolerancji ze strony polskich nacjonalistów.

Bibliografia:

Bronsztejn Sz. (1963). *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*. Wrocław.

Landau Z., Tomaszewski J. (1977). *Druga Rzeczpospolita. Gospodarstwo – społeczeństwo - miejsce w świecie (sporne problemy badań)*, Warszawa.

Landau Z., Tomaszewski J. (1982). *Gospodarka Polski międzywojennej, t.II, Wielki Kryzys 1930-35*. Warszawa.

Markowski M. (1991). *Żydzi w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym [w]: „Żydzi w Małopolsce” F. Kiryk (red.)*. Przemyśl.

Nöel L. (1966). *Agresja niemiecka na Polskę*. Warszawa.

Schiper I. (1937). *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*. Warszawa.

Szulc S. (1936). *Dokładność rejestracji urodzin i zgonów [w]: Statystyka Polski, ser. C*, Warszawa.

Tomaszewski J. (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków*. Warszawa.

Tomaszewski J. (1985). *Rzeczpospolita wielu narodów*. Warszawa.

Tomaszewski J. (1993). *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa.

Tomicki J. (1982). *Polska Odrodzona 1918-1939*. Warszawa.

Zbiory Archiwum Państwowego w Częstochowie i w Kielcach.

Abstract

In the article the author presents the extent of the Jewish Diaspora in Poland and its dispersion. The author shows that the distribution of Jews on the Polish territory in the period between 1919 and 1939 was very uneven. In no Polish region was the Jewish Diaspora a majority then. One should also note a tendency that the Jews concentrated mostly in big cities and provinces in eastern, southern and central Poland.

The author also focuses on the professional and social structure of the Jewish Diaspora. The dominant feature of this community in Poland in the period between 1919 and 1939 was its concentration only in a few branches of the national economy. It should be noted that the source of income for the vast majority of the Jews living in Poland were trade and economic activities mainly in the clothing and leather industries.

This article also describes the religious structure of the petty bourgeoisie of the interwar period, between 1919 and 1939, in Poland. Against this background the problems of the Jewish population living in Poland during this period were discussed in detail.

Streszczenie

W artykule autorka przedstawia wielkość diaspory żydowskiej w Polsce i jej rozmieszczenie. Autorka pokazuje, że rozmieszczenie Żydów na ziemiach polskich w okresie 1919-1939 było bardzo nierównomierne. W żadnym regionie Polski w latach 1919-1939 diaspora żydowska nie stanowiła większości. Należy zauważyć także tendencję, że Żydzi koncentrowali się przede wszystkim w dużych miastach oraz w województwach wschodniej, południowej i centralnej Polsce.

Autor artykułu koncentruje się także na strukturze zawodowej i społecznej diaspory żydowskiej w Polsce. Dominującym elementem tej społeczności w Polsce w latach 1919-1939 była jej koncentracja tylko w niektórych gałęziach gospodarki narodowej. Należy zauważyć, że zdecydowana większość Żydów mieszkających w Polsce utrzymywała się z handlu i działalności gospodarczej głównie w branży odzieżowej i skórzanej.

W niniejszym raporcie opisano także strukturę religijną drobnomieszczactwa w międzywojennej Polsce. Na tym tle omówiono szczegółowo problemy ludności żydowskiej mieszkającej w tym okresie na terenie Polski.

Karel Rýdl

University of Pardubice

Czech Republic

ALTERNATIVY VE VZDĚLÁVACÍM PROCESU V ČESKÉ REPUBLICE - HISTORIE A SOUČASNOST

Úvodem

Pokud pochopíme hodnotovou a ideovou orientaci společnosti určité doby, můžeme hodnotit i podobu výchovy a vzdělávání podle toho, jak dokázala efektivně odpovídat na potřeby a požadavky své doby.

Chceme-li porozumět smyslu současných výchovných a vzdělávacích systémů, musíme hledat kořeny současné orientace lidské společnosti zejména na materiální sféru a hmotné požitky, jejichž projevem je rozbujelý způsob konzumního života provázený rostoucí individuální a společenskou pasivitou vůči skutečným problémům, které začínají ohrožovat samu podstatu veškeré lidské existence.

Kořeny nacházíme v renesančním obratu ke slastem pozemského života, v protestantském kompromisu duchovního a materiálního světa, v tvrdošijném (pohodlném) setrvávání v ideologických předsudcích, v industrializaci společnosti s důsledky v konzumním způsobu života jako cíli ne jako prostředku,

Co je důsledkem převažující materialistické orientace člověka je potom oslabování emocionální jistoty člověka, zvyšování jeho psychické lability, s neúměrným růstem agresivity a brutality ve společnosti orientované na výkonovou selektivnost a elitářství jako znaky úspěšnosti, což vede k postupnému rozkladu společenských vazeb a jistot.

Eliminace podobných negativních projevů lidské společnosti dostává potom za úkol výchovný a vzdělávací systém, na který je vyvíjen stále větší společenský tlak, aniž by mu byly poskytnuty odpovídající podmínky efektivně se s těmito problémy vypořádat. Škola ale byla vytvořena proto, aby vykonávala funkci systematického předavatele tradic a zkušeností předchozích generací. Na žádoucí změnu funkce ve smyslu přípravy pro „neznámou“ budoucnost škola v tradiční podobě není vůbec vybavena a nedokáže tuto objednávku uspokojit. Co je projevem rozporů mezi novou objednávkou a podobou školy? Tzv. krize výchovy a vzdělávání v důsledku rychlé proměny hodnotové orientace společnosti, společenský nezáměr o vytváření potřebných podmínek pro školy vyjma jejich verbálního popisování, hledání nových efektivních a funkčních institucí, které by tradiční školu nahradily zejména ze strany neziskových a občanských struktur, rezignace politiků a ekonomů na systémovou podporu dlouhodobých vizí a orientace na okamžitě úspěšná řešení.

Reformně a alternativně orientované pedagogické myšlení

Jaká efektivní řešení výše uvedených rozporů nabízely a stále nabízí pedagogické vědy?

Jde zejména o koncepci tzv. přirozené výchovy založené na principech občanských svobod a rovnosti (J. J. Rousseau, J. J. Pestalozzi, L. N. Tolstoj na konci 18. a v 19. století). Pedagogickým východiskem již neměla být předem celoplošně stanovená norma, kterou musí všichni splnit, ale osobnost dítěte a rozvoj podle jejích vlastních možností. V praxi se principy svobodné přirozené výchovy začaly uplatňovat od konce 19. století ve hnutí nové výchovy (anglosaský

svět) nebo v reformním pedagogickém hnutí (středoevropská a zejména německá oblast). Cílem bylo změnit praxi vyučování dětí ve školách ve prospěch vyšší efektivity aktivizací dětí činnostními formami výchovné a vzdělávací práce (od vyučování k učení). Postupně byly a stále jsou vyvíjeny principy nové pedagogiky s nástroji pro praktické uplatnění:

- 1) Respektování osobnosti dítěte učitelem (rozvoj psychologie),
- 2) Uplatňování činnostních vyučovacích metod a forem (rozvoj didaktiky).
  - learning by doing (učení vlastní činností, prací) - J. Dewey,
  - rozvoj smyslového a nadsmyslového poznání světa - M. Montessori, R. Steiner,
  - porozumění sobě a světu uměleckými prostředky - R. Steiner,
  - důraz na individuální a skupinovou práci - H. Parkhurstová, P. Petersen, C. Freinet.
- 3) Změna role učitele: od předavatele hotových poznatků ke zkušenějšímu partnerovi (rozvoj sociální pedagogiky).
- 4) Vývoj nových pomůcek a učebnic pro žáka (rozvoj metodiky).
- 5) Otevírání vyučování přímým podnětům z okolního světa.
- 6) Uplatňování různých organizačních modelů, které umožňují dosažení stejného cíle: daltonský plán, winnetská soustava, batavský plán, pueblo, jenský plán, školy s celodenním výchovným systémem (Landerziehungsheime).

Vlivem rostoucí nespokojenosti veřejnosti s úrovní školství se od 70. let 20. století šíří vlna zakládání institucí, které mají ukázat, že lze mnohem efektivněji vzdělávat a neškodit přitom psychice dítěte. Výchova v nich směřuje k odstraňování negativních společenských jevů. Jde o tzv. alternativní pedagogická hnutí.

Po druhé světové válce se šířící demokratizace vzdělávání a výchovy ve smyslu zvyšování pestrosti nabídky vzdělávacích obsahů a organizačních forem (pluralizace a liberalizace) měla vliv i na změny v oblasti řízení a správy škol. Centralistický a hierarchický model řízení

přestává být efektivní a funkční a je nahrazován decentralizovanými modely např. s projektivním řízením.

Co tam patří?

1. Modernizované předválečné reformní koncepce (waldorfské školy, školy jenského plánu, montesoriovské školy, daltonské školy).
2. Koncepce vyplývající ze současných poznatků vědeckého poznání psychologie, pedagogiky, sociologie, antropologie, medicíny (humanistická pedagogika C. Rogerse, humanistická psychologie K. G. Junga, postpedagogické myšlení H. von Schoenebecka, globální výchova: G. Pike a D. Selby, integrovaná tematická výuka S. Kowalíkové, pedagogika osvobození P. Freire, pedagogika vzájemné podpory a tolerance H. von Hentiga, komunikativní pedagogika K. Schallera, atd.
3. Organizační koncepce škol reagujících na současné celospolečenské problémy (Zdravá škola, Komunitní a Otevřená škola, program „Začít spolu“, RWCT, atd.

I když se reformní praxe zúčastňuje jen velmi málo škol jsou jejich činnost a výsledky celostátně zřetelné v následujících oblastech:

- výrazné zvýšení zájmu učitelstva o výsledky pedagogické a psychologické vědy,
- zvýšení zájmu učitelstva o vlastní propagační a vědeckou práci,
- hlubší propojení činnosti školy, obce, rodičů a ostatních partnerů v okolí školy,
- zvýšení zájmu žáků o učení se,
- potvrzení teze, že existují vstřícné pedagogické metody pro odstraňování negativních projevů chování,
- poznání, že skutečně rovnice, čím více se do vzdělání investuje, tím méně se musí později investovat do represivních složek.

Tabulka základních rozdílů mezi tzv. tradičním a alternativním způsobem výchovy a vzdělávání

Tradiční forma	Alternativní forma
<p>Organizačně správní oblast:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dobré vyučování je identické s dobrým učitelem. • Přísné oddělení vyučovacích předmětů dle jednotného učebního plánu. • Učitelé jsou úředníky státní správy. • Školní inspekce je reprezentantem státní moci. • Ředitel školy musí respektovat jednotné centrální předpisy. • Školy jsou si organizačně velmi podobné. • Volba školy je umožněna jen omezeně v rámci regionu nebo vůbec ne. • Uplatňování přísné selekce na základě výkonových intelektuálních kritérií. 	<p>Organizačně správní oblast:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dobré vyučování je ovlivněno také dobrým učitelem. • Možnosti integrace vhodných témat a předmětů dle potřeb žáků. • Učitelé jsou ve služebním poměru vůči vedení školy. • Školní inspekce disponuje autonomií v rámci konečné odpovědnosti vůči zřizovateli školy. • Vedení školy vychází z pracovního plánu školy postaveného v rámci obecně platných směrnic. • Školy jsou vzhledem k individuálním vzdělávacím programům s různými profilacemi základem pluralitního systému nabídky. • Existuje svobodná volba školy na základě nabídky jednotlivých škol. • Selekcce není uplatňována výkonově, ale pokud je to nutné, zahrnuje všechny složky lidské osobnosti
<p>Didaktická a metodická oblast:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Výuka probíhá podle pevného rozvrhu hodin a jednotné organizace dne. • Učitel má monopol na pravdu, kterou předává žákům. • Žák plní uložené úkoly dle zadání. • Důraz na pamětné učení a vnější motivaci k němu. • Důraz na selektivní výkonovou soutěživost. • Vzdělávání je omezeno prostorem třídy (výjimečně školy). • Menší důraz je kladen na tvořivost a iniciativnost učitelů i žáků. 	<p>Didaktická a metodická oblast:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rozvrh a organizace dne vychází ze zájmů dětí a flexibility jejich potřeb. • Učitel je v roli poradce, hledajícího partnera a staršího (zkušenějšího) kamaráda. • Žák sám rozhoduje o pořadí a rozsahu zadaných úkolů. • Důraz na objevování věcí a vnitřní motivaci. • Důraz na spolupráci ve skupinách. • Vzdělávání jsou otevřeny i prostory mimo třídu a školu. • Důraz na rozvoj tvořivosti a iniciativy.

Jednalo-li se reformnímu pedagogickému hnutí na počátku 20. století nejprve o to, aby eliminovalo negativní projevy autoritářského státního reglementu a na základě rozvoje občanských práv poskytlo prostor pro rozvoj práv dětí, tak na konci stejného století stojíme před zcela odlišnou situací. V rozvíjející se demokracii s mechanismem volného trhu je jednotlivec stále více vyvazován z tradičních a sociálních vazeb a jako všechno ostatní je i on vystavován tlaku tržního mechanismu. To se projevuje ústupem od masových forem práce k formám skupinovým nebo individuálním. Smyslem je potom zvýšení nejen aktivity jednotlivce, ale zejména jeho odpovědnosti za úroveň vlastního vzdělání a za vlastní kultivaci.

V evropském společenském modelu se stále více uplatňuje ideologie svobodného jedince. Každý z nás je tak nucen budovat svoji vlastní identitu z nabídek životního stylu spotřební společnosti, což je úkol, který vzhledem ke ztrátě závazných orientačních bodů a norem a k pestrosti nabízených (vnucovaných) možností vytváří permanentní tlak na vlastní rozhodování. Již téměř nic není pevně vázáno na tradice nebo obecně uznávaná pravidla, téměř vše je v pohybu a je také zpochybňováno. Neustále se nově rozhodovat, to je rub zdánlivě vzrůstající svobody, což vyvolává potřebu i nových obsahů a forem řízení všech společenských sfér, tedy i vzdělávání a školství.

Terminologická houština

svobodná výchova:

Výchova, která respektuje osobnost jedince a své metody a formy odvozuje z možností jedince.

přirozená výchova:

Jakákoliv výchovná koncepce, která respektuje přirozené prostředí a jeho podstatu ve vztahu k člověku a člověka k ní.

svobodná (volná) škola:

Označení pro všechny typy a druhy škol, které nejsou ovlivňovány zvenčí nějakou ideologií a utvářejí svoji podobu v rámci demokratických principů podle vlastních vnitřních dispozic.

reformní škola:

V zahraničí (u nás v období 30. let) škola, která je pověřena uskutečňovat záměry reformního plánu společnosti, podle předem známých kritérií.

pokusná škola:

Škola, které je povolen na její návrh nějaký neobvyklý pedagogický záměr, s cílem jeho vyzkoušení v praxi. U nás byly v 90. letech školy např. waldorfské nebo montessori chápány jako pokusné a experimentální.

alternativní pedagogické hnutí:

Projev určité části společnosti s cílem uskutečňovat pedagogický proces podle jiných metod, forem a často i obsahů a cílů než je v dané době obvyklé.

alternativní škola:

Škola, která plně nebo částečně (škola s alternativními prvky) uskutečňuje záměry nějakého alternativního pedagogického hnutí (většinou lišící se v organizaci vyučování, méně již v obsahu nebo cílech). U nás jsou nepřesně jako alternativní školy označovány všechny nestátní školy. Z pedagogického hlediska je rozlišování podle zřizovatele nesmyslné, protože zřizovatel nemusí ještě prosazovat principy, kvůli nimž alternativní pedagogika vlastně vznikla.

alternativní didaktika:

Didaktika, která vychází a v praxi respektuje principy vnitřní motivace žáků, změnu role učitele, vzájemnou kooperaci žáků, nestresující a nefrustrující organizaci učení, autodidaktické postupy ve vyučování, hodnocení žáků ve vztahu k jejich možnostem a nikoliv k ostatním žákům a využívání všech dostupných možností, pomůcek a materiálů pro výuku (otevřené vyučování).

Alternativnost dnes

Po změně režimu, který nepřál žádným nekontrolovatelným alternativám řešení problémů a tedy i názorové pluralitě, se vše, co bylo

zakázána začalo rozvíjet ve velkém boomu. V řadě oborů se dostávali ke slovu i ti, co nic neuměli, ale dokázali podvádět, protože cílem nebyla pomoc druhému, ale osobní zisk. I výchova a vzdělávání, jako i řada dalších jevů, jde ošvindlovat. Ve sporech mezi teoretiky a praktiky by nemělo jít o to, kdo má pravdu, protože ji nemá asi nikdo z nich. Vědci se snaží poukazovat na nedostatek empirických důkazů a praktici zakládali alternativní školy z jiných důvodů, než je nechat škatulkovat a empiricky zkoumat. Společným zájem by měla být harmonizace osobnosti dítěte.

Z hlediska vývojového má pedagogika mezi dalšími vědami opačný vývoj. Zatímco chemie se vyvinula z alchymie, astronomie z astrologie, pedagogika sloužící rozvoji člověka z lůna pedagogiky zdviženého prstu a manipulativního ovládnutí. Na rozdíl od chemie nebo astronomie se musí pedagogika podřizovat vnucené autoritě státu, která určuje pravidla. V jejích rámci je možné v demokracii uskutečňovat i alternativní postupy. Povinnosti jsou předepisované i nyní a nemusí vždy vyhovovat nejen alternativním přístupům, ale ani současnému poznání vědy, povinnosti jsou stále více vytvářeny ne v dialogu, ale mocenským prosazováním ideologického (politického) charakteru. Jednou ze základních hodnot evropské kultury je řešení problému nikoliv silou autority (Čingischán), ale svobodným dialogem s tolerancí a respektem. Ale i tato svoboda má své hranice, jinak by docházelo k anarchii.

Současná kurikulární politika s RVP a ŠVP, cílovými kompetencemi je produktem dialogu s nejsvobodnějším prostorem pro lidské myšlení od počátků státních mocenských intervencí v oblasti školství. Tím zřetelněji se ukazuje i míra tvořivosti učitelů a pochopení politiků, že není jejich cílem mocensky zneužívat školství, třeba i za cenu slibované perspektivy blahobytu sociálního státu. Více jak dvacetiletá existence tzv. alternativních pedagogických koncepcí v České republice umožňuje jistou míru retrospektivního pohledu na vývoj této problematiky s cílem jistého zobecnění dosavadního stavu poznání a zkušeností pro perspektivní vývoj vzdělávání.

Příspěvek je rozdělen do následujících částí: Po úvodní charakteristice sociálně politického vývoje je pozornost věnována pronikání alternativní pedagogiky do myšlení české odborné i laické veřejnosti, ale i do běžné praxe vzdělávacího systému formou jednotlivých školních tříd

nebo i samostatných škol. Přehledové tabulky poskytují informace o dynamickém rozvoji jednotlivých alternativních koncepcí. Autor se dále věnuje vývoji teorie v oblasti organizační, didaktické i sociálně vztahové rovině alternativních škol a jejich vlivu na pojetí vzdělávací politiky a to zejména na základě evaluačních dat o efektivitě alternativních škol. V závěru autor nastiňuje další možný perspektivní vývoj alternativní pedagogiky v České republice a studii uzavírá výběrovou bibliografií českých původních prací o alternativní pedagogice.

Sociálně-politická charakteristika vývoje české společnosti v letech 1989-2012

Českou společnost charakterizují v posledním dvacetiletí velmi podobné znaky, které lze pozorovat i v dalších zemích bývalého sovětského bloku. V rámci chronologického sledu se jedná zejména o otevírání se společnosti liberálními idejmi, podporujícími přechod od totalitně organizované společnosti ke společnosti demokratické a pluralitní. Velmi rychle byl tento přechod dokladován vznikem standardních demokratických mocenských institucí a orgánů podle vzoru západoevropských a severoamerických zemí. Mnohem větší problém byl (a dosud vlastně existuje), naplnění těchto institucí a orgánů demokraticky smýšlejícími lidmi. Ty bylo nutné většinou teprve vychovat a vzdělat. Dalším znakem byla velmi rychlá likvidace všech jevů, které byly symbolicky nebo fakticky spojeny s totalitním režimem, přičemž v řadě příkladů bylo s vaničkou vylito i dítě (sociálních jistoty, povinná zdravotní péče apod.). Otevírání se společnosti různým vlivům způsobilo nejen přijímání pozitivních kulturně, sociálně a ekonomicky prospěšných prvků, ale s nimi se svezla i řada rizikových jevů (kriminalita, prostituce, sociálně patologické jevy apod.). Řada lidí podlehla iluzi o všemocnosti „neviditelného“ trhu, který vše vyřeší, a o vysokém altruismu nově volených představitelů výkonné, zákonodárné, ale i soudní moci, řešících problémy ve prospěch celé společnosti. Po málo právně kontrolovaném „rozjezdu“ tržní ekonomiky přichází ve druhé polovině 90. let snaha po právní a politické konsolidaci a stabilizaci poměrů, charakterizovaná řadou zásadních strategických dokumentů, které umožnily připravit zemi na vstup do NATO a EU.

Tradičně uzavřená monokulturně orientovaná česká společnost se během několika let otevřela, pluralizovala a přijala všechny atributy standardních demokracií, kromě snad jen péče o vyšší míru praktické morálky etiky v mezilidských vztazích. V současné době lze v české společnosti nalézt podporované vlivy různých myšlenkových proudů, hnutí a globálních trendů, ovlivňujících lokální a regionální proměny. To vše ovlivnilo také rozvoj vzdělanosti a školství, nejvíce však postupná politizace vzdělávací politiky, snažící se vyhovět primárně krátkodobě efektivním ekonomickým kritériím a ukazatelům. Tato viditelná antropologická redukce v hodnocení priorit společenského života paradoxně zvyšovala zájem o alternativní školy jako jeden z prvků nabízejících „normalizaci“ vztahu člověka vůči přírodě, společnosti a také sám k sobě.

Jako alternativní byly a jsou řadou odborníků považovány také církevní školy a soukromé školy. To je sice možné, ale v tomto případě je vždy alternativní zřizovatel školy a nikoliv pedagogická orientace. V našem příspěvku se těmito školami zabývat nebudeme.

Nový fenomén na pedagogické scéně – alternativní pedagogika

Tzv. alternativní pedagogika bylo od počátku 90. let předmětem dvou extrémně vůči sobě argumentujících hnutí, totiž toho, které téměř nekriticky přijímalo alternativní pedagogiku a školství jako lék na všechny nemoci a problémy tehdejšího školství, a na toho, které alternativní pedagogiku odmítalo jako něco neseriózního, nevědeckého a všeobecně škodlivého. Rozumně a s nadhledem nad znalostí problematiky se chovalo jen minimum lidí. Jejich strážlivá a logická argumentace, doprovázená nekonečným vysvětlováním, objasňováním a trpělivostí neslo ovoce v podobě byrokratické podpory vzniku prvních škol, často povolovaných nikoliv na základě jasné znalosti ze strany úředníků, ale na základě jejich strachu, aby nebyli označeni za podporovatele starých pořádků. Postupně (konec 90. let) byla vcelku dobře vyjasněna terminologie alternativní pedagogiky, její limity a možnosti vlivu na celkovou vzdělávací politiku v zemi (tzv. Bílá kniha 2001). Značnou roli v tomto procesu sehrály mezinárodně obsazené vědecké konference, organizované Pedagogickou fakultou

Univerzity Palackého v Olomouci, pořádané v letech 1991 až 1998, jejichž sborníky obsahují dodnes velmi cenné poznatky o dobových představách a vizích spojených s alternativními pedagogickými proudy. Počáteční nedůvěra veřejnosti vůči nově vzniklým alternativním školám byla postupně omezována výsledky škol, kdy se ukázalo, že nerepresivní a nehierarchické přístupy k dětem nesou více pedagogické efektivity, včetně výchovných a vzdělávacích úspěchů. Řada běžných (tradičních) škol dnes již zcela samozřejmě přebírá pod vlivem platné legislativy (srov. Školský zákon č. 561/2004 Sb. ve znění pozdějších novel a z něho vyplývající kurikulární politika) řadu organizačních a didaktických prvků, které do veřejnosti přinesly alternativní školy samostatná práce žáků, projektování, problémové učení, tematizace učiva, postupné odstraňování strnulé organizace dne uvnitř škol, změna komunikace mezi učiteli a žáky, apod.

Rozvoj teorie a praxe alternativní pedagogiky v České republice

Ještě v posledních dvou měsících roku 1989 se v oblasti školství objevil nový prvek spočívající ve snahách po prosazení existence tzv. alternativních škol.

Prvním typem těchto škol byly školy waldorfské. Ještě koncem listopadu vznikla při Občanském fóru skupina pro rozvoj waldorfské pedagogiky, která sdružovala lékaře, právníky, učitele a lidi z dalších profesí, ovlivněných Steinerovou antroposofií. Byla vytvořena organizační platforma, silně podporovaná i ze zahraničí (zejména z Německa a Švýcarska), která umožnila založit v roce 1990 první waldorfskou školu v Písku a následujícího roku i v Praze a Semilech. Do konce 90. let potom vzniklo dalších 5 základních škol a několik škol mateřských. Postupně se komunita okolo waldorfských škol zorganizovala v Asociaci waldorfských škol České republiky (AWČR) a v průběhu druhého desetiletí existence demokratické České republiky se počet waldorfských mateřských škol ustálil na počtu devíti, počet základních waldorfských škol nyní činí 12, máme jednu speciální základní školu a čtyři střední školy (lycea) a celkem sedm samostatných sdružení a iniciativ, rozvíjejících nejen teorii waldorfské pedagogiky a metodiky, prostřednictvím vlastního časopisu „Člověk a výchova“ (redakce sídlí

v Semilech), ale zejména pořádá vzdělávací kurzy pro učitele a řada českých učitelů přednáší již i na německých a švýcarských waldorfských institutech a vysokých školách (Dornach, Stuttgart, Witten).

České waldorfské školy zpracovaly vlastní učební osnovy, schválené Ministerstvem školství ČR v roce 1998 („Utváření výuky v 1. až 8. třídě waldorfské školy“. Ostrava, OU 1998) a od roku 2005 má každá waldorfská škola v ČR vlastní Školní vzdělávací program, který konkretizuje cíle a záměry Rámcových vzdělávacích plánů pro jednotlivé vzdělávací úrovně.

Existuje již i početná odborná literatura k waldorfské pedagogice a antroposofii z různých hledisek (K. Rýdl, M. Pol, T. Zdražil, I Štampach, V. Ronovský), která se snaží poukázat na neudržitelnost argumentů odpůrců této pedagogiky z řad zejména exaktních vědců (lékaři, fyzici), kteří poukazují na nevědeckost a ztrnulost antroposofie jako východiska pro waldorfskou pedagogiku. Bližší informace jsou na www.iwaldorf.cz (Asociace waldorfských škol ČR), www.awms.cz (Asociace waldorfských mateřských škol ČR), či na www.waldorf.pb.cz. V průběhu 20 let se staly waldorfské školy standardní součástí českého vzdělávacího systému i mezinárodního waldorfského hnutí.

Druhou silně se rozvíjející iniciativou alternativních škol bylo hnutí pro rozvoj Montessori pedagogiky. První mateřské školy začaly vznikat na základě silně propagované teorie pedagogiky Montessori zahraničními lektory, kteří ve spolupráci s řadou českých specialistů zorganizovali první vzdělávací kurzy. V roce 1994 byla ustavena zastřešující organizace pro všechny Montessori iniciativy v České republice „Společnost Montessori, o. s.“, které prosadilo český národní diplom Montessori, uznávaný a akreditovaný Ministerstvem školství. Každoročně probíhá několik kurzů, ve kterých již bylo proškoleny více jak 800 zájemců o kvalifikovanou práci v Montessori zařízeních. První mateřské školy vznikaly v polovině 90. let v Praze, byly veřejné i soukromé, často hlavně pro zahraniční klientelu. Obrovský boom prožívá Montessori hnutí v ČR v posledních 8 letech, kdy vznikla převážná většina z dnes existujících 12 rodinných center, 80 mateřských škol, 20 škol základních, 1 speciální základní školy, 1 střední školy a 9 dalších iniciativ a 21 místních a regionálních sdružení, včetně 22 různých výrobců a prodejců montessori didaktického materiálu. Montessori

hnutí je posilováno nejen knižně vydanými překlady původních děl Marie Montessori (již celkem čtyři), zahraniční odborné literatury, ale i původní české montessori literatury.

Všechny montessori školy dnes mají vlastní školní vzdělávací programy, často nabízejí výuku a výchovné programy v angličtině a pořádají vzdělávací a informativní kurzy pro veřejnost, rodiče, ale i pro úředníky obecních samospráv a Českou školní inspekci. V současné době vydává Společnost Montessori vlastní Zpravodaj. Více na www.montessoricr.cz.

Ve druhé polovině 90.let byla v Poděbradech rozvíjena iniciativa pro podporu školy Petera Petersena. Několik let existovaly dvě mateřské školy a několik tříd v rámci základní školy. Iniciativa byla podporována durynským institutem pro vzdělávání učitelů (ThILLM) v Jeně, ale poděbradská iniciativa díky nezájmu veřejnosti a vedení města nepřežila rok 2000, i když jenská pedagogika byla pro českou veřejnost organizačně mnohem srozumitelnější a levnější než pedagogika waldorfská či montessori (K. Rýdl: P. Petersen a pedagogika jenského plánu. Praha, ISV 2001).

Od roku 1996 byla v rámci partnerské spolupráce měst Brno a Utrecht (Nizozemí) rozvíjena také pedagogika daltonského plánu. Každoroční prakticky orientované vzdělávací semináře a mezinárodní konference, organizované českými a nizozemskými učiteli a lektory (H. Wenke, P. Röhner, V. Moskván, J. Matoušková, A. Polák, K. Rýdl a další). Vzniklo i několik původních metodik pro daltonskou pedagogiku (H. Wenke, P. Röhner). Koncem 90. let byla v Brně ustavena nejen Asociace českých daltonských škol (se sídlem v při Základní škole Husova 17 v Brně) (www.asociacedalton.cz), ale i jediná mezinárodní asociace sdružující daltonské školy ve světě (www.daltoninternational.org), která vydává každoročně odborný sborník v podobě magazínu pro učitele a zájemce o daltonskou pedagogiku. V současné době existuje v České republice (zejména v Brně a okolí) okolo 20 základních škol a 1 gymnázium. Jejich učitelé nabízejí vzdělávací kurzy i učitelům v Rakousku, Maďarsku, na Slovensku a v dalších zemích Evropy a Asie, kde vznikají iniciativy pro založení daltonské školy. České daltonské školy pracují podle vlastního školního vzdělávacího programu. V něm jsou určité hodiny nebo dny vyčleněny organizačně pro daltonskou pedagogiku.

V roce 1994 začal být americkými lektory šířen v České republice také vzdělávací program „Step by step“ (česky „Začít spolu“). Obsahově se jedná o program, který umožňuje širší systémovou spolupráci učitelů s rodiči a dalšími subjekty mimo školu na výchově a vzdělávání komunitního charakteru. Byly organizovány četné vzdělávací kurzy a program je velmi úspěšný, protože se do něho zapojilo přes 200 škol v České republice: 61 mateřských škol, 44 základních škol, 5 speciálních škol, 14 středních škol a 22 tréninkových center, často při jednotlivých pedagogických fakultách. Rozložení škol s programem Začít spolu je rovnoměrné, cca 5-6 škol v každém kraji. Celé hnutí je koordinováno organizací „Step by step, o.s.“, které vydává i odborné a metodické materiály a publikace, např. V. Krejčová, J. Kargerová: Začít spolu. Metodický průvodce pro 1. stupeň základní školy. Praha, Portál 2003). Více o programu na www.sbscr.cz.

Z dalších, v 90. letech zahájených a úspěšně šířených a rozvíjejících se vzdělávacích programů, můžeme uvést např. program „Zdravá škola“ nebo „Tvořivá škola“, které se díky prakticky orientovaným vzdělávacím kurzům rychle šíří v jednotlivých mateřských nebo základních školách a umožňují lepší komunikaci mezi dětmi a učiteli a efektivnější učební procesy u pozitivně motivovaných dětí k učení. Od roku 2005 se potom tyto programy staly integrální součástí školních vzdělávacích programů jednotlivých škol.

Všechna tato v České republice se rozvíjející alternativní pedagogická hnutí mají své kořeny ve světovém reformním pedagogickém hnutí z první poloviny 20. století a jejich pedagogická úspěšnost spočívá na následujících společných principech:

- jistá míra pedocentrismu v chápání osobnosti dítěte jako východiska pro výchovu a vzdělávání,
- změny v organizaci vzdělávacích procesů (dětem a učitelům přátelská škola),
- otevřenost a vstřícnost vůči vnějším subjektům,
- zvýšená míra samostatné činnosti dětí, aktivní přístup k poznávání, důraz na projektové a problémové metody a formy práce,
- efektivní formy hodnocení včetně zpětných vazeb a portfolií žáků,

- vlastní výzkumy efektivity nastavených procesů a didaktických proměn ve výuce.

V České republice se ale v posledním desetiletí šíří také alternativní pedagogické přístupy, které nemají přímou vazbu a kořeny v reformním pedagogickém hnutí minulých desetiletí, ale snaží se reagovat na prohlubující se a často neefektivně řešené problémy vyplývající z tradičního hierarchického a autoritářského přístupu ve výuce. Jde zejména o organizování tříd nebo škol pro nadané děti, přičemž se většinou míní pouze děti se zvýšenými rozumovými schopnostmi podle změření IQ. Jedná se např. o projekt školy „Mensa“ v Praze nebo „Open gate“ u Benešova.

Závěrem: Možné perspektivy další existence alternativní pedagogiky

V posledním desetiletí se s rozmachem ekonomicky ovlivněného pojetí hodnocení kvality v oblasti vzdělávání a školství zvláště, spojeného s různými formami kvantitativně orientovaného plošného testování, se i přes výběr testovacích úloh a dalších kritérií, které vyhovují zejména tradičně vedené výuce (suma poznatků, klasifikace, disciplína), alternativní školy velmi dobře umisťují svými výsledky. Žáci alternativních škol prokazují výborné výsledky nejen v testovacích programech OECD a IEA (TIMMS, PIRLS, PISA), ale i v národních testovacích formách (plošné testování žáků 5. a 9. tříd, společná část maturity). Je to dáno také i tím, že pedagogika alternativních škol mnohem lépe než tradiční školy umožňuje naplňování cílových tzv. klíčových kompetencí absolventů škol, zejména v oblasti komunikativních a sociálních dovedností.

Druhou podmínkou pro udržení pozitivní perspektivy alternativních škol v českém pedagogickém prostředí je fakt, že se tyto školy staly pevnou součástí vzdělávacího systému, postupně byly jako nepravdivé odmítnuty mnohé předsudky a nepravdy, kterými byla společnost dlouhá léta živena, a konkrétní výsledky škol a kvalita absolventů, o které je stále vyšší zájem na středních i vysokých školách, poskytují živnou půdu dalším lidem, kteří mají zájem rozšiřovat počet alternativních škol.

Naráží to na dvě dosud málo řešené prvky, které jsou ale pro rozmach efektivní alternativní pedagogiky podstatné: totiž kvalitativní proměna přípravy učitelů na vysokých školách (žádná alternativa není dosud speciálně nabízena jako studijní program nebo obor), a také legislativa a řada předpisů dosud plně neumožňuje efektivně organizovat vnitřní život školy podle ověřených zásad alternativních škol. To je ale věc méně pedagogů a více politiků. Potěšitelné je, že již i Česká školní inspekce začíná alternativní školy jako prosazovatele klíčových kompetencí žáků brát vážně, stejně jako veřejné mínění.

Pokud se v České republice udrží a prohloubí pluralitní demokratické pojetí organizace společnosti, mají v něm pevné a možná i mnohem širší zastoupení i alternativní školy, z didaktického hlediska již silně ovlivňující tradiční pojetí obsahu i organizace školního vzdělávání.

Výběrová bibliografie k alternativní pedagogice v České republice

1. Obecně:

Cach, J.: Počátky nových škol v českých zemích. Pardubice 1998

Cach, J.: Reformní /alternativní/ pedagogika – výzva k nápravě společnosti. Pardubice 2002

Nováčková, J.: Mýty ve vzdělávání. Kroměříž, Spirála 2003

Průcha, J.: Alternativní školy v západní Evropě. Praha, UIV 1991

Průcha, J.: Alternativní školy. Hradec Králové, Gaudeamus 1994

Průcha, J.: Alternativní školy a inovace ve vzdělávání. Praha, Portál 2004

Průcha, J. (ed.): Pedagogická encyklopedie. Praha, Portál 2009

Singule, F.: Pedagogické směry 20. století. Praha, SPN 1966

Solfronk, J.: Problematika organizačních forem vyučování a alternativního školství. Praha, PedF 1995

Svobodová, J., Jůva, V.: Alternativní školy. Brno, Paido 1996

Štrunclová, G.: Summerhill. Model antiautoritativní výchovy. Pardubice 2003

Václavík, V.: Cesty ke svobodné škole. Hradec Králové, LIP 1997

2. Waldorfská pedagogika

Calgren, F.: *Výchova ke svobodě*. Praha: Baltazar 1991

Pol, M.: *Waldorfské školy: Izolovaná alternativa nebo zajímavý podnět pro jiné školy?* Brno: FFMU 1995

Ronovský, V.: *Antroposofické pojetí světa a člověka jako základní východisko waldorfské pedagogiky*. Hranice na Moravě: Fabula 2011

Steiner, R.: *Filosofie svobody*. Praha: Baltazar 1991

Steiner, R.: *Výchova dítěte a metodika vyučování*. Praha: Baltazar 1993

Štampach, I.: *Antroposofie*. Olomouc: Votobia 2000

Zuzák, T.: *Hledání vztahu jako základ pedagogiky*. Hranice na Moravě: Fabula 2004

3. Pedagogika Montessori

Ludwig, H. a kol.: *Vychováváme a vzděláváme s Marií Montessoriovou*. Praha, ČS EFFE2000

Montessori, M.: *Tajuplné dětství*. Praha, SPS 1998

Montessori, M.: *Objevování dítěte*. Praha, SPS 2001

Montessori, M.: *Absorbující mysl*. Praha, SPS 2003

Montessori, M.: *Od dětství k dospívání*. Praha, Triton 2011

Rýdl, K.: *Principy a pojmy pedagogiky Marie Montessori*. Praha, Public History 1999

Rýdl, K.: *Metoda Montessori pro naše dítě*. Pardubice 2006. Druhé vydání 2007

4. Pedagogika daltonského plánu

Rádl, K.: *Jak dosáhnout spoluodpovědnosti žáka. Daltonský plán jako výzva*. Praha, Strom 1998

Wenke, H., Rohner, R.: *Ať žije škola – Daltonská výuka v praxi*. Brno, Paido 2001

Wenke, H., Rohner, R.: *Daltonské vyučování. Živá inspirace*. Brno, Paido 2004

5. Začít spolu

Krejčová, V., Kargerová, J.: *Začít spolu*. Praha, Portál 2003

Výběrová bibliografie k alternativní pedagogice: Karel Rýdl

+ F.Singule: Pedagogické proudy 1. poloviny 20. století. Praha, SPN skripta FFUK 1988. 117 s.

Reformní praxe v současných školských systémech. Praha, SPN skripta FFUK 1990. 130 s.

Podstata a cíle volných waldorfských škol. In: Socialistická škola, XXX, 1990, č. 10, s. 430-432.

Vývoj a současný stav waldorfských škol v Německé spolkové republice. In: Pedagogika, XL, 1990, č. 3, s. 299-314.

Reformně pedagogické a alternativní školy ve světě. In: Nezávislá revue V+V, I, 1990-1991, č.2, s. 40-43.

K činnosti českých učitelů v reformním pedagogickém hnutí na Slovensku ve 30. letech. In: E. Hleba a kol.: Česko-slovenské vztahy v letech 1918-1938. Košice - Prešov, fil.fak. UPJŠ 1991, s. 253-257.

Prvky humanizace vzdělávání v teorii a praxi alternativních škol. In: Pedagogická revue, XLIII, 1991, č. 5, s. 334-341.

Ke kritice teorie a praxe waldorfské pedagogiky. In: Předškolná výchova, XLVI, 1991-1992, č. 2, s. 7-9.

Tradice a současnost alternativního pedagogického hnutí v ČSFR a ve světě. Prešov, Metodické centrum 1992. 64 s.

Jan Uher a reformní pedagogické hnutí. In: Pedagogika, XLII, 1992, č. 3, s.361-368.

Proč jsou alternativní školy alternativní? In: Sborník z konference o současných celosvětových otázkách alternativního školství, Olomouc 16.- 20. září 1991. Olomouc, Pedf UP 1992, s. 61-69.

Pokusné školy 30. let podle koncepce V. Příhody. In: Váňová, R. - Rýdl, K. - Valenta, J.: Výchova a vzdělání v českých dějinách. IV. díl, sv. 1 (1848-1939). Praha, skripta UK 1992, s. 130-156.

Reformní pedagogika v Československu. In: Kořa, J. - Rýdl, K.: Poslání učitele a reformní pedagogika v Československu. Studia Paedagogica 7, Praha, Pedf Uk 1992, s. 15-54.

Elements of Humane Education in the Theory and Practise of Alternative Schools. In: New Era in Education (London), 73, 1992, č. 3, s. 83-86.

Reformpädagogik in der Tschechoslowakei. In: W. Böhm, W. Harth - Peter, K. Rydl, G. Weigand, M. Winkler: Schnee der vergangenen Jahrhundert. Neue Aspekte der Reformpädagogik. Würzburg, Ergon Verlag 1993, s. 83-128.

Svobodná škola požaduje svobodné vzdělání učitele. In: Sborník z 2. konference o současných celosvětových otázkách alternativního školství. Olomouc, UP 1992, s. 22-26.

Edukacja alternatywna. Dylematy teorii i praktyki. Red. B. Sliwewski. Krakow 1992. (rec.). In: Pedagogika, XLIII, 1993, č.2, s. 215-217.

Školy tzv. jenského plánu. In: Pedagogika, XLIII, 1993, č. 3, s. 285-286.

Výzva: Co může oficiální škola převzít z jenského plánu? (Překlad 8. kap. knihy T. Dietricha: Die Pädagogik Peter Petersens. Der Jena Plan: Beispiel einer humanen Schule. Bad Heilbrunn/Obb. 1991). In: Pedagogika, XLIII, 1993, 4. 3, s. 287-295.

Alternatívne školy - vývoj, problémy a perspektívy. (K diskusi o úsilí klasifikácie alternativnych škol). In: Pedagogická revue (Bratislava), XLV, 1993, č. 7-8, s. 367-378.

Pokret alternativnih škola i reformska pedagogija u Českoj Republici. In: M. Matijević - M. Pranjic - V. Previšić (red.): Pluralizam u odgoju i školstvu. Zagreb, Orientacije 1994, s. 30-34.

Alternativní pedagogická hnutí v současné společnosti. Brno, Print-Zeman 1994. 236 s.

Zur reformpädagogischen Bewegung in der Tschechoslowakei zwischen den beiden Weltkriegen. In: Paedagoga Historica. International Journal of the History of Education (Gent), XXX, 1994, č. 2, s. 505-528.

Omezenost „neomezenosti“ svobody výchovy dětí v alternativních školách. In: Sborník statí z 3. semináře k alternativním školám v Olomouci, srpen 1993. Olomouc, Pedf UP 1994, s. 128-131.

K minulosti a přítomnosti reformní pedagogiky v Československu. Prešov, UPJŠ a MC 1994, s. 7-17.

Jak estetické vnímání změnilo paradigma výchovy. (Aktuální vzpomínka na Alfréda Lichtwarka /1852 - 1914/. In: Pedagogika, XLIV, 1994, č. 3, s. 234-240.

Časopis „Naša škola“ - svědek československé učitelské spolupráce. In: Česko-slovenské vztahy v oblasti školství. Přerov 1994, s. 87-94.

Ke zkušenostem spolupráce rodičů a školy v zahraničí. In: Sborník ze 4. konference o současných celosvětových otázkách alternativního školství, Olomouc 8.-10. 9. 1994. Olomouc, Pedf UP 1994, s. 184-188.

K minulosti a přítomnosti reformní pedagogiky v Československu. In: Václav Stuchlík a jeho snahy o reformu školy (Zborník zo seminára). Prešov, MC 1994, 7-17.

Einblicke in reformorientierte Schulpraxis der neuen Länder. Ein Tagungsbericht. In: Pädagogik und Schulalltag (Luchterhand, Berlin), 1995, č. 1, s. 126-128.

Problemy i tendencje czeskiej pedagogiki w kontekście europejskim. In: B. Sliwerski (vyd.): Pedagogika alternatywna - dylematy teorii. Łódź-Krakow, IMPULS 1995, s. 313-320.

Probleme und Tendenzen der tschechischen Pädagogik im europäischen Kontext. In: Alternative Education, International Conference Łódź 1995. Papers Book. Lodz, Uniwersytet Lodzki 1995, nestr.

Historische und aktuelle Probleme und Tendenzen der tschechischen Pädagogik im europäischen Kontext. In: L. Böttcher - R. Golz (Hrsg.): Reformpädagogik und pädagogische Reformen in Mittel- und Osteuropa. Münster, Lit Verlag 1995, s. 211-218.

Aktuální smysl pedagogiky Marie Montessoriové na konci 20. století. In: Sborník z 5. konference o současných celosvětových otázkách alternativního školství. Olomouc, UP 1996, s. 261-264.

Länderstudie Tschechische Republik. In: M. Seyfahrt-Stubenrauch - E. Skiera (Hrsg.): Reformpädagogik und Schulreform in Europa. Bd. II., Hohegehren, Schneider-Verlag 1996, s. 487-495.

Pädagogische Reformideale und die Realität der Bildungsreform in der Tschechischen Republik. In: A. Pehnke (vyd.): Einblicke in reformorientierte Schulpraxis der neuen Bundesländer. Greifswalder Studien zur Erziehungswissenschaft, No. 4, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag 1996, s. 77-82.

Jenský plán - pedagogika kdysi, dnes a zítra. (Překlad stati K. Vreugdenhila z r. 1994 pro potřeby poděbradské konference). Praha 1996. 15 s.

O významu evaluace v souvislosti s diskusí o autonomii. In: Sborník z 6. konference o současných celosvětových otázkách alternativního školství. Olomouc, 17.-19. 10. 1996. Olomouc, Pedf UP 1996, s. 250-254.

Východiska Jenského plánu v dobových myšlenkových proudech. In: Scientific papers of the University of Pardubice. Series C. Pardubice, Institute of Languages and Humanities, No. 3, 1997, s. 13-30.

Aktuálnost pedagogiky Marie Montessori. In: Pedagogika, XLVII, 1997, č. 4, s. 389-391.

Die Montessori-Pädagogik in den ehemaligen Ostblockstaaten mit dem Akzent auf die Entwicklung in der Tschechischen Republik. In: Das Kind (AMI, Würzburg), XI, 1997, č. 2, s. 53-64.

České alternativní školy a jejich hodnocení v srovnání se zahraničím. In: Sborník ze 7. konference o současných celosvětových otázkách alternativního školství. Olomouc, Pedf UP 1998, s. 258-263.

Daltonský plán v českém pedagogickém myšlení 20. let. In: „Nová inspirace“. II. konference daltonských škol. Brno, 31. března 1998. Brno, AČDŠ, s. 4-10.

Učitelé osobnosti 1: Eduard Štorch, oblíbený spisovatel a učitel dějepisu. In: Rodina a škola, XLV, 1998, č. 8-9, s. 20.

Paradygmaty nowych doktryń pedagogicznych w Republice Czeskiej. In: Pedagogika alternatywna. Dylematy teorii i praktyki. Katowice, Impuls 1998, s. 59-68.

Jak dosáhnout spoluzodpovědnosti žáka. Daltonský plán jako výzva. Praha, STROM 1998. 46 s. Edice Škola 21. Nové trendy sv. 4.

Smysl a vliv reformních idejí alternativního pedagogického hnutí v České republice v 90. letech. In: Pedagogika, XLVIII, 1998, č. 4, s. 380-386.

Maria Montessori und ihre Pädagogik in der tschechischen pädagogischen Theorie und Praxis. In: Harald Ludwig (Hrsg.): Montessori-Pädagogik in der Diskussion. Aktuelle Forschungen und internationale Entwicklungen. Freiburg-Wien-Basel, Herder Verlag 1999, s. 271-305. ISBN 3-451-26764-0

Principy a pojmy pedagogiky Marie Montessori. Učební pomůcka pro veřejnost. Praha, Nakl. Public History 1999. 63 s. ISBN 80-902193-7-3

Pedagogické alternativy ve výuce po stránce obsahové a organizační. In: Vedení školy 1999, kap. D 1.9. Praha, Raabe 1999, s. 1-36.

Eduard Štorch. Ein tschechischer Wegbereiter der modernen Erlebnispädagogik? Lüneburg, edition erlebnispädagogik 1999. Heft 55. 64 s. ISBN 3-89569-041-4 (německá a česká mutace).

Educational Needs of Integrating Europe and the Dalton Plan. In: Sborník příspěvků III. konference českých daltonských škol. Brno, 23. března 1999. Brno, AČDŠ 1999, s. 1-5.

H. Ludwig a. kol.: Vychováváme a vzděláváme s Marií Montessoriovou. Praxe reformně pedagogické koncepce. Praha, ČS EFFE 2000. (*úvodní slovo a překlad celé knihy z němčiny*).

Smysl kvality ve vzdělání a důležitost jejího hodnocení z hlediska daltonských škol. In: Sborník IV. mezinárodní konference českých daltonských škol (Brno, 28. března 2000), Brno 2000. S. 9-12.

Znaczenie i wpływ reformatorskich idei ruchu pedagogiki alternatywnej w Republice czeskiej w latach dziewięćdziesiątych. In: J. Piekarski - B. Sliwinski:

Edukacja alternatywna. Nowe teorie, modele badań i reformy. Krakow, Impuls 2000, s.438-447, ISBN 83-88030-61-2

Zur Rezeption klassischer Reformpädagogischen in der Tschechischen Republik. In: A. Pehnke, G. Forster, W. Schneider (Hrsg.): Anregungen international verwirklichter Reformpädagogik. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag 1999, s. 114 – 120. ISBN 3-631-35645-5

The Dalton Schools and the new Czech Education Policy Strategy. In: Sborník 5. mezinárodní konference Českých daltonských škol, Brno, 2. května 2001. Brno, ČADŠ 2001, s. 4-5. (německá verze, s. 6-8 a česká verze, s. 8-9).

Návštěva českých učitelů ve waldorfské škole ve Stuttgartu v roce 1924. In: Člověk a výchova, IV., 2001, č. 1-2, s. 49-52

D. Nejedlá (red.): Václav Příhoda, Stanislav Velinský a empirické myšlení v pedagogice. Sborník prací z vědecké konference, konané dne 21. 10. 1999 na Univerzitě Karlově v Praze – Pedagogické fakultě. Praha 2001. 276 s. ISBN 80-7290-062-5

K pedagogickému dílu Stanislava Velinského. In: Václav Příhoda, Stanislav Velinský a empirické myšlení v pedagogice. Sborník prací z vědecké konference, konané dne 21. 10. 1999 na Univerzitě Karlově v Praze – Pedagogické fakultě. Praha 2001, s. 6-15. ISBN 80-7290-062-5

K porozumění smyslu díla Václava Příhody jako inspirace pro reformu školství. In: Václav Příhoda, Stanislav Velinský a empirické myšlení v pedagogice. Sborník prací z vědecké konference, konané dne 21. 10. 1999 na Univerzitě Karlově v Praze – Pedagogické fakultě. Praha 2001, s. 24-39. ISBN 80-7290-062-5

Pädagogisches Denken im Böhmen im 19. und 20. Jahrhundert unter internationalen Gesichtspunkten. In: Klaus-Peter Horn – András Németh - Béla Pukánszky - Heinz-Elmar Tenorth (ed.): Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerische Traditionen – deutscher Einfluß – nationale Eigenständigkeit. Budapest, Oisiris Kiadó 2001, s. 254-270. ISBN 963-389-162-0 (příspěvek byl přednesen na konferenci „Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa“, Budapest – Keszthely, říjen 2000).

Dalton International visit of Dalton Educators from the Czech Republic and the Netherlands, October 13 – 21, 2001. In: Ascham Newsletter, 3. september 2001, s. 1

Peter Petersen a pedagogika jenského plánu. Praha, ISV 2001. 207 s. ISBN 80-85866-87-0

J. Čapek: Theoretische Voraussetzungen vorhanden – Entwicklung des Jenaplans. In: *Kinderleben*. Juli 2002, č. 15, s. 53-57. ISSN 1433-0245

Také v Srbsku je zájem o alternativní pedagogické proudy. In: *Učitelství listy*, X., 2003, č. 9 (květen), s. 8. ISSN 1210-6313

Projektová metoda není objevem dneška. In: *Moderní vyučování* (vyd. AISIS Kladno), X, 2004, č. 1, s. 2. ISSN 1211-6858

Employng Social Changes into Effective Education. Využití sociálních proměn pro efektivní vzdělávání. In: *Dalton International Magazine*, Brno: Dalton International 2004, s. 8-10. (bez ISBN)

Prvky zážitkové pedagogiky v praxi učitele Eduarda Štorcha. In: *Gymnasion* (Praha), roč. I., 2004. č. 2, s. 127-131. ISSN 1214-6030

Ke specifické podobě učebnic používaných na tzv. pokusných reformních školách ve 30. letech. In: *Učitelé – autoři učebnic a dětské literatury*. Sborník konference Muzea Komenského v Přerově, 22.- 23. 6. 2004. Přerov 2005, s. 146 – 154. bez ISBN

Alternativnost a inovace v současných vzdělávacích trendech. In: A. Wiegerová (ed.), *Kvalita života v škole v centre pozornosti výskumných projektov*. Zborník IX. ročníku cyklu vedeckých konferencií s medzinárodnou účasťou, Bratislava, Modra 16. –18. 12. 2004. Bratislava, PedF UKo Bratislava 2005, s. 44 – 51. ISBN 80-969 146-2-6

Der Freiheitsbegriff in der Erziehung und die Montessori-Methode. in: Fischer, R., Heitkämper, P., *Montessori Pädagogik aktuelle und internationale Entwicklungen*. Festschrift für Prof. Dr. Harald Ludwig. Münster, LIT Verlag 2005. *Impulse der Reformpädagogik Bd.10*. S. 91 – 102. ISBN 3-8258-8429-5

K. Rýdl (ed.): *Metoda Montessori pro naše dítě. Inspirace pro rodiče a další zájemce*. Pardubice, FF UPa 2006. ISBN 80-7194-841-1

K. Rýdl: *Pedagogika Cèlestina Freineta v současné Evropě*. In: *Konference pražských učitelů. Podněty ke konstruktivistickému pojetí výuky, nejen z pedagogiky C. Freineta*. 7. – 8. dubna 2006. Sborník příspěvků. Praha, ZŠ Tábořská a KPPg PedF UK 2006, s. 11 – 12. bez ISBN

Metoda Montessori pro naše dítě. Inspirace pro rodiče a další zájemce. Pardubice, FF UPa a ČS EFFE 2007. 199 s. 2. přepracované a doplněné vydání. ISBN 978-80-7395-004-0

Principy a pojmy Montessori pedagogiky. In: *100 let Montessori pedagogiky*. Praha, Společnost Montessori 2007, CD-ROM

Montessori pedagogika a české země. In: *100 let Montessori pedagogiky*. Praha, Společnost Montessori 2007, CD-ROM

Tschechoslowakische reformpädagogische Bewegung in der Auslandsreflexion. Referát na semináři „Německé a české reformně pedagogické, vzdělávací a výchovné koncepty – analýza, komparace. Liberec, PedF TU, 19. – 20. 6. 2008. In: Kasper, T. (ed.): Německé a české reformně pedagogické vzdělávací a výchovné koncepty – analýza, komparace. Liberec, TU 2008, s. 100-108. ISBN 978-80-7372-397-2

K. Rýdl: *Autoritativní a antiautoritativní koncepce výchovy v časových horizontech.* In: Vališová, A. a kol.: *Autorita a proměny jejího pojetí v edukačním prostředí.* Praha, Karolinum 2011, s. 83-109. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1. Studia Psychologica X. ISBN 978-80-246-1939-2

K. Rýdl: *Předmluva.* In: M. Montessoriová: *Od dětství k dospívání.* Praha, Triton 2011, s. 11-13. ISBN 978-80-7387-478-0

Пенка Цонева

University of Sofia

Bulgaria

РАЗВИТИЕ НА ВРЪЗКАТА ЦЪРКВА- БЪЛГАРСКО ОБРАЗОВАНИЕ 1870-1989

ПРЕДГОВОР

На основата на съдържателен и иновативен синтез се представя характера и проявлението на връзката Българска православна църква-българско образование в Новата и Най-новата история на България с благоприятстващите я фактори и тенденции в нейното развитие.

Хронологическият обхват на изследването е рамкиран между двете ключови събития в българската история – учредяването на Българската екзархия (1870) и началото на посттоталитарното развитие на страната (1989). Хронологическият отрязък от време, в чиито граници се разгръща еволюцията на връзката Българска православна църква – българско образование, е достатъчен за нейното многопластово и относително пълно изследване и създава предпоставки за реализиране на целта на проучването: да се изследват характера и проявлението на реално осъществените връзки църква – държава – образование – училище през отдел-

ните исторически периоди от Новата и Най-новата история на България.

Методологията на проучването е базирана върху конструктивизма, възприемащ истината като критическо мислене, отхвърлящ всеки опит за монопол върху мисълта, ратифициращ свободното скептично съждение, и върху диалектичното учение за всеобщата връзка, интерпретиращо отделните неща в обективната действителност като взаимосвързани помежду по един или друг начин. Конструктивистката методология, приложена в историческото изследване, налага радикално преосмисляне на ролята на Църквата и нейната динамика в развитието на българското образование. На конкретна научно и технологично равнище тя е селекция на методологически подходи, методи, методики и техники на проучване и включва фактографския, сравнително-историческия, архиварския, документалния, биографичния и херменевтичния метод, и проблемно-историческия, хронологическия, системно-структурния и функционален подход.

Методологическият фундамент на изследването е в непосредствена връзка с основните извори на проучването, сред което се обособяват като приоритетни архивните материали за образователната държавна и църковно-просветна политика и дейност, официалните документи на българското училищно, църковно и държавно законодателство, периодичния печат и статистическите справочници.

За краткост и удобство в изследването ще използваме термините Българска църква или просто Църквата вместо Българската православна църква (БПЦ).

1.Образователната политика и дейност на Българската екзархия 1870-1878

Периодът е време за реализиране на националноинтегриращите функции на Българската екзархия, обединяваща в едно цяло религиозната, духовно-просветната дейност и ръководството

на учебното дело по българските земи. Трансформацията на килийната образованост в светска води до качествена промяна във връзката на Църквата с българското училище – от разполагаща със собствени поради религиозната си принадлежност и догматична същност килийни училища до редуцирана в учебните предмети по богословие и катехизис в елино-българските и славяно-българските училища. Новата образованост и светско възпитание като продукт на новобългарските училища не елеминират религиозното обучение в тях. Позициите на християнското образование и възпитание не отслабват значително поради традиционната им петвековна роля на основен крепител на българската етническа идентичност в условията на теократичната ислямска монархия и поради особената им значимост в условията на необратимата борба за политически и църковен суверенитет.

Българската църква в периода от създаването на Българската екзархия (1870) до Освобождението (1878) осъществява функциите на една бъдеща държавна власт по организация и ръководство на българските училища (14). Тя укрепва и разширява църковно-училищната мрежа, модернизира учебното дело в структурен и кадрови план и централизира неговото ръководство в лицето на Централното настоятелство към Екзархийския съвет (15). Същевременно Екзархията развива християнското образование на българите не само чрез изучаваните предмети по религия във взаимните и класни училища, а и извън тях чрез други форми на духовна просвета. Значително се разширява усвояването на богопознанието в Богословското училище в Лясковския манастир „Св. Св. Петър и Павел“ (1874) и в Самоковското-Рилско богословско училище (1876).

При осъществяването на своята образователна програма и мисия в учебното дело през късното Българско възраждане Екзархията си сътрудничи, поради отсъствие на българска държава, с другите български възрожденски структури – общини, училищни и читалищни настоятелства, женски просветни и благотворителни организации, учителски и ученически дружества и др. Така, заедно с тях, тя активно участва във формирането и утвърждаването

културно-историческия облик на нацията, изпълнявайки ролята и функциите на един централен ръководен просветен център, какъвто след Освобождението е Министерството на народното просвещение. През този период два взаимосвързани въпроса занимават обществото: просвещението на народа главно посредством отваряне на училища и разрешението на църковния спор. Пътят към политическата и църковната независимост минава през новобългарското светско училище. И ако образованието е опорната точка за пробуждане на народа към нов живот, то ролята на Църквата за организацията и ръководството му е първостепенна и решаваща, а връзката Църква – образование е непреходна, структуроопределяща и жизнено необходима в контекста на приоритета на епохата.

Обобщение. В различие от Западна и Централна Европа, където реформационните процеси на учредяване на национални църкви като елемент на религиозно-политическото движение Реформация се разгръща през XVI в., у нас църковно-националното движение набира скорост през втората и третата четвърт на XIX в. и носи своя специфика не само във времевия обхват, но и в съдържанието си (Боберо, Ж., 2004, с. 16-43; Дюрозел, Ж.-Б. и Ж.-М. Мейор, 2005, с. 64-78).

Съединяването на амбициите за църковен суверинитет с тези за политическа независимост, институционално обособяване на българската нация и иредентичен подход при формиране на диоцеза, предполагащ включване на цялата българска етническа територия, от една страна, с култа към способността на разума и знанието да преобразят обществото, намирил материален израз в изградената новобългарската училищна мрежа и създадената учебникарска и възрожденска книжнина, от друга, издига връзката на ново равнище.

Поставянето на религиозното чувство, християнското съзнание и ръководеното от Църквата образование в пряка служба на борбата за политическия и църковен суверинитет определя характера на връзката като национално значим и стратегически.

2. Връзката държавна образователна политика – училище – Църква в Княжество и Царство България

2.1. Образователната политика и религиозното учебно съдържание в държавната училищна система. Тенденции

Развитието на връзката между неразкъсваемо свързаните отделности държава, Църква, образование и училище през периода от Освобождението до 1944 г. протича в нови исторически условия, сред които са изграждането на българската държава, на държавната училищна система, законодателно постановяване на училищните отношения и връзки, на устройството, развитието и финансовото поддържане на училищната институция, разрастване на църковното строителство, включващо за периода от 1890 до 1936 г. новопостроени 1294 храмове и 11 манастири, кадрово укрепване на църковната институция, развитието на висшето и средно духовно образование, нарастващият книжовен фонд с православен характер и др. Тези условия и богатият исторически опит на Православната църква благоприятстват разгръщането на връзката в качеството на вътрешна „елемент-система, „част-цяло” на равнище училищно образователно съдържание и външна – в полето на неформалното образование. Периодът се характеризира както с приемственост, така и с ясно изразена тенденция в развитието на тази връзка – постепенното редуциране на часовете по религия за началните училища и прогимназиите до пълното им премахване в края на изследвания период за гимназиите и за почти всички специални и професионални училища.

Тенденцията отразява намаляващия относителен дял на часовете по Религия в училищното образование, специфично за отделните образователни степени, т. е. редукция на частта в цялото образователно съдържание. Приемствеността се извява при използването на натрупания богат предосвобожденски опит на църковната институция при преподаването и възпитаването в религиозно-нравствени и патриотични ценности, и при създаването на използваната като учебна литература религиозната книжнина. В духа на приемствеността българското духовенство,

чийто образователен ценз значително се повишава, поема от 30-те години на ХХ в. обучително-възпитателните функции по религиозните предмети в училище, а светските учители въпреки колизиите, породени от разминаване на възгледите на част от тях с преподаваното учебно съдържание и недостатъчната им активност в класните и извънкласни дейности, свързани с религиозните учебни дисциплини, като цяло поддържат традициите в религиозното обучение. Въпреки активността на представителите на социалистическото движение през второто и третото десетилетие на ХХ в. за извеждането от образователните институции и дейности обучението по религия, религиозното обучение и възпитание в държавното училище, развиващо религиозни чувства и християнски добродетели у учащите, е защитено солидно от българското училищно законодателство, управление, учителство и общественост, уважаващи религиозните традиции на нацията (6).

2.2. Българското учителство и традициите в религиозното обучение

Социално окултизираното българско учителство и отношението му към религиозните учебни предмети е сред факторите, движещи развитието на връзката и нейния характер. Този фактор, обуславящ редуцирането на религиозните предмети от училищното учебно съдържание, е представен в контраверсия: секуларистките идеи на представителите на марксистическата и социалистическата педагогическа мисъл в България за реформирането и радикалното преустройство на образователната система, разминаването на възгледите на част от учителите (до 30-те години на ХХ в. обучители по религиозните предмети в държавната училищна институция са светски учители) с преподаваното учебно съдържание по религиозните учебни дисциплини и недостатъчната им активност в класните и извънкласни дейности, от една страна, в опозиция на „голословното обвинение против учителството в липса на уважение към религиозните традиции на народа”, основаващо се на факти и процеси, разгърнали се от края на 20-те до началото на 40-те години на ХХ век, от друга (Шишманов, Ив., 1905, с. 9).

2.3. Връзката Църква – неформално образование и нейните структури

В развитието на връзката Църква – неформално образование и нейните структури се откроява тенденция с противоположен знак. Тя изразява процеса на усилване позициите на Църквата в областта на неформалното образование чрез развитие на прицърковните (неделни) училища, на религиозното обучение в Православните християнски дружества и братства, в църковните детски лагери, така и чрез разрастване на книжовната дейност с православен характер. Осъществяваната посредством редица взаимодействия и преходи връзка продължава традициите на възрожденската епоха, изразени в изграждането на широк социален консенсус между Църквата и другите извънцърковни просветни структури – народни читалища, женски просветни дружества, ученически и учителски дружества, Българско книжовно дружество, свещенически дружества и др., при осъществяване на духовно-нравствената просвета и възпитание. В следосвобожденска България този консенсус има три отлики:

- осъществява се не само върху уставите и правилниците на участващите структури, но и върху държавното просветно и социално законодателство;
- включва нови структури, сред които са: дружествата за културно-просветна и нравствено-възпитателна дейност към учреждения през 1936 г. Съюз на дейците по ведомството на просветното министерство с името Просветен съюз (18); Женските православни дружества към създадения през 1927 г. Съюз на православните жени; нововъзникналите през първото десетилетие на XX в. Енорийски православни братства; създадените по инициатива на Св. Синод и подкрепени от просветното министерство в началото на третото десетилетие на XX в. детски, ученически и студентски православни дружества;
- видоизменя и насочва целеполагането към формиране на телесно здрав и нравствено чист български гражданин, с пробудено религиозно чувство и възпитан в обич и привързаност към родната Православна църква, нация и Отечеството.

2.4. Фактори, благоприятстващи развитието на образователната и нравствено-възпитателната дейност на Църквата

Развитието на образователна и нравствено-възпитателната дейност на Българската църква, осъществявана в часовете по вероучение в училище, и религиозно-просветната ѝ дейност сред различните слоеве на населението, членуващи в детските, ученическите и студентските християнски дружества и в православните християнски братства към храмовете, обединени през 1923 г. в Съюз на православните християнски братства, се благоприятства от няколко съществени условия и фактори. Сред тях са кадровото укрепване на Църквата, следствие на промяната в образователната структура на църковния клир (осезаем ръст в развитието на висшето – 57 пъти увеличаване на броя на духовниците с висше богословско образование, и утвърждаване на масово средно духовно образование), разгърнатото църковно строителство (за 46 години са построени 1294 храмове и 11 манастири), разширяването на книжовната дейност с православен характер в трите ѝ направления, законодателно уреждане на осъществяваното религиозно обучение и възпитание в и извън училище чрез развитие на училищното и църковно законодателство.

2.5. Обобщение за характера на връзката Църква-българско образование в Княжество и Царство България

Единодействието между държава, Църква, формално и неформално образование по посока на духовно-нравственото изграждане и развитие на българските граждани е исторически пример за реално предпоставяне на ефективна просвета и възпитание с приоритет християнско-религиозната етика и гражданското възпитание до войните (1912-1918) и националното възпитание, по време и след тях. Връзката държава-църква-образование-училище показва еднопосочност в целеполагането и дейността относно изграждането на личност с активна гражданска позиция, в отлика от робството и Възраждането, когато целта на връзката е съответно ограмотяване, просвета и съхраняване на народностното самосъзнание, и участие в национално-освободителният

движение. Всъщност този широк социален консенсус е характерна черта на българската образователна традиция и е израз на непрекъснатостта и приемствеността на връзката на православната църква с образователната ни система.

Изведените две основни тенденции у нас имат своеобразен аналог в европейското образование от последната четвърт на XIX в. и първата половина на XX век. Сходните тенденции в България, Европа и САЩ относно мястото на Ортодоксалната, Католическата и Протестантска църква в образованието имат един общ момент – факторът Световната война от 1914-1918 г. Като засилва икуменисткото движение, социалния католицизъм и ортодоксалното християнство, Първата световна война слага край на много очаквания за мястото на християнската църква във формалното образование.

3. Опозицията Църква – държава в отстояване на правото на религиозно обучение в българското училище и извън него през Найновото време 1944-1989

3.1. Противоречивата връзка Църква–държава относно изучаването на Религия в държавната училищна система 1944-1947

Новият статут на Вероучението. Връзката Църква–държавна образователна политика през периода на „народнодемократичното“ развитие на страната носи своята специфика, пряко свързана със социалната промяна у нас. Църквата е в опозиция с новата власт и държава при отстояване на правото на религиозно обучение в българското училище. На действията на държавната власт в духа на кредото ѝ относно религията като консервативна идеология и отживелица, имащи за резултат премахването на задължителното изучаване на Вероучение (Закон Божи) в първоначалното и народните основни училища, на „Религия с история на Българската църква“ в гимназиите, на „Религия с кратка история на Българската църква“ в институтите за първоначални учители, на „Вероучение“ в Опитния учителски институт, и изземването с Наредба-закон в едномесечен срок на учебници по Вероучение и Религия за I, II

и III отделение, I, II и III прогимназиален клас и всички класове в гимназиите, Църквата отговаря адекватно (8). Подкрепяна от значителна част български граждани и основаваща се на статута, даден ѝ от действащата по това време Търновска конституция, тя успява да надмogne затрудненията от вътрешен и външен характер и да реализира широкомащабна по замисъл, административна организация и обхват на учениците от отделенията и прогимназиите духовно-просветна дейност.

Религиозно-просветният въпрос и неговата кулминация.

Религиозно-просветният въпрос в най-новата ни история достига своята кулминационна точка в годините на народната демокрация 1944-1947. Под ръководството на Светия Синод във всяка духовна околия се уреждат и функционират енорийски църковни училища за факултативно обучение по вероучение, в които активното и масово включване на учениците е показател и за отношението на техните родители към християнското образование и възпитание на подрастващите. Материализираният резултат на тези повсеместни усилия е извоюваното през лятото на 1946 г. право на един час седмично факултативно обучение по религиозните предмети в първоначалното училище и прогимназиите (преподавани от наличния училищен персонал или друго светско лице) и допълнително подготвените 130 енорийски свещеници за вероучители в модерните, реализирани извън училищните сгради, форми на енорийски катехуменат (ваканционни вероучителни курсове, църковни детски лагери, неделни училища и др.) (19; 20; 21; 22).

Историческата развръзка. Историческата развръзка, последвала от чл. 78 на Конституцията на Народна република България (04.12.1947), съгласно който Църквата е отделена от държавата, а статутът на Вероучението – променен, извежда Църквата от училищната система. Обучението по Религия става частно дело на Църквата и може да се осъществява само извън училището – в съществуващите прицърковни (неделни) училища, в Коледните и Великденски вероучителни курсове, в детските летовища и др. Макар и силно редуцирана по конституционен път, духовно-просветната и възпитателна дейност на Църквата

продължава в новите условия не само чрез енорийските катехизически училища, издържани от църковните настоятелства и родителско-вероучителни комитети, но и чрез периодичния църковен печат, неделните и празнични църковно-нравствени беседи (24).

Обобщение. В годините на народната демокрация (1944-1947) дейността на Българската църква, ръководена от избрания на 21.01.1945 г. Екзарх Стефан, се отличава с целенасоченост, гъвкавост, последователност и широка повсеместна подкрепа. Полемиката между държавните органи и Църквата има различни предметни сфери, на сред тях най-оспорвана е вероучителното дело. Анализът и обобщението на действащите тенденции през изследвания период в областта на организацията и провеждането на вероучението дават достатъчно логически и емпирични основания за извода, че „никой друг въпрос в споровете между Църквата и Държавата не отнема толкова време и енергия на двете страни, както конфликтът за вероучението, превърнал се по същество в борба за влияние над подрастващото поколение” (Калканджиева, Д., 1997, с. 94–97). Противоречието Църква – държавна образователна политика се разрешава в полза на държавата и отечественофронтовската власт с извеждане на християнското образование и възпитание от учебното съдържание на държавната училищна система. Отделянето на Църквата от държавата по конституционен път и превръщането на вероучението в частно дело на църковната институция, от една страна, и конституционното уреждане на образованието като „светско, с демократичен и прогресивен дух” (чл.79), от друга, на практика изтласква Църквата от училищното учебно съдържание и пренасочва връзката Църква – образование към полето на неформалната провета и възпитание (9; 12).

3.2. Промяна в характера и динамиката на връзката Църква – българско образование 1948-1953

Причинна детерминираност. С приемането на конституцията на 04.12.1947 г. и провъзгласяването на България за “народна република” започват радикални промени в общественно-политическия живот. “Създава се тоталитарна система, при която

БРП налага своята идеология на цялото общество; партийните структурни се сливат с държавните; тя държи под контрол всички дейности, като ликвидира разделението на властите; води масирана пропаганда и създава култ към лидера.“ (Калинова, Е., И. Баева, 2006, с. 95–97).

В новата обществено-политическа обстановка причините за стесняването, ограничаването на просветната дейност на Църквата могат да се обобщят в две групи.

Първата група причини са от външен характер. До подписването на мирния договор през 1947 г., уреждащ международното положение на страната след Втората световна война, отечественофронтовската власт е принудена да се съобразява с чувствата на вярващите и религиозната традиция в страната, да спазва клаузите на Търновската конституция относно статута на Българската църква. Подписаният на 10.02.1947 г. в Париж мирен договор между България и държавите победителки във Втората световна война, влязъл в сила на 15.09.1947 г., и признаването в международното пространство на българското правителство начело с Георги Димитров, от една страна, както и несбъднатите очаквания на опозицията за външна подкрепа, от друга, освобождават действията на Българската комунистическа партия (БКП) и Отечествения фронт (ОФ) спрямо Църквата.

Втората група причини са от вътрешен характер. Съгласно основните принципи на марксистко-ленинската идеология религията е частно дело на хората, но не и на комунистическата партия, чиято атеистична дейност се превръща в държавна политика, реализирана чрез училището, висшите учебни заведения, масмедииите, ДПО „Септемврийче“, Димитровския комунистически младежки съюз (ДКМС), ОФ, профсъюзите, Научно-техническите съюзи (НТС), Националната лекторска група „Г. Кирков“, читалищата и др. Съществена към групата причини от вътрешен характер е законодателната. Периодът 1948–1953 г. се опира върху четири основни юридически акта, имащи пряко отношение към образователно-възпитателната дейност на Църквата: Закон за изповеданията (24.02.1949), с който държавната власт до голяма степен налага контрол върху православното, католическото,

282

протестантското, юдаисткото, мюсюлманското и другите вероизповедания в страната и легализира намесата си в духовно-просветната и останалите форми на дейност на БПЦ, Наказателен закон (13.02.1951) в петата му част „Престъпления против изповеданията”, Закон за поземлената собственост (12.03.1946) и Закон за индустриализацията на частните индустриални и минни предприятия (24.12.194), установяващи държавен контрол върху финансовите средства на БПЦ и отнемащи промишлените ѝ предприятия и значителна част от земеделската ѝ собственост. Възможностите за нормално осъществяване на функциите, включително и на духовно-възпитателните и образователни, на Българската църква значително намаляват.

Тенденции. Изведените фактори и условия обуславят процеса на постепенното затихване до пълното прекратяване на религиозната просвета, осъществявана от Църквата през периода от 1948 до 1953 г. Процесът носи характеристиките на постепенност и необратимост и се трасира от няколко съществени момента.

В развитието на връзката БПЦ – държава – неформално образование в условията на налагане на тоталитарна система в страната (1948-1953) се открояват две основни тенденции. Едната е свързана с целенасочената политика на партията-държава да отдели Църквата от обществото и я изолира като възможност за влияние върху младото поколение и населението. Другата тенденция изразява проявата на последователни усилия, такт и адаптивни умения на БПЦ в тежките условия на налагането на тоталитаризма да съхрани и продължи, макар и в крайно редуциран вариант, традициите на своята нравствено-възпитателна и духовно-просветна дейност. Като резултатна от двете тенденции е процесът на постепенното затихване на духовната просвета и нравственото възпитание в страната, осъществявано от Българската църква в условията на налагане на тоталитаризма у нас.

Връзката Българска православна църква – българско образование променя своя характер и динамика. Тя се трансформира от постепенно затихваща до преустановена спрямо държавната училищна система, както и до силно редуцирана спрямо неформалното образование с окончателното прекратяване на Вероучението в прицърковните

училища и тоталността на държавния монопол в сферата на възпитанието и организирането на децата и младежта. Процесът носи характеристиките на постепеност и необратимост.

3.3. Връзката Църква – държава – неформално образование 1953-1989

Общото и особеното в проявлението на връзката 1953-1962. Либерализацията като процес, обхващанал всички сфери на обществото след 1953 г., дава своето отражение и върху живота и дейността на Църквата. Възстановен е патриаршеският статут на БПЦ осем години след дарената ѝ пълна автокефалия. В законодателен и канонически план се разширяват възможностите ѝ за засилване на нейната вътрешна самостоятелност и регулиране на отношенията ѝ с държавата, за бавното и постепенно възстановяване на позициите ѝ в сферата на християнското образование и възпитание (16).

Общото и особеното са двете страни на проявлението на връзката БПЦ-държава-неформално образование. От една страна, съхранява се типичното в целите и съдържанието на духовната просвета, независимо от рестрикциите на тоталитарната държава, които най-общо за изследвания период могат да се обобщят в три групи – действащото социалистическо законодателство, непозволяващо на Църквата да се занимава с въпросите на възпитанието и организирането на децата и младежта, държавната антирелигиозна политика и борба с православието, атеистичната пропаганда с цел засилване на антицърковните нагласи. От друга страна, типичното в проявлението на връзката в етапа на т. нар. „умерената десталинизация“ (1953-1962) е в единство с особеното, намерило проявление както в засиленото показване на народния и патриотичен характер на Църквата и духовенството в историческото ни развитие, така и във формирането на ново направление в религиозната просвета и възпитание, свързано със защита на световния мир и ценностите на мирното съвместно съществуване и други.

Общото и особеното в проявлението на връзката БПЦ-държава-неформално образование 1962-1989. „Живковизмът“ и неговите измерения в обществото. Процесът по съсредоточаването на партийната и държавна власт в ръцете на едно лице – Тодор Живков,

заемащ двата най-важни поста в България – първи секретар на ЦК на БКП и министър-председател, има за начало ноември 1962 г. Периодът от 1962 до 1989 г., наричан „живковизъм”, се отличава с икономическите и социални експерименти на Живков, с приемането (с референдум на 16.05.1971 г.) на нова конституция, декларираща победата на социализма в България, единството на държавната власт, старта на изграждането на „развито социалистическо общество”.

Новият основен закон на републиката, обобщаващ статуса и дейността на Църквата в глава III – „Основни права и задължения на гражданите”, заедно с нормативно-правните актове, регламентиращи останалите страни на религиозната дейност, съставляват цялостното законодателство, визиращо статута, отделящ Църквата от държавата и предоставящ ѝ възможности да живее и се развива съобразно своите норми и правила. Това не я превръща по никакъв начин в държава в държавата (13). Създаденият от тоталитарната държава правен ред на равенство между вярващи и невярващи и между вярващите от различните изповедания и изключването на изповедание със статут на официална религия, т.е. предоставяне на еднакви възможности на всички изповедания у нас за извършване на религиозна дейност, е плод не само на засилената кампания от Запад срещу политиката на страната ни по религиозните въпроси. Сред най-значимите причини са поредната вълна на либерализиране на обществения живот и на отварянето, в известен смисъл, на българската култура за света.

Нови характеристики на образователно-възпитателната дейност на Църквата. През този период се проявяват нови тенденции, пряко свързани с поредната вълна на либерализиране на обществения живот . Те са най-ярко изразени през 70-те и 80-те години на XX век. Сред тях са тенденциите на доминиращо развитие на свързаната с богословско-икуменическа и християнско-миротворна проблематика просвета, осъществявана на национални и международни форуми, симпозиуми и конференции, на нарастване посещаемостта на църковните служби и проповеди, на увеличаване на броя на църковните бракове и кръщенета, на активизиране на църковно-издателската дейност и др. (1; 2; 3; 4). Тези тенденции са

в пряка връзка с редица фактори, съдействащи или ограничаващи развитието на религиозната просвета и възпитание – степента на подготвеност на духовните лица, църковното строителство, материалните възможности на Църквата, отношението на държавната власт към нея и други.

Българското „преустройство” и развитието на връзката Църква – държава – образование – училище 1985-1989. В условията на Българското „преустройство” (1985-1989), продължило около четири години, се залагат основите на бъдещите радикални реформи. Те са свързани със създаване на условия, гарантиращи свободата на съвестта и вероизповедание на гражданите, свободното осъществяване на християнското образование и възпитание у нас, трансформирането на официалната и протоколна толерантност на БПЦ към социалистическата държава, белязана с редица несъгласия спрямо политиката на властимащите, във взаимно сътрудничество с държавните и обществени структури на гражданското общество и т.н. „Преустройството” е мостът към демократичния преход, когато потребността от духовното възвисяване на интелектуалната енергия ще стане необходимост на развитието, т. е. възстановяването на връзката Църква – държавна образователна политика в сферата на образователното съдържание на училището ще се превърне в необходимост. Неизбежното превръщане на религиозното обучение и възпитание в неизменна част от хуманитарното и гражданско обучение и възпитание с цел изграждане у младите хора на цялостна светогледна и ценностна представа и светоусещане, аналогично на това в Третата българска държава, още веднъж ще покаже в историческото развитие на връзката нейната приемственост, непрекъснатост и множественост.

Заклучение

Ретроспективното изследване на развитието на връзката на Българската православна църква с българското образование има не само историко-познавателна стойност в качеството на „око” за пътя. Многоаспектната събитийна обозримост и историческа обусловеност, надеждните източници и неизследваният от

историците-педагози досега изворов материал, позволяват да се променят редица неверни представи относно мястото и значимостта на БПЦ за основополагане на българското училище и развитие на българското формално и неформално образование, относно същността на антирелигиозната пропаганда, водена по различен начин от отделните политически ръководители и относно факторите, нанесли трайни щети върху съзнанието и духовния живот на нацията. Те са в основата на новия прочит на българската история, свързан с преоткриването на ролята на Българската църква в образователното и училищното дело, с благотворното ѝ сътрудничество и взаимодействие с българското училище, все с цел въздигане на духовността и нравствените идеали на нацията. Актуализирането на просветителското дело на предшествениците провокира към оценки и самооценки върху съвременното взаимодействие между държавните, църковните и образователни структури и последиците от него за духовно-нравственото формиране на личността и развитие на подрастващото поколение. В конкретен план асоциациите насочват към потребността от обогатяване на връзката църковна – училищна институция с ново съдържание и форми на взаимодействие и законодателното им уреждане.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:

Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 234.

Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 731.

Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1502.

Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 354.

Боберо, Ж. (2004) История на протестанството. Превод от френски П. Герджиков, Изд. ИК „КАМА”.

Доклад от учебния комитет при Министерството на народното просвещение за състоянието на основните народни и частни училища в България през учебната 1927-1928 година. С., 1929.

Дюрозел, Ж.-Б. и Ж.-М. Мейор (2005) История на католицизма. Превод К. Митева. Изд. ИК „КАМА”.

Закон за изменение и допълнение на ЗНП. – ДВ, 234, 1946.

Закон за изповеданията. – ДВ, 48, 01.03.1949.

Калинова, Е., И. Баева (2006) Българските преходи 1939–2005. С., 2006.

Калканджиева, Д. (1997) БПЦ и държавата 1944–1953. Албатрос.

Конституция на НРБ. – ДВ, 284, 06.12.1947.

Конституция на НРБ. – ДВ, 39, 18.05.1971.

Султански ферман за учредяване на автономна църковна област с име Българска екархия. Цариград, 27 февруари 1870 година. – В: Бурмов, Т. (1902) Българо-гръцката църковна распря. С.

Устав за управлението на Българската екархия. – НИА-НБКМ. Право, V, 48, 25.01.1871; VI, 6, 14, 15.

Устав на Българската православна църква. С., 01.01.1951.

Шишманов, Ив. (1905) Реч на г-на Министра на просвещението по повод на дебатите върху отговора на тронното слово. С.

ЦДА, ф. 264 к, оп. 2, а. е. 20, л. 13.

ЦДА, ф. 142, оп.3, а.е. 107, с. 20.

ЦДА, ф. 142, оп.3, а.е. 107, с. 12.

ЦДА, ф. 142, оп.3, а.е. 107, с. 6.

ЦДА, ф. 142, оп.3, а.е. 107, с. 9.

Цонева, П. (2015) Развитие на връзката Българска православна църква-българско образование 865-1989. С.

Църковен вестник, 12-13, 18.03.1947.

Резюме:

Трудът е част от цялостно 12-вековно изследване на развитието на връзката Българска православна църква–българско образование (23). Той е първи историко-педагогически опит за представяне на концепция относно взаимодействието на Църквата с българското образование с цел добавяне на акцент към концепцията за институционално обучение в България.

Abstract:

The work is part of the overall 12-century-long development of the relation *Bulgarian Orthodox Church – Bulgarian Education* (23). It is the first historical-pedagogical attempt to present the concept concerning the relation of the Bulgarian Orthodox Church with the Bulgarian education and to highlight on the concept of an institutional education in Bulgaria.

Keywords: education, Bulgarian school, Bulgarian church, state.

Boris Kožuh

A. F. M. Krakow University
Poland

POSKUS REFORME SREDNJEGA ŠOLSTVA V JUGOSLAVIJI 1965. LETA

Šolska reforma iz leta 1958. je le deloma zajela srednje šolstvo. Predvsem je šlo za tiste spremembe, ki izhajajo iz reforme obvezne šole in prehoda na enotno obvezno šolo: gimnazije so postale štiriletne srednje šole, vse srednje šole praviloma zahtevajo kot predizobrazbo končano osemletko, po svoji programski strukturi se prilagajajo osemletki itd. Ta reforma je bila predvsem reforma obveznega šolstva. Zaradi necelovitosti je razrešila le del protislovij v srednješolskem sistemu.

Največ pozornosti so vzbujala vprašanja, povezana z demokratičnostjo šolskega sistema, še posebej na drugi stopnji: horizontalna in vertikalna prehodnost, razmerja med različnimi tipi šol, enotnost, velike globalne razlike med šolanjem za intelektualne poklice in za fizične poklice ter podobno. Istočasno z izvajanjem reforme so se nadaljevale razprave o teh vprašanjih. V takšnem ozračju je na zvezni ravni nastajal nov predlog reforme srednjega šolstva. V bistvu niti ni šlo za povsem novo reformo. To je bilo nadaljevanje dela, začete ga ob reformi 1958. leta. Še naprej pa je to delo bilo institucionalno vezano predvsem na Zavod za proučevanje šolskih in prosvetnih vprašanj

iz Beograda. Končno besedilo tega predloga je bilo objavljeno ob koncu 1965. leta (Predlog za unapređenje sistema obrazovanja na drugom stupnju 1965). To je bila sicer le faza pri nastajanju širšega in splošnejšega dokumenta (Teze o razvoju in izpopolnjevanju sistema izobraževanja in vzgoje v SFRJ 1968), toda tako pomembna, da ne moremo mimo nje.

Predlog za reformo sistema izobraževanja na drugi stopnji

Splošno izhodišče predloga je ocena, da je šolska reforma 1958. leta probleme srednjega šolstva le načela in ne rešila. Ti problemi so (Predlog za unapređenje . . . 1965, str. 332-337):

- celotno nazadovanje šol s praktičnim poukom in vajenskih šol,
- razvoj srednjih strokovnih šol je bolj pogojeval primanjkljaj kadrov kot premišljena prosvetna politika,
- gimnazija se ni povezala s proizvodnjo, ni bistveno spremenila svojega položaja in funkcije v šolskem sistemu.

K tem izrazitim problemom predlog dodaja še nekaj značilnosti razvoja izobraževalnega sistema na drugi stopnji. Teh je veliko, medsebojno se pogojujejo in tudi prekrivajo. Najpomembnejše so (prav tam, str. 337-339):

1. vse več učencev nadaljuje šolanje po osnovni šoli,
2. razvile so se pestre organizacijske oblike, toda neuskklajeno in nepovezano; slaba je tudi povezava navzdol z osnovno šolo in navzgor z visokim šolstvom,
3. dobre rezultate je dal model izobraževanja s kombinacijo dela in učenja,
4. izobraževalni nivo »delavskih« šol narašča in se približuje nivoju na srednjih strokovnih šolah in gimnazijah,
5. splošna in strokovna izobrazba postopno izgubljata antagonistični značaj in
6. v praksi se je začela integracija izobraževanja kvalificiranih delavcev in tehnikov.

V vsaki od teh ugotovitev je nekaj resnice. To pa še ni dovolj, da jih lahko sprejmemo za izhodišča reforme, še zlasti, če gre za odločujoča izhodišča. Zato so potrebne temeljitejšega premisleka. Prvi dve sta nesporni in zares pomembni za proces nadaljnjega snovanja reforme. Prvo nam potrди pregled statističnih poročil strokovnih služb, drugo pa pregled strokovne in znanstvene literature iz tistega obdobja. Nepovezanost in neuskkljenost posameznih delov šolskega sistema nasploh in še posebej na drugi stopnji je ena najbolj analiziranih značilnosti le-tega v vsem povojnem obdobju (Bajić 1955, Bertoncej 1951). Iz podrobnejše argumentacije tretje ugotovitve se vidi, da se nanaša na uspešnost izobraževanja delavcev, ki že delajo in se ob delu izobražujejo. Zaradi nekaterih dejavnikov (npr. motivacija, delovne izkušnje, povezovanje teorije z že znano prakso itd.) je to izobraževanje na splošno res uspešno; uspešno predvsem v tem smislu, da kdor ga konča, ga konča običajno z visokim uspehom. A vendarle je tudi v tem modelu izobraževanja velik osip, še sploh, če gre za višje šolske stopnje. Navadno pa je tudi v tem modelu izobraževanja delo na delovnem mestu slabo povezano s šolanjem. To sta običajno ločena procesa, največkrat je delavec le razbremenjen dela delovnega časa zaradi šolanja. V programih, kjer gre za usposabljanje za določeno delovno mesto v proizvodnji, je proizvodno delo res tudi organizacijsko vključeno v izobraževalni proces. In takšne modele dokvalifikacije, prekvalifikacije in podobno sestavljajci reformnega predloga ocenjujejo kot pomembno možno rešitev »ne samo za odrasle, temveč tudi za mladino« (Predlog za unapređenje . . . 1965, str. 338).

Tudi četrta ugotovitev je sicer točna, vendar veliko premalo natančno opredeljena in opisana. Še sploh, če pomislimo, kakšen preskok je omogočila pozneje v istem dokumentu – da je možno to izobrazbeno raven povsem izenačiti, celo samo z organizacijsko-normativnim posegom!

Ugotovitev, da se zmanjšuje antagonizem med splošno in strokovno izobrazbo, odseva duh celega reformnega predloga. Če ti dve izobrazbeni kategoriji pojmujeemo ločeno in nepovezano, lahko res pridemo do spoznanja, da imata antagonističen značaj. A v tem primeru gre za znano metodološko napako. Da bi ugotovili in dokazali neko trditev, moramo za izhodišče in predpostavko vzeti prav to samo trditev. Analize razmerja

med splošno in strokovno izobrazbo kažejo nasprotno – medsebojno pogojenost in povezanost teh dveh kategorij. Zato je odveč ugotavljanje odpravljajanja antagonističnega značaja splošne in strokovne izobrazbe.

K temu pa je dodana ugotovitev, da obstajajo neopravičene razlike v splošni izobrazbi učencev treh glavnih skupin šol na drugi stopnji (prav tam, str. 339). Ker je tudi to ena ključnih ugotovitev, ne katerih je grajen predlog novega srednješolskega sistem, ne moremo mimo nje. Ta trditev ni z ničemer podkrepljena; zelo verjetno je nastala zgolj deduktivno iz ocene različnega socialnega statusa. Avtorji bi morali prikazati vzroke, zakaj nastajajo. Šele potem bi lahko imeli osnovo za ocenjevanje, katere razlike so neopravičene in katere ne.

Koliko je v temeljnih izhodiščih reformnega predloga znanstvenih primesi in kako so ta izhodišča nastajala, se dobro pokaže v še enem zelo značilnem primeru. Med splošnejšimi značilnostmi in tendencami razvoja in s tem izhodišči reforme je še eno, ki pa je zelo pomembno za proces snovanja novega srednješolskega sistema. To je proces zблиževanja in povezovanja osnovnega in srednjega šolstva v zvezi s poklicnim in šolskim usmerjanjem. Tu ima pomembno mesto razmerje med dozorevanjem učencev okoli petnajstega leta starosti, njihovim poklicnim odločanjem in organizacijo srednjega šolstva. Sestavljalci predloga zelo preprosto rešujejo ta problem. Uvajajo sedemnajsto leto kot novo starostno mejo, po kateri naj se ravna organizacija srednjega šolstva. Trdijo, da posebej v mestih in industrijskih krajih »mladina v podaljševanju izobraževanja najmanj do sedemnajstega leta vidi edini pogoj za zagotovitev svoje življenjske eksistence« (prav tam, str. 342). Mladina res vidi pogoj svoje eksistence v tem, da se po osnovni šoli izobražuje naprej, a pri tem ji ni bistveno, da se šola najmanj do sedemnajstega leta, temveč najmanj do konca kakšne srednje šole.

Vertikalna in horizontalna prehodnost

Med tema fazama in tudi ostalimi stopnjami v šolskem sistemu so predvideni naslednji možni prehodi:

- za skupno pripravljalno fazo srednje šole je potrebna osemletna osnovna šola,

- po končani pripravljalni fazi se lahko učenci (ne glede na usmeritev proizvodno-tehničnega področja, ki so ga imeli) vpišejo na katerokoli treh smeri in znotraj teh na katerokoli ožjo stroko na zaključni fazi,
- med šolanjem na tehnični smeri za ožje profile, ali pa po njem, lahko učenci nadaljujejo šolanje na tehnični smeri za širše profile (to je podobno prehodu v dotedanjem sistemu iz industrijskih in vajenskih šol na tehniške šole) in na gimnazijski smeri,
- učenci, ki končajo tehnično smer za ožje profile, lahko nadaljujejo šolanje na višjih šolah in fakultetah, vendar pod določenimi pogoji,
- učenci, ki končajo tehnično smer za širše profile, lahko nadaljujejo šolanje na višjih šolah in fakultetah; čeprav to ni podrobneje opredeljeno, so sestavljavci verjetno mislili, da bi ti učenci prehajali navzgor pod lažjimi pogoji in s širšo možnostjo izbora,
- gimnazijci bi lahko do tedaj nadaljevali šolanje na univerzitetni ravni.

Premislek o tej prehodnosti nam pokaže, da so sestavljavci predloga zašli v slepo ulico. Reformo srednjega šolstva so pripravljali predvsem zaradi demokratizacije šolskega sistema, pojmovane v dosti ozkem smislu enotnosti in s tem povezane horizontalne in vertikalne prehodnosti. Zaradi ozkega pojmovanja enotnosti, oziroma delne poenostavitve enotnosti na *enakost*, so zasnovali skupno pripravljalno fazo srednje šole. Ta naj bi radikalno rešila vse probleme prehodnosti na tej stopnji. Da bi prehiteli predvidene očitke o neenotnosti in nedemokratičnosti druge faze (takšen očitek je samo namišljen, saj je bilo takšno ozko pojmovanje enotnosti in demokratičnosti lastno predvsem samim avtorjem), so za drugo fazo predvideli, ne glede na naloge in funkcije treh smeri, njihove vsebine, raven zahtevnosti itd., vse možne horizontalne prehode (glej shemo v Predlogu za unapređenje . . . 1965, str. 363). Odveč je na široko interpretirati ta pojav; če se da horizontalna prehodnost rešiti na tako preprost način in če ti prehodi niso z ničemer pogojeni, zakaj je potem sploh potrebna nova organizacija srednjega šolstva; te prehode bi potem bilo možno predpisati tudi v starem šolskem sistemu.

Na koncu predloga so še pogoji za uresničitev reforme. Našteti so trije glavni pogoji: eksperimentalno preizkušanje, materialni pogoji in kadrovski pogoji, a za nas je pomembnejši prvi pogoj.

Eksperimentalno preizkušanje reformnega predloga

Avtorji s predvidenim eksperimentalnim preizkušanjem pretendirajo na »znanstveno-metodološko zasnovo eksperimentalno *preizkušanje* koncepcije v celoti« (predlog za unapređenje . . . 1965, str. 365) in s tem postopno in dobro pripravljeno uvajanje v prakso. Še preden prikažemo model predvidenega preizkušanja, premislimo, kako je s to pretenzijo. Seveda je možno z eksperimentalnimi nameni *vpeljati* v šolsko prakso nov model in ga preizkušati. Vendar ga s tem, ko smo ga eksperimentalno vpeljali, še nismo tudi znanstveno-metodološko preizkusili. Če bi hoteli *preizkusiti* celotni model, bi ta preizkus moral trajati silno dolgo; če ga je sploh mogoče znanstveno-metodološko zasnovano eksperimentalno preizkušati v celoti! Ta reformni predlog temelji na izhodiščih, ki so pogojeni z razvojem proizvodnje, znanosti in tehnike ter je usmerjen predvsem v izobraževanje za delo. Celo toliko, da išče »možnosti, da tudi gimnazija . . . pripravlja učence za neke poklice« (prav tam, str. 345). Torej bi morali v eksperimentu, ki bi hotel preizkusiti celoto, dolga leta spremljati nadaljnjo šolsko in pozneje poklicno pot učencev, ki bi končali srednje šole. Če nekdo ponuja znanstveno zasnovano eksperimentalno preizkušanje šolskega sistema kot celoto (zlasti pa, kadar preizkuša tako dolgoročne učinke), bodisi ne pozna dobro metodologije tistih znanosti, ki bi v tem preizkusu sodelovale, ali pa manipulira z vsemi, ki bodo o reformi odločali. Zato je treba zavrniti, kot metodološko neutemeljeno, pretenzijo, da bo preizkušena celota. Seveda to ne pomeni, da eksperimentalna metoda nima svojega mesta v okviru šolskoreformnih procesov; le cilji ne morejo biti takšni kot v tem primeru.

Podrobneje še moramo analizirati model eksperimentalnega preizkušanja, ki je sestavni del reformnega predloga. Predlog postavlja dolgoročno in organizirano eksperimentalno raziskovanje kot nujen pogoj za širše uresničevanje novega srednješolskega sistema. To je velika

novost pri nas, saj dotedanjih reform niso pogojevali z eksperimentalnim preizkušanjem; samo eksperimentalno preizkušanje pri nas ni bila novost. To pozitivno oceno pa precej zmanjšajo spoznanja o modelu eksperimentalnega preizkušanja. To se najboljše vidi, če pogledamo, na katere raziskovalne probleme je omejeno eksperimentiranje. Eksperimentalno preizkušanje naj bi odgovorilo na naslednja glavna vprašanja (prav tam, str. 367):

- ali naj bosta fazi v srednjem šolstvu organizacijsko ločeni – torej ali naj bo pripravljala faza samostojna ali ne,
- preučijo se možnosti in oblike, kako prva dva letnika dotedanjih šol spremeniti v skupno pripravljala fazo,
- ali se lahko nova organizacija srednjega šolstva uresničuje v šolskih centrih (v smislu integracije več tipov šol ali smeri),
- katere organizacijske oblike bi ustrezale manj razvitim krajem in področjem ter kakšne bi bile morebitne prehodne rešitve,
- preizkušanje didaktičnih novosti, učbenikov, učil, opreme itd.

Model eksperimentalnega preizkušanja nikakor ni zajel celote reformnega predloga in je omejen le na *nekatero* probleme reforme.

Kritike reformnega predloga

Predlog reforme je izzval različne odmeva in ocene. Te ocene so se gibale v razponu od praktično popolne podpore temeljnim zamislim do praktično popolnega zavračanja teh. Po številnih posvetovanjih o reformi v republiških zvezah pedagoških društev, skupnostih gimnazij in krogih strokovnih združenjih je Zveza pedagoških društev Jugoslavije organizirala zvezno posvetovanje o problemih našega sistema vzgoje in izobraževanja. Za našo analizo bomo izbrali najpomembnejše in predvsem najcelovitejše prispevke. S slovenskega posvetovanja bomo vzeli uvodni referat (Bergant 1966), z zveznega posvetovanja en referat (Schmidt 1966) in dve diskusiji (Franković 1967 in Krstinić 1967), zaključne s posvetovanja skupnosti gimnazij Jugoslavije (Zaključci VI . . . 1966), izjavo Zveze pedagoških društev Slovenije o šolski reformi (Kako bi se morali . . . 1967) in zaradi vsebinskih vprašanj še eno

razpravo, objavljeno v Pedagogiji (Bezdanov 1966). Vsi prispevki se dotikajo istočasno metodoloških in vsebinskih vprašanj. Pri vsebinskih vprašanjih se bomo omejili le na nekatera najpomembnejša: enotnost šolskega sistema na drugi stopnji, polivalentnost pripravljalne faze in povezanost pouka s proizvodnim delom.

Demokratičnost in enotnost šolanja na drugi stopnji

Že pri reformi obvezne šole so se pokazale velike razlike v pojmovanju enotnosti šolskega sistema. Enotna šola mora v nečem zares biti za vse enaka: v tem, da vsakomur enako (dobro) omogoča razviti vse svoje potencialne. To spoznanje je prevladalo in vendar so se problemi enotnosti pojavili enako ostro ob predlogu reforme srednjega šolstva. Analizo predloga s tega vidika je opravila Bergantova v referatu, ki obravnava temeljna vsebinska vprašanja predlagane reforme (Bergant 1966). On ocenjuje, da reformne rešitve (predvsem skupna pripravljalna faza) kažejo, da avtorji predloga izenačujejo enotnost in enakost šolanja in izhajajo iz predpostavke, da je »najbolj demokratičen in enoten tisti šolski sistem, kjer se čim dalj časa vsi otroci šolajo skupaj v isti šoli in po istem učnem programu« (Bergant 1966, str. 61). Enotnost, ki se sprevrže v enakost, nujno izgublja na demokratičnosti, saj se učenci že v osnovni šoli razlikujejo po interesih, sposobnostih in prizadevnosti. Te razlike se proti koncu osnovne šole večajo in so ob prehodu na srednjo šolo že tolikšne, da skupna pripravljalna faza ne more izhajati iz teženj po demokratičnosti, temveč po nivelaciji ljudi (prav tam, str. 62-63). Zato Bergantova trdi, da demokratičnost šolanja na drugi stopnji zahteva prav obratno – veliko raznolikost šolskih poti.

Še posebej natančno je ocenil geslo – enaka šola pomeni dati vsem enake izobraževalne možnosti – Schmidt v svojem referatu. O tem pravi: »Geslo *vsem enake izobraževalne možnosti* večkrat zavaja. Če je nekaj učencev nadarjenih za matematiko, nekaj pa za jezike, imajo vsi *enake* izobraževalne možnosti, če dobivajo *različen* pouk v skladu s svojimi posebnimi sposobnostmi. Če pa jih poučujemo enako, imajo vsi *enake* možnosti da bodo ostale njihove različne sposobnosti zanemarjene« (Schmidt 1966, str. 268).

Ta vidik kritike reformnega predloga je zanemaril njegovo pomembno pozitivno stran – prizadevanje za dvig kvalitete in ravni izobrazbe pri kategorijah učencev, ki so v tedanjem šolskem sistemu obiskovali šole učencev v gospodarstvu in industrijske šole. Kritika je bila na ta vidik premalo pozorna in ga je neopravičeno potisnila v ozadje. Videli smo že, da je bil ta problem spoznan že ob prvi reformi strokovnega šolstva in da so se že takrat začela prizadevanja za njegovo rešitev. Tudi v šolski reformi iz 1957. leta je bil eno od izhodišč, čeprav potem sama reforma ni prinesla kakšne večje konkretizacije tega. Prizadevanja za dvig kvalitete in ravni izobrazbe, ki so jo dajale strokovne šole (še posebej triletno – vajenske in industrijske šole), so bila stalnica povojne prosvetne politike. Reformni predlog iz 1965. leta je bil nadaljevanje teh reformnih prizadevanj.

Polivalentnost pripravljalne faze srednje šole

Pomemben argument za skupno fazo v srednješolskem sistemu je bil, da bo s tem prezgodnja strokovna specializacija premaknjena na starost 17 let in da bo ta šola dala mladini »v prvi vrsti tista znanja, metode dela in praktične spretnosti . . . ki predstavljajo široko osnovo vsake strokovne specializacije« (Predlog za unapređenje . . . 1965, str. 344). Bergantova v analizi predlagane programske strukture ugotavlja, da je ta skupna faza usmerjena izrazito tehnično-industrijsko. Sodi, da je takšna slabo povezana s celo vrsto terciarnih dejavnosti, turizmom, trgovino itd. Zelo neprepričljive se ji zdijo trditve sestavljalcev predloga o povezanosti s temi dejavnostmi. Še bolj očitna pa je neustreznost tako zamišljene šole kot pripravljalne faze za vrsto poklicev iz družbenih dejavnosti (verjetno tu misli na kulturo, prosveto, zdravstvo in podobno). V tem vidi razliko, zakaj sestavljalci predloga niso niti poskušali utemeljiti valentnosti te šole glede na te družbene dejavnosti. Nepolivalentnost pripravljalne faze je v tej smeri zares tako očitna, da se niti Bergantovi ni zdelo potrebno to posebej dokazovati. To je seveda škoda, saj je s tem uporabila argumente »očitnosti in samoumevnosti«, kar je bil v metodološkem smislu eden glavnih očitkov sestavljalcev predloga. Tako bi lahko nasproti apriorizmu sestavljalcev predloga postavila temeljito

vsebinsko analizo polivalentnosti pripravljalne faze. Res je tudi, da je bil za natančnejšo analizo okvirni program prve faze nekoliko premalo, a povsem neustrezen spet ne. Čeprav se na splošno lahko z Bergantovo v marsičem strinjamo, bi vendarle podrobnejša analiza dala zanesljivejše rezultate za oceno resnične polivalentnosti pripravljalne faze.

Najbolj temeljita je Bergantova pri analizi prispevka »proizvodno-tehničnega« področja k polivalentnosti pripravljalne faze. Njena analiza pokaže, da tako zamišljena pripravljalna faza ne bo imela napovedanih kvalitet ne kot polivalentna šola in ne kot poklicna šola. Tudi tukaj je škoda, da ni bolj koristila empiričnega gradiva, ki obravnava proizvodno delo učencev. Res je uporabila ugotovitve iz raziskave J. Sagadina o proizvodnem delu učencev osnovne šole, a veliko izkušenj s proizvodnim delov so imele industrijske in vajenske šole. Seveda pa ta očitek še toliko bolj velja za sestavljalce reformnega predloga; ti so imeli na razpolago veliko več institucionalnih možnosti uporabiti te izkušnje.

Metodološka kritika reformnega predloga

V okvir te kritike sodita tudi dva prispevka, za katerima stojijo močne in pomembne institucije. Konferenca skupnosti gimnazij Jugoslavije je večkrat razpravljala o reformnih predlogih (besedilo reformnega predloga so nekajkrat dopolnjevali in spreminjali) in po svojem šestem posvetovanju izdala in objavila zaključke (Zaključci VI svetovanja . . . 1966). Omejili se bomo samo na glavne metodološke pripombe na reformni predlog:

1. Predlog ne temelji na rezultatih znanstvenega proučevanja in ne izhaja iz analize stvarnosti.
2. Predlog izolira reformo druge stopnje od reforme ostalega šolstva.
3. Predvideno eksperimentalno preizkušanje ne more dati stvarne ocene vrednosti predlagane koncepcije.
4. V predlogu ni dovolj upoštevana praksa kot kriterij resničnosti in uresničljivosti reformnih zamisli.

Podobna stališča so sprejeli na posvetovanju, ki ga je v Ljubljani 1967. leta sklicala Zveza pedagoških društev Slovenije. V imenu cele

vrste družbenih institucij so o reformi izdali izjavo (Kako bi se morali . . ., 1967). Ker so stališča iz te izjave tesno povezana z vsebino uvodnega referata na tem posvetovanju (Schmidt 1966), jih bomo analizirali vzporedno z referatom.

Povod za Schmidtovo analizo je sicer bila objava besedila reformnega predloga, a namen je bil nedvomno dvojen. Na eni strani je apliciral zakonitosti pedagoške metodologije na področju šolskih reform in sintetiziral spoznanja o metodologiji šolskih reform in na drugi strani v luči teh spoznanj analiziral reformni predlog. Nekatera splošnejša metodološka spoznanja iz njegovega referata smo že obdelali. Ostane nam še metodološka analiza reformnega predloga.

Osrednji del razprave je analiza položaja in funkcije pedagogike v reformnem predlogu, in sicer vseh vidikov tega položaja: v procesu nastajanja reformnega predloga in v nadaljnjih fazah predlagane reforme.

Prva ugotovitev, da pri nastajanju temeljnih izhodišč reforme niso sodelovale najpomembnejše pedagoške znanstveno-raziskovalne institucije. To je sicer bolj formalno vprašanje, a analiza reformnih rešitev, še bolj pa argumentacija le-teh Schmidta pripelje do spoznanja, da je to imelo tudi vsebinske posledice. Temeljno vprašanje položaja znanosti v reformnem procesu je, ali je znanstveno-raziskovalno delo sestavni del vseh faz reforme vključno z iskanjem, postavljanjem in verifikacijo izhodišč ali pa je znanost »potrebna« reformatorjem le v fazi uresničevanja reforme. Če pedagogiki odrečemo pravico ali možnost sodelovati v postavljanju in verificiranju izhodišč reforme, jo v reformnem procesu omejimo na stopnjo, ko rešuje le še vprašanja, kako uresničiti naloge, ki izhajajo iz teh izhodišč. Schmidt ocenjuje, da predlog reforme kaže na takšen odnos do pedagoške znanosti in družbenih znanosti nasploh. To svojo oceno Schmidt izpelje iz konkretnih primerov in prikaže z analizo argumentacijo glavnih izhodišč reforme (demokratičnost nove organizacije srednjega šolstva, vzgojna vrednost proizvodnega dela, učinkovitost novega sistema itd.), še bolj pa z analizo vloge napovedanega eksperimentalnega preizkušanja reformnih rešitev. Najbolj vidna posledica neustreznega odnosa med ideologijo in znanostjo pri nastajanju izhodišč je ostajanje predloga reforme na ravni ideološkega utopizma, saj je za mišljenje sestavljalcev predloga značilno, »da preskoči od ideala k uresnitvi brez prejšnjega

nauka prakse in brez znanstvene analize» (Schmidt 1966, str. 251). To se nanaša na mnoga pričakovanja sestavljalcev o uresničitvi glavnih izhodišč in zahtev reforme.

Značilen za tak položaj znanosti v tej reformi je napovedani eksperiment. Ker je ta predviden šele na koncu snovanja reforme, je seveda po cilju podrejen temu položaju. S tem eksperimentom se ne bodo preizkušale vse možnosti za doseganje smotrov reforme, niti ne temeljne. V predlogu zamišljen eksperiment bo preizkušal le možne variante nove organizacije. Torej ta eksperiment ne more odgovoriti na najpomembnejša vprašanja reforme: ali za doseganje posameznih ciljev reforme bolj ustreza stari ali novi šolski sistem (prav tam, str. 253). K tej Schmidtovi oceni vloge in položaja eksperimentalnega raziskovanja v predlagani reformi moramo dodati, da bi bila lahko še ostrejša, če bi Schmidt upošteval še dejstvo, da ima ta eksperiment v dobršni meri nalogo pripomoči le k *postopnosti* uvajanja reformnih rešitev (glej Krstinić 1965).

Schmidt v nadaljevanju metodološke analize predloga reforme pokaže, kako se te temeljne metodološke napake in pomanjkljivosti povzročile vrsto konkretnih vsebinskih napak. Ugotavlja slabo povezanost med reformnimi prizadevanji in dolgoročnim šolskim planiranjem, precenjevanje vloge organizacijskih sprememb, zanemarjanje nekih vidikov upoštevanja individualnih razlik med učenci itd. Schmidtova metodološka analiza reformnega predloga je bila en glavnih referatov na zveznem posvetovanju o sistemu vzgoje in izobraževanja. Zato bomo obdelali še dve razpravi s tega posvetovanja. To sta v nekem smislu odgovora avtorjev reformnega predloga predvsem na Schmidtov referat, a nekoliko tudi na ostale kritike.

Prva razprava je odgovor na vprašanje, kakšna je bila vloga javne razprave in kakšni so njeni učinki na reformni predlog (Krstinić 1967). Na podlagi vsega dotedanjega dela v zveznih organih in vseh javnih razprav je nastal prednačrt tez za zvezni dokument o razvoju vzgoje in izobraževanja. Po besedah Krstinićeve so se rezultati javne razprave takole odrazili v tem prednačrtu (prav tam, str. 517):

- jasneje so izražene in pojasnjene osnovne težnje iz reformnega predloga,

- poudarjeno je, da nov model lahko uresničuje že dosedanje vzgojno-izobraževalne ustanove,
- preobrazba srednješolskega sistema je lahko postopna.

To je torej vse, kar je dala javna razprava! Po dveh letih razprav o predlogu reforme, po več sestankih skupnosti gimnazij, po sestankih v republiških zvezah pedagoških društev, po zveznem posvetovanju o sistemu vzgoje in izobraževanja so sestavljalci spremenili predlog le v teh povsem postranskih zadevah. Pri tem pa predstavnica zveznih prosvetnih organov poudarja, da se v tej reformi ne improvizira ter da se trudijo delati »znanstveno in na najvišji možni ravni« (prav tam, str. 518).

Frankovičeva razprava se dotika več metodoloških vprašanj in ponovno kaže, kakšen je bil položaj znanosti v tej reformi in še več: nakazuje, kakšen bo ta položaj v nadaljevanju reforme. Sicer se brani očitkov in poudarja, da je v načrtu tez za zvezni dokument o vzgoji in izobraževanje »na več mestih poudarjena vloga znanosti in potreba bolj odločne podpore znanosti ter je tako tudi znanost dobila svoje mesto v sistemu« (Franković 1967, str. 521). Medtem ko se Schmidtova kritika nanaša na dejanski položaj znanosti v reformi, na razkorak med dejanskim položajem in deklariranim položajem ter na vsebinske posledice tega v reformi, ostaja Frankovičev odgovor spet na tistem, kar v reformnem predlogu tako ni bilo sporno – na deklarativni ravni.

Franković nasproti metodologiji šolske reforme postavi svojo strategijo nadaljnjega razvijanja sistema. V tej je glavni poudarek na vlogi najširših množic v boju za nadaljnje razvijanje vzgojno-izobraževalnega sistema. Temeljni problem šolske reforme je tukaj, kako naj najširše množice uresničijo svoje izobraževalne pravice. To so seveda zelo pomembna vprašanja, a v tej reformi niso bila sporna. Poleg tega pa udeležba najširših množic in demokratizacija reformiranja šolstva v tem smislu nikakor ne spreminjata vloge, ki naj bi jo imela znanstveno raziskovanje in obratno. O položaju znanosti pa Franković posredno še nekaj pove, ko pojasnjuje, kakšne možnosti imajo znanstveni delavci sodelovati v reformnih procesih. To je zanj tudi eden kriterijev položaja znanosti in pove, da je ta položaj dober, saj imajo znanstveni delavci celo dvojno možnost delovati na sistem: prvič kot državljani in člani

delovnih in strokovnih organizacij ter drugič kot nosilci znanstveno-raziskovalnega dela. Franković sploh ni razumel Schmidtove analize metodologije reforme in njegova strategija nadaljnjega razvoja sistem v glavnem rešuje vprašanja *odločanja* v reformnih predlogih.

Model te strategije razvije konkretnije in predlaga pet faz (prav tam, str. 524):

1. javna razprava o izhodiščih za reformni predlog. Glavno vlogo v razpravi morajo imeti neposredni proizvajalci in njihova združenja. Rezultat te etape je čim boljši reformni predlog,
2. komparativno preučevanje tujih izkušenj in razvoja – tudi to naj se odrazi na reformnem predlogu,
3. pregled in ocena vseh dosedanjih empiričnih raziskovanj s področja vzgoje in izobraževanja. S tem bi ugotovili, kaj je že raziskano in koliko to lahko vpliva na spreminjanje ali potrjevanje reformnega predloga,
4. empirično znanstveno raziskovanje s ciljem spoznati in oceniti stanje in najti uspešne rešitve,
5. znanstveno vodeno in kontrolirano eksperimentalno preizkušanje predlaganih sprememb in primerjanje predvsem z dosedanjim sistemom.

Kaj to pomeni? Ker je spoznavanje stvarnosti postavljeno šele v tretjo fazo, bodo očitno vsa izhodišča deducirana samo iz širših zakonitosti družbenega razvoja. Kako je s temi in s prispevkom znanosti, ideologije in javne razprave, smo že govorili. Na enak način bo nastal tudi reformni predlog. Ideologija brez znanosti ne bo rešila le vprašanj, katere smotre naj uresniči reforma, temveč tudi, kako naj jih uresniči. Pri tem bo znanstveno raziskovanje vprašanj kot so na primer, katere smotre je »stara šola« dobro dosegala in zakaj, katerih ni dosegala, ali jih je slabo dosegala in zakaj itd. nadomestila javna razprava.

Naslednje tri faze so zelo sorodne. V prvi fazi bi proučevali tuje izkušnje in razvoj, v drugi bi zbrali spoznanja dotedanjega empiričnega raziskovanja pri nas, v tretji pa še raziskali »kar manjka«, toda vse to z namenom dopolniti ali potrditi reformni predlog. Reformni predlog je torej nastal pred temi fazami in je nujno, da bodo faze podrejene reformnemu predlogu. Že Schmidt je opozoril na takšno vlogo empirije,

ko »skuša raziskovalec njene izsledke posiljevati z interpretacijami, ki naj bi dokazale pravilnost vnaprej postavljene hipoteze« (Schmidt 1966, str. 253).

Sicer Franković poudarja, da so te faze istočasne in koordinirane, a to je le pretveza. O cilju tretje faze je dobesedno povedano, da »vpliva na spreminjanje ali potrjevanje predložene zasnove« (Franković 1967, str. 524). Očitno je, da vsaj prva faza nastopa prej kot ostale in da istočasnost lahko velja le za ostale faze ne glede na besede avtorja. Vsa medsebojna pogojenost in prepletenost faz je podrejena temu, kako je nastal reformni predlog.

Sklepne misli

Šolska reforma je prizorišče znanosti, ideologije in politike. Raziskovali smo razmerje med njimi in predvsem vlogo znanosti v reformnih procesih. Analiza reformnih procesov pri nas je pokazala vso protislovnost vloge, ki jo je naša pedagogika imela v njih.

Za našo šolsko reformiranje je značilno izredno slabo prenašanje izkušenj, še zlasti metodoloških izkušenj. Reforme v našem šolskem prostoru niso bile redka dejanja in je bilo dosti priložnosti, da bi se kaj naučili pa četudi na lastnih napakah. Kljub temu pa v naši prosvetni politiki in šolskem razvoju ne zasledimo takšnih tendenc in ne vidimo jasnega napredka, ki bi temeljil na prenosu in posploševanju lastnih metodoloških izkušenj. Čeprav nismo posebej analizirali prenosa in vpliva tujih izkušenj v našo šolskoreformno prakso, lahko na splošno trdimo, da nismo kaj prida koristili niti tujih izkušenj. Res, da pri nas in v svetu šolskoreformne izkušnje niso na ravni posplošene teorije. Zaradi tega naše reforme niso niti v teh svojih slabostih in pomanjkljivostih enotne.

Družbena izhodišča naših reform in reformnih posegov niso vedno nastajala v širokih družbenih okvirih. Podrobnejša analiza bi morebiti celo pokazala, da ti procesi niti niso bili povsem skladni s stopnjo demokratičnosti naše družbe; da smo glede tega v šolstvu na slabšem kot v družbi nasploh.

Kritična faza naših reform je bil skoraj vedno prehod od izhodišč k snovanju reforme. Ker so šolske reforme nedvomno »politicum«, je bila

znanost pogosto odrinjena od tega dela in ni odigrala vloge, ki bi jo lahko in ki bi jo morala. To se je najbolj pokazalo prav ob najpomembnejših posegih v naše šolstvo.

Ta pojav je povzročila naslednjo značilno pomanjkljivost naše šolskoreformne politike – precenjevanje vloge in pomena organizacijskih sprememb v snovanju reforme. Če reformne zamisli niso dovolj znanstveno zasnovane in se niso približale, kot je rekel Schmidt, šolskoreformnim spoznanjem, je naravno, da bo reforma usmerjena predvsem k organizacijskim spremembam in da bo vloga in moč teh precenjena.

Seveda to pomeni, da je bila podcenjena vloga ostalih sprememb, zlasti vloga sprememb učnih načrtov. Zato je v tem delu reform pogosto prevladala improvizacija. Posledica tega so bile velike težave ob uvajanju novih učnih načrtov in njihovo stalno popravljanje. Namesto, da bi načrtovali na podlagi znanstveno preverjenih spoznanj, smo v pomanjkanju teh pogosto ostali v sferi hipotez, poskusov in ugibanj.

Tesno povezana s tem je tudi neustrezna vloga empiričnega raziskovalnega dela v reformnih procesih. Velikokrat je bila znanost pritegnjena k sodelovanju šole, ko je bilo treba dati končni »blagoslov« že vpeljanim reformnim rešitvam. Dominantno vlogo pri snovanju reforme so imela zgolj deduktivna pričakovanja, ki velikokrat niso temeljila na nikakršnih izkušnjah, kaj šele na posplošenih izkušnjah. Duha takšne reformne politike najbolj lahko ilustriramo z dogodkom na znanstvenem posvetovanju o strokovno-pedagoškem in znanstveno-raziskovalnem delu v vzgoji in izobraževanju v Novem Sadu 1981. leta. Tam je nek razpravljalec dobesedno rekel: »Šolska reforma je revolucija in revolucije se niso nikdar eksperimentalno preizkušale!«

Prav zaradi tega se je protislovnost vloge znanosti v reformnih procesih marsikdaj razreševala enostransko s formulami o široki demokratični bazi, ki naj ima odločilno besedo v odločanju o reformi. Zamenjavalo se je odločanje in sodelovanje; podcenjevala vloga znanja v procesu odločanja. Prav to nepravilno dilemo in alternativo – znanost ali široka demokratična javnost - so postavili avtorju poskusa reforme srednjega šolstva sredi šestdesetih let. In to kljub izkušnji ob reformi obvezne šole desetletje prej. Tam so bila namreč vprašanja udeležbe strokovne javnosti, širše družbe, prosvetne politike in znanosti drugače

postavljena, bolje pretehtana in rešena. Za to reformo je bilo značilno, da zvezna komisija ni delala le v ozkem krogu in kvečjemu s sodelovanjem republiških zavodov in komisij, temveč, da je k delu na reformi pritegnila silno širok krog sodelavcev in uporabila spoznanja iz široke strokovne razprave o problemih osnovne šole v pedagoškem tisku tistih let.

Iz analize naših reformnih posegov izhaja spoznanje, da je znanstvenoraziskovalno delo nujno v vseh fazah šolske reforme. V fazi družbene kritike in spoznanja kritizirane stvarnosti je položaj raziskovalnega dela jasen – ne smemo ga nadomestiti z miselnimi konstrukcijami o spoznavani stvarnosti. Medtem ko družbena kritika še lahko temelji deloma tudi na posamičnih izkušnjah in priložnostnem opazovanju, je s spoznavanjem stvarnosti že drugače. Tu je v ospredju raziskovalno delo, ki temelji na empirični raziskovalni metodi. S tem tudi ustvarjamo nujno potrebno osnovo za ustvarjalni pristop k naslednji fazi – projektiranju novega. Preizkušanje reformnih zamisli je zopet tak del reformnega procesa, v katerem je znanost v osredju. Enako pomembna kot pri prvih dveh je vloga znanosti v zadnji fazi – uresničevanju reform. Tu gre predvsem za vprašanja formativne spremljave in evalvacije. Naloge raziskovalnega dela v reformnem procesu niso nikakor majhne in postranske. Od tega, kako so opravljene, je v veliki meri odvisen uspeh cele reforme.

Šola se razvija preko različnih etap in korakov, a najpomembnejši in največji med temi so šolske reforme. Pogoste so kritične situacije v razvoju šole, ko se pojavljajo zahteve po »koreniti in popolni spremembi skoraj vsega«. Da bi se temu izognili, morajo biti šolske reforme tesno povezane z dolgoročnim šolskim planiranjem. Šolska reforma ne sme biti slabo ali nikakor povezana s pozitivnimi pedagoškimi izkušnjami in dolgoročnejšimi razvojnimi tendencami in pričakovanji. Prav nasprotno – šolska reforma mora iz tega izhajati. Šolska reforma tako ne bo izoliran ukrep, pač pa bo smotrna etapa v razvoju šole.

Osnova takšne povezanosti je spremljanje razvoja šole, spoznavanje glavnih razvojnih tendenc in zakonitosti, posploševanje pozitivne pedagoške tradicije in izkušnje itd. To pa je predvsem raziskovalna naloga in nosilka tega mora biti znanost. Če naj šolska reforma korenini v tem in če naj tudi sicer razvoj šole usmerja šolsko planiranje, je nujno stalno raziskovalno delo pri spremljanju razvoja šole. Najbolj silno se

ta potreba pokaže ob uresničevanju šolske reforme. Izredno dragocena nam je izkušnja ob modernizaciji pouka matematike v naši republici. Razumljivo je, da se to spremljanje ne sme končati, ko so doseženi trenutni cilji. To pa še tem bolj, ker reforma ni edini razvojni korak v šolstvu. Dolgoročno planiranje v šolstvu zahteva stalno raziskovalno delo. Le to bo omogočilo, da bo vsakokratni reformni poseg dosegel optimalne rezultate.

LITERATURA

Bajić, D.: Kojim putem ići u reformi gimnazije, *Pedagoška stvarnost* 1955, št. 1.

Bergant, M.: Pedagoška analiza stališč in utemeljitev v načrtu za »unapredenje sistema obrazovanja na II. stupnju«, *Sod P* 1966, št. 3-4.

Bergant, M.: Pojem in pomen enotne šole v zgodovinskem razvoju, v: *Zbornik dokumentarnega gradiva o reformi obvezne šole*, Ljubljana 1955; ponovno izšlo v knjigi: *Teme iz pedagoške sociologije*, Ljubljana 1970.

Bertoncelj, I.: Srednje strokovne šole v LRS, *Popotnik* 1949, št. 1-2.

Bertoncelj, I.: Pripombe k sistemu strokovnega šolstva, *Sod P* 1951, št. 5-6.

Bezdanov, S.: Socijalno-ekonomska zasnovanost nekih prigovorov promenama u sistemu obrazovanja na drugom stupnju, *Pedagogija* 1966, št. 3-4.

Dekleva, M.: Pojmovanje demokratičnosti in enotnosti v našem šolskem sistemu, *Sod P* 1966, št. 9-10.

Filipović, S.: Opšti zakon o školstvu osnov naše pedagogike, *Savremena škola* 1958, št. 5-6.

Franković, D.: O metodologiji i strategiji daljeg razvijanja sistema, *Pedagogija* 1967, št. 4.

Franković, D.: Realizacija koncepcije in nadaljnja modernizacija osnovnega izobraževanja, *Sod P* 1969, št. 3-4.

Kako bi se morali lotevati šolske reforme, *Sod P* 1967, št. 3-4.

Kožuh, B.: Eksperimentalna metoda kao dio metodologije školskih reformi, *Pedagogija* 1982, št. 2-3.

Krstinić, M.: Obrazloženje Prijedloga za dalje usavršavanje sistema obrazovanja na II stupnju, *Revija školstva i prosvetna dokumentacija* 1965, št. 3-4.

Krstinić, M.: Društvena reforma i razvoj sistema obrazovanja, *Pedagogija* 1967, št. 4.

Schmidt, V.: Pota naše pedagoške znanosti, Sod P 1954, št. 9-10.

Schmidt, V.: Povojni razvoj, sedanje stanje in perspektive pedagoške znanosti na Slovenskem, Sod P 1958, št. 9.

Schmidt, V.: Metodološka enotnost pedagoške vede, Sod P 1961, št. 9-10.

Schmidt, V.: Metodologija šolske reforme, Sod P 1966, št. 9-10.

Splošni zakon o šolstvu, DZS, Ljubljana 1958.

PRIMARNI VIRI

Obrazovanje nastavnog kadra u novom sistemu obrazovanja i vaspitanja, Komisija za školsku reformu, Beograd 1957.

Opšte uputstvo o načelima za ocenjivanje učenika i o uslovima napredovanja u osnovnoj školi i gimnaziji, Službeni list FNRJ 1960. št. 7.

Opšti zakon o školstvu, Izdanje Službenog lista FNRJ, Beograd 1958.

Osnovni statistički podaci o razvoju i stanju školstva u FNRJ, Savezna narodna skupština, Beograd 1957.

Poročilo Zavoda za šolstvo SRS za leto 1966. Ljubljana 1966.

Poročilo Zavoda za šolstvo SRS za leto 1967, Ljubljana 1968.

Poročilo Zavoda za šolstvo SRS za leto 1968, Ljubljana 1969.

Letno poročilo Zavoda za šolstvo SRS za leto 1970. Ljubljana 1970.

Predlog za unapredjenje sistema obrazovanja na drugom stupnju, Revija školstva i prosvetna dokumentacija 1965, št. 5.

Prijedlog sistema obrazovanja i odgoja u FNRJ, Komisija za reformu školstva, Beograd 1957.

Resolucija o razvoju vzgoje in izobraževanja na samoupravni podlagi, Uradni list SFRJ, št. 16, 1970.

Statistički bilten 20, Visoke škole, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1953.

Statistički bilten 72, Osnovne i srednje škole, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1957.

Statistički bilten 120, Visoke škole, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1958.

Statistički bilten 122, Osnovne i srednje škole, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1958.

Statistički bilten 255, Visoke škole, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1963.

Statistički bilten 325, Škole I i II stupnja, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964.

Statistički bilten 397, Visoke škole, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1966.

Statistički bilten 527, Osnovne i srednje škole, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1968.

Školstvo u FNR Jugoslaviji 1945-1951, Savet za nauku i kulturu vlade FNRJ, Beograd 1952.

Učni načrt za gimnazije, niže gimnazije in višje razrede sedemletk, Ministrstvo za prosveto LRS, Ljubljana 1948.

Učni načrt za I. in II. razred gimnazije, DZS, Ljubljana 1950.

Zaključci VI savetovanja konferencije zajednica gimnazija SFRJ o predlozima za reformu i usavršavanje sistema obrazovanja na II stupnju, Pedagogija 1966, št. 3-4.

Zakon o narodnim školama, Izdanje Sabora NR Hrvatske, Zagreb 1951.

Zakon o osnovni šoli, Uradni list, Ljubljana 1959.

Zapisnik sastanka Koordinacijskog odbora po pitanju školstva, Beograd, 1954.

Zapisnik sastanka Komisije za školsku reformu odbora za prosvetu SIV, Beograd 1954.

Zapisnik sastanka Komisije za školsku reformu, Beograd 1955/1.

Zapisnik sastanka Komisije za školsku reformu, Beograd 1955/5.

Zapisnik sastanka Podkomisije za obavezno školovanje, Beograd 1955/9.

Zapisnik sastanka Komisije za reformu školstva, Beograd 1956.